

PROBLEMI

23

VINKO BLATNIK: ODNOS MED ZAKONOM VREDNOSTI IN PLANIRANJEM; VALENTIN CUNDRIČ: ZAROTITEV; BOŽIDAR DEBENJAK: SOCIALIZEM IN NEKE DIMENZIJE ALIENACIJE V NAUKU KARLA MARXA; VLADIMIR KAVČIČ: OD TU DALJE, O POLOŽAJU SLOVENSКИH REVIJ; JOLKA MILIČ: VETER, POPOTNI VETER, PTICAM SKRIVNOST UKRADI; RUDI MIŠKOT: SENČE V LOČJU; JOŽE OLAJ: NA SVOJEM GROBU; TONE PARTLJIČ: RIBE NA PLITVINI; STANE SAKSIDA: PRVA POLOVICA LETA 1964; RATKO ŠČEPANOVIČ: RICARDOVA ANALIZA VREDNOSTI — OCENE IN POROČILA — LIKOVNA PRILOGA FRANČIŠKA SMEEDUJA — DECEMBER 1964

Vsebina

<i>Božidar Debenjak</i> : Socializem in neke dimenzije alienacije v nauku Karla Marxa	1025
<i>Stane Saksida</i> : Prva polovica leta 1964	1029
<i>Vladimir Kavčič</i> : Od tu dalje	1049
<i>Valentin Cundrič</i> : Zarotitev	1074
<i>Cvetko Zagorski</i> : Iz istrskega dnevnika	1080
<i>Rudi Miškot</i> : Sence v ločju	1085
<i>Jože Olaj</i> : Na svojem grobu	1088
<i>Tone Partljič</i> : Ribe na plitvini	1092
<i>Vinko Blatnik</i> : Odnos med zakonom vrednosti in planiranjem	1118
<i>Ratko Ščepanovič</i> : Ricardova analiza vrednosti	1136
<i>Vladimir Kavčič</i> : O položaju slovenskih revij	1151
<i>Jolka Milič</i> : Veter, popotni veter, pticam skrivnost ukradi	1162

OCENE IN POROČILA

LIKOVNA PRILOGA

Frančišek Smerdu: Relief matere z otrokom, Bakhantka, Žena z lutnjo, Mali ženski akt

problemi

revija za kulturo in družbena vprašanja, leto II., št. 23

Ureja uredniški odbor: Božidar Debenjak, Janez Dokler, Bogdan Kavčič, Vladimir Kavčič (glavni urednik), Viktor Konjar, dr. Boris Paternu, Janez Pirnat (odgovorni urednik), Andrej Rijavec, Stane Saksida, Vita Varl in France Zupan. Lektor: Samo Savnik

Uredništvo: Ljubljana, Tomšičeva 12, telefon: 20-487. Nenaročenih rokopisov ne vračamo. Naročila pošiljajte na CK ZMS, Ljubljana, Dalmatinova 4, telefon 30-033, tekoči račun: 600-14-608-28 z oznako: za Probleme. Cena posameznega izvoda za naročnike 80 dinarjev, v kioskih in knjigarnah 150 dinarjev. Celoletna naročnina 960 dinarjev

Izdajata CK ZMS in UO ZSJ v Ljubljani. Tisk, izdelava klišejev in vezava: Tiskarna »Jože Moškrič« v Ljubljani

Socializem in neke dimenzije alienacije v nauku Karla Marxa

Božidar Debenjak

Osnovni napredek zgodovine je človeška emancipacija. Človeška emancipacija je bistvena vsebina zgodovinskega razvoja. Kakor na samo zgodovino, lahko tudi na zgodovino človeške emancipacije gledamo z dveh strani in jo razdelimo na prirodnozgodovinsko in človeškozgodovinsko emancipacijo. Obe strani emancipacije sta medsebojno pogojeni; v procesu prirodnozgodovinske emancipacije gre za osvobajanje človeka od gospostva prirodne stihije, ta emancipacija pa je na zgodnjih stopnjah družbenega razvoja mogoča samo z zasužnjevanjem samega človeka v razredni družbi, zasužnjevanjem človeka pod njegovo bitno, bistveno zvezo s naravo, pod proces proizvodnje. Človeška emancipacija je v drugem, človeškozgodovinskem pomenu besede, zvajanje človeških odnosov na samega človeka, pa tudi razkrivanje verig alienacije, deziluzioniranje, strezljenje od cvetja ideoloških iluzij, ki je prekrivalo verige alienacije, verige človeške (razredne) zasužnjenosti pod procesom proizvodnje.

Vse dosedanje oblike človeške emancipacije so bile samo stopnje emancipacije znotraj odtujenega sveta — znotraj sveta gospostva proizvodnega procesa nad človekom. Vsaka dosedanja emancipacija je prenašala človeške odnose na samega človeka — toda vsaka od teh emancipacij na *danega* človeka »wie er geht und steht«, na človek, kakršen je bil kot osnova za prejšnjo etapo emancipacije. Ni mogoče zanikati, da ima meščanska demokracija nekaj pravice, da se imenuje »svobodni svet«; toda *ona ni svet človeške svobode*, temveč svet državljanskih, to je *političnih* svoboščin. Svoboda kot družbena in moralna vrednota državne družbe — to ni človeška svoboda, temveč svoboda državljana, oziroma svoboda politične sfere od religioznih, hierarhičnih, rasnih, imovinskih in drugih spon in razlik (razumljivo samo v primeru, ko je uveljavljena politična demokracija). Osnovne predpostavke za to svobodo državljana so: razdvojitve družbenega življenja na sfero družbe in sfero države in — v sferi družbe — obstoj partikularnih, izoliranih, medsebojno irelevantnih egoističnih individuov, posameznikov-atomov, katerih splošni interes obstaja samo v iluzorno splošni sferi politične države.

Toda egoistični, medsebojno irelevantni posamezniki niso zgodovinsko izvirna človeška bitja, temveč rezultat zgodovinskega procesa. Proces, v katerem so

človeška bitja postopoma postajala irelevantni osamljeni posamezniki, to je proces *blagovne menjave*. Ti egoistični posamezniki so v isti meri proizvajalci in proizvod nečloveških odnosov. Videti so kot naravna osnova državnega sveta, to je sveta, kjer imajo zakoni kapitala (odtujeni zakoni proizvodnje) veljavnost naravnih zakonov. Politična država je nadstavba nad svetom egoistične potrebe. Posamezniki, ki jim je v splošnih okvirih družbenih norm dana individualna svoboda moralnega prepričanja, živijo v carstvu egoistične potrebe, v svetu odtujenih, pervertiranih človeških vrednot. Carstvo egoistične potrebe — to je carstvo moči, ki jo ima individuum v obliki *stvari*, carstvo reificirane (*verschlicht*) moči, carstvo postvarelih človeških odnosov; moč posameznika v družbi, njegov vpliv na družbo in njegova participacija v uživanju družbenega bogastva je utelešena v količini stvari, blaga *kat'exochen*, *denarja*, s katero razpolaga. Moč individuumu v družbi obstaja v obliki moči stvari. Toda v isti obliki stvari je izražena tudi moč družbe na prirodu.

Odnosi, v katerih najjasneje nastopa »človek v svoji nekultivirani, nesocialni obliki, človek v svoji slučajni eksistenci, človek ‚wie er geht und steht‘, človek, ki ga je pokvarila celotna organizacija družbe« (Marx, Prispevek k židovskemu vprašanju), to so odnosi kapitalistične blagovne proizvodnje. Njihova osnovna antropološka dimanzija je *odtujitev*. Odtujitev dela — o tej je beseda — je v svoji osnovi *samoodtujitev dela*, je *odtujitev substance*. Pod substanco razume Marx (v Nemški ideologiji, posebno pa v Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie in v rokopisu Zur Kritik der politischen Oekonomie iz 1863/64) popredmeteno delo kot pogoj za živo delo, delo popredmeteno v sredstvih za proizvodnjo in v oblikah socialnega komuniciranja (die sozialen Verkehrsformen). Odtujitev dela — to je postavljanje dela nasproti substanci. Delo kot substanca (v odtujenem svetu kot substanca *vrednosti*) se spreminja v golo sposobnost za delo, delovno silo brez substance: »*Kapital*: popredmeteno delo kot gospodstvo, kot komanda nad živim delom. Kot produkt dela se prav tako kaže tudi to, da se njegov proizvod v obliki *tuje lastnine*, v obliki načina eksistence, ki samostojen stopa nasproti živemu delu, prav tako pojavlja kot za-sebe-bivajoča vrednost; da je produkt dela, popredmeteno delo, samo živo delo obdarilo z lastno dušo in da se po živem delu določa kot *tuja sila*. Če gledamo s stališča dela, se kaže, da delo tako učinkuje v procesu proizvodnje, da svoje ostvarjanje v objektivnih pogojih obenem odbija od sebe v obliki tuje realnosti in potemtakem sebe postavlja kot brezsubstančno, zgolj potrebno delovno zmožnost nasproti tej realnosti, ki je njemu, delu, odtujena, ki ne pripada njemu, temveč drugim; svojo lastno stvarnost ne postavlja kot bitje za sebe (Sein für sich), temveč kot golo bitje-za-drugo in potemtakem golo drugobit ali bit drugega nasproti samemu sebi. Ta proces ostvarjanja je istočasno tudi proces onestvarjanja dela. Delo postavlja sebe objektivno, toda to svojo objektivnost postavlja kot svoje lastno nebit ali kot bit svoje nebiti — kapitala. Vrača se vase kot gola možnost postavljanja vrednosti ali *vrednotenja*; kajti celotno stvarno bogastvo, svet stvarne vrednosti, kakor tudi realni pogoji za njegovo lastno ostvarjanje, so postavljeni nasproti njemu kot samostojne eksistence. To so možnosti, ki ležijo v nedrih samega živega dela, toda zaradi produkcijskega procesa eksistirajo izven njega — toda kot njemu *tuje stvarnosti*, ki formirajo bogastvo in nasprotnosti z njim«. (Grundrisse 357—358.) »Toda blago postane *obča forma produkta*, vsak produkt mora zadobiti formo blaga, nakup in prodaja ne pogra-

bita le presežek proizvodnje, ampak njeno substanco samo šele na osnovi kapitalistične produkcije.« (Zur Kritik 1863/64, AME II, VII, 180.)

»Preobrazba denarja, ki sam ni nič drugega kot preobrazena forma blaga, v kapital, se dogaja šele, odkar je delovna zmožnost (sinonim za poznejši termin delovna sila — B. D.) spremenjena v blago za delavca samega, odkar se je torej kategorija blagovne trgovine polastila sfere, ki je bila prej iz nje izključena, ali vanjo vključena samo sporadično. Šele potem, ko delovno prebivalstvo bodisi ne pripada več *objektivnim* delovnim pogojem bodisi ne stopa več samo na trg kot blagovni producent ter prodaja namesto proizvoda svojega dela svoje delo samo, ali točneje, svojo delovno zmožnost, šele takrat postane produkcija v vsem svojem obsegu, v vsej svoji globini in širini *blagovna produkcija*, šele takrat se spreminja ves produkt v blago in sami predmetni pogoji vsake posamezne proizvodne sfere vstopajo vanjo sami kot blago.« (Zur Kritik 1863/64, AME II, VII, 182.)

Na osnovi analize navedenih Marxovih postavk in njihovega konteksta lahko rečemo, da predstavlja koncepcija odtujitve teoretično osnovo za analizo v Marxovem Kapitalu in da lahko samo v luči koncepcije odtujitve razumemo antropološke dimenzije Marxovega Kapitala. Ena od posledic te analize je tudi teza, da etična problematika Kapitala izhaja ravno iz te antropološke fundacije. V svojem »Marksizmu in humanizmu« je pater Bigo proglasil Marxovo kritiko politične ekonomije za *metafiziko*; ker problem odtujitve prehaja meje tkzv. »znanosti«, je bil pater Bigo tako pogumen, da je zavrgel Kapital. Lahko je ugotoviti, da ta takoimenovana »znanost« ni nič drugega kot pozitivistično pojmovanje znanosti. S pozitivističnega stališča je vsekakor treba zavreči vse tisto, kar daje smisel tudi tistim stališčem, katerim pozitivisti lahko priznajo znanstvenost. A to pomeni, da je treba odvreči jedro Kapitala. Kajti Kapital, kakor tudi celoten opus Karla Marxa in Friedricha Engelsa ni nič brez svoje antropološke vsebine in vsa analiza izhaja iz osnovnega antropološkega stališča in ga potrjuje v svojih rezultatih. Iz Kapitala žari prav tista revolucionarna strast, ki je izražena v včasih patetični dikciji pariških manuskriptov in v polemičnem ognju Nemške ideologije. Osnova *moralne* revolucije je, da ljudje *mcr*ajo premagati nečloveške odnose. Osnova za moralno kvalifikacijo je že termin »nečloveški odnosi«.

Ne gre torej za človeka »kakršen pač je«, temveč za človeka, »kakršen bi moral biti« kot človeški človek. Gre za emancipacijo človeka, gre za človekost človeka. Odnos substancialne odtujitve poraja iz sebe identičnost biti in nebiti, ostvarjanja in onestvarjanja, ter tvori iz sebe *carstvo nuje*. To carstvo nuje ni vulgarno-ekonomistično carstvo nezadovoljenih potreb — ker bi v tem primeru bile ZDA carstvo svobode ali bi to vsaj mogle postati z bolj enakomerno razdelitvijo nacionalnega dohodka, a osnovni *moralni* cilj socializma bi bil povečanje materialne proizvodnje, kar bi obenem pomenilo, da je osnovni cilj socializma mogoče doseči v okviru ostajanja pod gospodvom proizvodnega procesa. Ali lahko carstvo potreb izenačimo s carstvom tržišča? V tem primeru bi bil moralni imperativ emancipacija človeka od tržišča za vsako ceno, pa čeprav z administrativno likvidacijo zakona vrednosti. Posledico takšnih aktov je bil predvidel že Marx: »Vsak posameznik ima družbeno moč v obliki stvari. Vzemite to družbeno moč stvarjem, pa boste morali dati osebam tako moč nad osebami.« (Grundrisse, 75.) Navidezna likvidacija oblasti produkcijskega procesa nad

ljudmi je v vseh dosedanjih zgodovinsko danih variantah predstavljala v nekem pogledu povratek k antikvirani obliki odtujitve — hierarhični oblasti oseb nad osebami.

Iz povedanega sledi še ena konsekvence: ideološke iluzije nikakor ne morejo biti v skladu z zahtevo po človeškosti človeka. Vsaka iluzija in vsako navidezno, ideološko (v Marxovem pomenu besede) reševanje predstavlja zavoro raztujitve človeških odnosov — in iz tega aspekta se *polna resnica o svojem stanju* postavlja kot ena od osnovnih moralnih vrednot, a iluzije — pesimistične ali optimistične — kot moralno problematične.

Če je borba proti odtujitvi osnovni moralni imperativ revolucionarnega spreminjanja sveta, ali, kar je isto, če je človek središče in merilo socializma, potem so moralne vrednote socializma vse tiste vrednote, v katerih je izražena človeškost človeka. Toda ta človeškost človeka ni nekaj, kar človek nahaja že gotovo, ni neko nespremenljivo, večno človeško bistvo, temveč je v nekem smislu večni Še-Ne, je v neki meri projekt. Z druge strani pa so moralni ideali meščanske družbe že od vsega začetka vsebovali elemente, ki so presegali meje realizacije v okvirih meščanske družbe, ki so torej bili v nekem pogledu projekti moralne družbe.

Edina doba, ki ve sebe kot projekt, je doba revolucionarnega spreminjanja sveta. Edino gibanje, ki ve sebe kot resnični novum zgodovine — to je socialistična revolucija, revolucionarno *spreminjanje sveta*. Bistveno vprašanje, ki ga je treba postaviti empiričnim raziskovanjem o naši družbi, je, na kateri etapi te revolucije smo, kaj *moremo* in *moramo* mi kot zdajšnji in tukajšnji ljudje. Doba revolucionarnega spreminjanja sveta ve sebe kot projekt. *Zato je novo, še-nikoli-ostvarjeno, revolucionirajoče* ena od njegovih vrednot — družbeno-moralnih vrednot. Toda v dobi mistifikacije novega je naša dolžnost, da vemo, kateri je pravi, resnični novum, kateri je *ostvarljivi novum humanum*. Moralna zavest mora poznati sebe kot projekt, mora poznati sebe kot kritično, praktično-kritično zavest dobe. Njena zgodovinska vloga je kritična aktivnost do tiste dimenzije stvarnosti, ki sta jo Marx in Engels imenovala »das Bestehende« — obstoječe, to je v heglovski terminologiji »das Unwirkliche«. Engelsova parafraza znanega verza iz Fausta se glasi: »Alles, was besteht, ist wert, daß es zugrunde geht.« — Vse, kar obstaja, zasluži, da propade. Kategorija *obstoječega* ima v Marxovem in Engelsovem opusu (moralno) — vrednostno negativno obeležje. *Obstoječe* je tista dimenzija stvarnosti, kjer pride do nujnega konflikta med revolucionarnim in konservativnim. Heglova dialektika je postala nemška moda, ker se je zdelo, da opravičuje »obstoječe«. Feuerbachovo izenačevanje biti in bistva je označeno kot »hvalnica obstoječemu« in »stališče naših nasprotnikov« (namreč nasprotnikov komunistov). Kritična aktivnost do te dimenzije stvarnosti — to je naloga moralne zavesti. Edino iz te kritike se lahko rodi človeški, generični človek. A ta kritika se giblje v praktično-kritični in v moralni dimenziji človeškega praktičnega življenja.

Prva polovica leta 1964

Stane Saksida

(Nadaljevanje in konec)

I.

Iz tega, kar je bilo povedano v prvem delu naših razpravljanj, sledi — vsaj za družboslovne fakultete:

1. Univerza ne daje mladim visokostrokovnim delavcem takega znanja in usmerjenosti, ki bi jim omogočilo reševati naloge v njihovi kasnejši zaposlitvi. Res, taka zahteva, vzeta v celoti, je pretirana. Znanje, pridobljeno na univerzi, je šele osnova za reševanje nalog v stvarnosti. Toda ravno za to gre. Ta osnova je nezadostna in to iz dveh razlogov. Najprej pouk na univerzi ni usmerjen tako, da bi študent čutil potrebo po samostojnem izpopolnjevanju, ko jo zapusti. Ta trditev se zdi morda pretirana in bi jo bilo možno dokončno preveriti šele z obsežnejšo raziskavo. Toda že brez nje velja nekaj dejstev. Tako v celi vrsti fakultet ni nikakršnih tečajev, seminarjev, česarkoli, ki bi strokovnjake po dokončani fakulteti seznanjali z novimi dosežki v znanosti. Vsi pa vemo, koliko se v današnji znanosti v enem letu spremeni. In če dela strokovnjak po starih metodah in s starim znanjem, ne izkorišča visoko strokovnega dela, nakopičenega drugje. Zapravlja več, kot bi bilo potrebno.

Zasledovati nove dosežke v znanosti pomeni za Slovence tudi obvladovanje *najmanj* dveh tujih jezikov. Koliko študentov, ki odidejo z univerze, lahko samostojno bere tujo strokovno literaturo v dveh tujih jezikih? V katerem fakultetnem statutu je ta zahteva formalno postavljena? (Izključujem seveda lingviste.)

Drugi temeljni deficit osnove, ki naj bi jo študent dobil, da bi v življenju samostojno reševal naloge, pa se postavlja zlasti v letih po drugi svetovni vojni, je pa za Jugoslavijo še posebej pomemben. Danes namreč prodira vse bolj spoznanje o nujnosti, da se strokovni problemi rešujejo tudi z družbeno akcijo in obratno; da družba ni več predmet slučajnih posegov posameznikov, ampak je možno njene dele racionalno spoznavati in usmerjati.

Ta zahteva po povezanosti strokovnih znanj in družbene akcije je današnji univerzi skoraj povsem tuja. Seveda — ne v besedah. Edino tako si je namreč možno razlagati pojave, ki nanje vsak dan naletimo. Morda je najtežji od njih neke vrste fatalizem: precejšen del mlajših strokovnjakov se za uveljavljanje

strokovno boljših, modernejših rešitev ne bori dovolj odločno, ampak prepušča rešitev situaciji, se vdaja prevladi konservativizma, menja službena mesta, skratka se oportunistično obnaša. Dalje. Kdo je že videl specialista, ki bi svoje strokovno znanje uporabil za poenostavitev neke strokovne razlage ali za takó preprosto razlago števil, ki bi vsakemu članu delavskega sveta pokazala ekonomske posledice alternativnih odločitev? Če smo kje naleteli na takega intelektualca, potem je bila njegova aktivnost rezultat »privatne iniciative«. Na kateri fakulteti sistematsko navajajo študente na takó strokovno delovanje in sodelovanje v samoupravnih organih na vseh nivojih upravljanja? Kje dobi bodoči inženir pouk o tem, kako je treba sodelovati z ljudmi, jih aktivirati za samostojne odločitve? Kaj ve agronom o specifičnosti psihike kmečkega človeka, njegovi nezaupljivosti, konservativnosti, o premagovanju teh ovir? In tako naprej.

Pač pa imamo predavanja iz temeljev družbenih ved. In ta ostajajo čisti verbalizem, ker nihče ne skrbi za integracijo stroke v samoupravni proces. Mislim, da se tudi samoupravljanje ne more razvijati v smeri večje učinkovitosti, če strokovnjaki ne bodo v samoupravnih organih družbeno delovali.

Tema dvema pomanjkljivostima — pomanjkljivi usmerjenosti v samostojno reševanje problemov in v družbeno reševanje strokovnih problemov — se pridružuje še sistem vrednot, ki temelje na poudarjenem individualizmu in hierarhično zasnovani organizaciji univerze.

Intelektualec, ki prihaja z univerze, je torej nezadostno oborožen za reševanje nalog v svojem poklicu in družbenem okolju. Način aktivnosti, kot se ga je naučil, in sistem vrednot, ki si jih je pridobil, največkrat nista v skladu z načinom dela v njegovi stroki niti z zahtevami, ki jih postavlja današnja dinamično razvijajoča se družba. Zato se znajde v konfliktu med svojim dotodanjim načinom delovanja in reagiranja in zahtevami, smerjo in dinamiko družbenega razvoja.

V tem konfliktu se znajde kot *posameznik*. Ne znajde se kot sloj, kot del sistematsko organizirane skupine, ampak kot individuuum in zato seveda tudi individualno reagira. Če hočemo njegove reakcije razumeti, je treba torej obrazložiti obnašanje individua v posebni situaciji, ko se znajde nezadostno oborožen pred novimi ovirami. Danes opažamo nekaj takih »modelov« reagiranja. Najbolj zdravo reagirajo tisti, ki se ne glede na vse pomanjkljivosti samostojno prebijejo naprej, se integrirajo v svojo delovno in družbeno skupnost. Nekateri postanejo tudi aktivni borci za uveljavljanje novega; mislim pa, da so ti v manjšini. Večina se integrira na nižjem nivoju, kot bi se, če bi imeli drugačna izhodišča. Vključijo se v družbeno akcijo, a so pretežno pasivni.

Nadaljnja pogosta reakcija je preprosta opustitev borbe s preživelim v družbi, skoraj popolna resignacija na družbeno akcijo in umik v zgolj strokovno delo in v dviganje osebnega ali družinskega materialnega standarda. Pobeg v privatno življenje.

Za naša proučevanja pa je posebno pomemben model reagiranja, pri katerem se posameznik umakne iz družbene akcije in istočasno svoj umik uravnoteži z govorjenjem o potrebi družbene akcije in z zgolj verbalno kritiko obstoječega stanja. Posebna vrsta tega načina reagiranja je golo kritiziranje, kavarniško ali filozofsko, brez analiz objektivnega stanja in brez smiselne usmeritve. Iz

takega modela je izhajala in se nanj navezovala dejavnost večjega dela avtorjev v Perspektivah.

Najbrž bi našli še kak tak model reagiranja, a verjetno smo z gornjimi zajeli večino. Ker govorimo o »modelu«, govorimo o abstraktnih osnovnih potezah reagiranja in si torej konkretne posameznike predstavljamo kot dinamične enote, ki se s svojo starostjo, izkušnjami, osebnostnimi specifičnostmi pojavljajo nekeje v okviru teh modelov, so med okviri ali se gibljejo iz enega v drugega.

Osnovni kriterij klasifikacije vseh zamišljenih načinov reagiranja je bil vključenje posameznika v socialno akcijo, v proces spreminjanja obstoječe družbene situacije. Po svoji osnovni usmerjenosti se skuša velika večina posameznikov vključiti, integrirati v družbeno življenje. Skuša sodelovati z drugimi. Vprašanje je le, kako intenzivno se posameznik vključuje. Ali mu gre zgolj za stik z ljudmi ali tudi za reševanje nalog, doseganje skupnih ciljev s skupno akcijo. Če torej mlad intelektualci ni vključen v proces spreminjanja družbe, ali je vključen samo na videz in to jedra njegove osebnosti sploh ne zadeva, če je opustil borbo, da bi skupno z drugimi dosegel neke skupne cilje, bi se bilo potrebno vprašati, zakaj se je odpovedal tej borbi. Vzroke smo pravzaprav že omenili in jih je treba samo povzeti.

Uspeh v katerikoli človekovi akciji, usmerjeni v doseganje cilja, zavisi vedno vsaj od štirih osnovnih skupin faktorjev: od intenzitete motivov, usposobljenosti za premagovanje ovir, ki stoje med posameznikom in ciljem akcije, od velikosti in moči ovir in končno možnosti, da se jim izognemo.

Če je cilj akcije integracija posameznika v družbo, pomeni velikost ovire odpor, na katerega nujno naleti vsak mlad človek, ko pride na svoje delovno mesto, se skuša vključiti v delovno skupnost in na svoj način začeti z delom. Intenziteta motivov in možnost izogibanja oviram zavisita od osebnostnih faktorjev — o teh ne razpravljamo — in od socialnih. Gotovo je eden osnovnih socialni izvor in materialni status posameznika. Ilustrirajmo: pri otrocih delavskih staršev bomo z večjo verjetnostjo naleteli na posameznike, ki imajo močnejše motive, da bi spremenili ekonomsko in družbeno situacijo delavcev. Na drugi strani bodo imeli delavski in kmečki otroci manjšo možnost, da se izognejo nekemu delovnemu mestu, na katerem doživljajo močan socialni pritisk, kot otroci uradnikov. Mnogo manj jih ima namreč stnovanja v mestih, manj se lahko poslužujejo družbenih in družabnih zvez, ki bi jim omogočale izbirati med zaželenimi zaposlitvami, so slabše materialno situirani in imajo zato manj možnosti, da bi se odločili za tveganje in se odpovedali dobro plačanim delovnim mestom v korist slabše plačanim itd.

Mimo socialnih faktorjev vpliva na usmeritev posameznika tudi način življenja, sistem vrednot in ostali elementi okolja, v katerem so se mladi intelektualci dosedaj gibali. Vsi ti faktorji povzročajo, da se bodo verjetno mlajši intelektualci uradniškega in intelektualskega porekla prej umaknili iz borbe za aktivno vključenje v družbo, za spremembo obstoječega stanja, kot intelektualci delavskega in kmečkega porekla. Zakonitost seveda ne velja za vsakega posameznika, ampak za večino. Zato je socialni sestav študentov na univerzi tako pomemben faktor: gre za formiranje visokokvalificiranih strokovnjakov, ki naj bi učinkovito progresivno spreminjali stvarnost.

Omenili smo dalje, da vključenje v borbo za permanentno spreminjanje družbe zavisi še od dveh skupnih faktorjev: od jakosti, moči ovir in od usposobljenosti za premagovanje teh ovir. Intenziteta motivov za akcije, usmerjanje v nadaljnje razvijanje družbe zavisi nedvomno tudi od moralne zavesti posameznika. Kakšna je situacija v tem pogledu? Moralna zavest nekoga, ki je preživel 12 do 16 let v intelektualni dejavnosti, se prav gotovo ne more zadovoljiti s posameznimi obrazložitvami, z razlago vsake konkretne situacije. Tak človek bo — če bo le nekoliko bolj moralno osveščen, če se bo spraševal po smislu življenja in vrednosti človeških dejanj — zahteval obrazložitve dejanj iz obćih moralnih principov. Iz stotin diskusij mi je znana strastna potreba mladih ljudi, da bi našli vsaj nekoliko splošnejše moralne norme in skušali na njihovi osnovi opredeliti vrednost svojih in tujih dejanj.

V vsesplošni zaostalosti družbene teorije je tudi na tem mestu praktično prazen prostor. Vem, da bo marsikdo rekel, saj smo svoje moralne vrednote in ideale kovali v NOB, v letih povojne graditve, mladi ljudje jih vsak hip vidijo, slišijo o njih vsak dan itd. Sicer točna ugotovitev, a za situacijo, ki o njej razpravljamo, brez pomena. Mladi ljudje ne morejo uporabiti za svojo »vsakdanjo rabo« principov in idealov, ki temeljijo na posebnih izkušnjah prejšnje generacije in zato nimajo prave zveze z njihovim vsakdanjim osebnim izkustvom, nastajajočim v popolnoma drugaćnih pogojih. Odpor proti obstojećemu in intenzivni socialni pritisk je združeval ljudi v NOB in po njej, je do skrajnosti poenotil nekatere njihove osnovne življenjske interese in enotno usmeril njihovo akcijo. Danes pa nastopa potreba po intenzivnem razvijanju novega ob spoznanju, da obstoje negativni elementi v naši lastni sredini, da se porajajo v vsakem nadaljnjem razvoju, v istočasni borbi proti njim, obstaja nujnost razvijanja individualne iniciative in ustvarjalnosti ob potrebi po njeni omejitvi v korist skupnih interesov itd. Skratka, situacija, v kateri se mora mladi intelektualce moralno opredeliti, je bistveno različna od one v NOB in v prvih povojnih letih.

V tem kratkem razpravljanju zagotovo ni možno začeti z resnim razmišljanjem o tako obsežnem problemu. Upoštevati pa moramo, da obstoji in da formiranje neke bodoće etike najbrž ne bo moglo temeljiti na statističnih dogmatiziranih principih, ampak na tvorni sintezi objektivnih in subjektivnih moralnih kriterijev. Poenostavljena in zaradi enostavnosti abstraktna tipologija današnjih moralnih pojmovanj bi nam verjetno pokazala dva osnovna kriterija moralnih sodb, okrog katerih se nizajo moralna ocenjevanja. Prvi kriterij zahteva, da ocenjujemo dejanja glede na njihov pomen za človeštvo in za družbeni razvoj. Po drugem ocenjujemo človeka in njegova dejanja glede na subjektivno angažiranost v čemerkoli: v ustvarjalnem delu, uporu ali pa glede na rezultat te angažiranosti za posameznika: razvijanje osebnosti, individualna sreća itd. V svojih dejanjih posameznik vedno praktično sintetizira oba kriterija. Mislim, da je od vseh človeških aktivnosti v naši družbi možno najboljše analizirati to sintezo v procesu dela in v samoupravni dejavnosti. Iz te sinteze bi bilo treba izvesti na eni strani moralne kriterije, na drugi pa postopno formirati spoznavno aparaturo, ki naj bi omogočila analitično aplikacijo teh kriterijev. Mislim, da mora ustvarjalna analiza vsakega posameznega dejanja, na osnovi dinamično uporabljanih kriterijev zamenjati poprejšnje togo primerjanje dejanj ob statične moralne okvire in ugotavljanje, ali so dejanja prilagojena tem okvi-

rom ali ne. Toda za take vrste »moralno oborožitev« manjka vsaka sistematska teoretska osnova.

In ne samo, da nismo v etiki skoraj ničesar ustvarili, da nismo gradili sodobne moralne teorije. S celotno organizacijo, z načinom dela, smo pri mladih intelektualcih na univerzi oblikovali socialne izkušnje, na osnovi katerih so se pretežno individualistično orientirali. Seveda ni rečeno, da ni bilo posameznih akcij in aktivnosti, ki so učinkovale v nasprotni smeri. Morda so mladinske delovne akcije še najboljši primer za to. Mislim pa, da ne morejo odtehtati življenja in delovanja v celotnem sistemu aktivnosti.

Če skušamo po teh ugotovitvah določiti, kaj vse je doprineslo k formiranju osnovnega modela reagiranja nekega dela mlajših intelektualcev — kako velik je ta del, je možno samo ugibati — lahko povzamemo sledeče: Temeljna naloga intelektualca je določena z njegovo družbeno vlogo in ta naloga je tvorno, ustvarjalno razreševanje družbenih problemov, objektivna kritika stvarnosti — njeno progresivno spreminjanje — na nivoju visokokvalificiranega strokovnjaka, skupno z drugimi ljudmi, s katerimi sodeluje v delovni skupnosti. Pri uresničevanju te naloge pa smo imeli pri večini posameznikov na univerzi sledečo situacijo:

1. Naraščajoče število študentov s takšnim socialnim izvorom, ki je otežkočal formiranje motivov, nujno potrebnih, da bi mogel posameznik trajno uresničevati to svojo osnovno nalogo.
2. Nerazvita družbena teorija, kar je otežkočalo ustvariti intelektualni instrumentarij, ki pomeni osnovni pogoj za kritiko in njeno uresničenje usmerjene dejavnosti.
3. Nerazvita moralna teorija, kar je otežkočalo oblikovanje moralne zavesti, ki bi delovala na eni strani kot pozitivni gibalni motiv take aktivnosti, po drugi strani kot kontrola, zavora motivov, ki sprožijo akcije usmerjane izključno z individualističnimi cilji.
4. Sistem socialnih izkušenj in iz njih zraslih vrednot, ki je negativne faktorje oblikoval ali pa podpiral njihovo učinkovanje.

Te ugotovitve seveda ne veljajo samo za mlade intelektualce, ki so univerzo zapustili, ampak tudi za tiste, ki še študirajo in poskušajo doseči iste cilje na sami univerzi. Zato je razumljivo, da se del študentov in del intelektualcev, ki so visoko šolo dovršili, ne more tvorno, aktivno integrirati v družbo. Rezultat — reagirajo po že omenjenih modelih pasivizacije, umika iz družbe ali pa istočasnega umika in kritike.

Ni nujno, da bi vsak posameznik tako reagiral s svojo celotno osebnostjo. Možno je, da se je na nekaterih področjih integriral v družbo, na drugih ne. V taki delni vključenosti in istočasni delni izoliranosti pa nastajajo dispozicije za sprejemanje nazorov, ki pomenijo dejansko ideološko osveščenje iz družbe izdvojenega intelektualca in njegove situacije. Na takó formirane osebnosti se je naslonila dejavnost Perspektiv in kroga okrog njih. Sam krog Perspektiv se je razvil iz iste osnove: iz nemožnosti in nezmožnosti vključitve v proces stvarnega spreminjanja družbe.

In zato sem skušal v prvem delu naših razpravljanj pokazati, da se velik del negativnih vplivov poraja na univerzi sami in ni nastal zaradi pisanja Perspektiv. Ideje, teorije, gledišča, misli, zastopane v krogu Perspektiv, in tiskane

na nekaj tisoč straneh te revije, so samo poslednji miselni vršiček neke orientacije dela intelektualcev, ki so jo pridobili v svojem družbenem okolju in jo bolj ali manj dokončno oblikovali na univerzi.

Ni treba posebej dokazovati, da krog Perspektiv¹ ni bil vključen v proces spreminjanja družbe. Za dokaz so poskrbeli sami. Mislim pri tem na teze simpozija o kulturi, ki ga je priredilo kulturnoumetniško društvo Anton Tomaž Linhart, kjer so v vodstvu najbolj aktivni sodelavci naših Perspektiv in večina članov uredništva. Posvetovanje je kulturnoumetniško društvo Anton Tomaž Linhart organiziralo z namenom, da bi se razpravljalo o položaju in vlogi kulture na Slovenskem. V tezah, ki naj bi bile izhodišče diskusije, ugotavlja vodstvo društva, da obstaja osem vrst kulture na Slovenskem in to: akademsko-traditionalistična, birokratsko-reprezentančna, informativna, množična, prosvetna, turistična, izvozna in končno kritična kultura. Edini plodni in perspektivni del slovenske kulture predstavlja »kritična kultura«, sestavljena iz posameznikov, ki niso vključeni v birokratske institucije. Z drugimi besedami: osrednji kritični del sodelavcev Perspektiv. Ker se vse družbene institucije enačijo z birokratskimi, pomeni to priznanje, da gre za zavestno kritiko *izven* obstoječih družbenih institucij.

II.

Morda bi kdo ugovarjal, češ da skušamo na ta način delovnje Perspektiv in reakcij na njihovo delovanje razlagati zgolj psihološko. V resnici je naš namen drugačen. Namreč pokazati, da so nekatera družbena dogajanja, pa naj so nastala neodvisno od usmerjene aktivnosti ljudi ali pa kot posledica zavestno usmerjenih akcij, nujno vplivala na del posameznikov, zlasti na tiste iz meščanskih in intelektualnih socialnih stratumov. Zakonito zvezo med družbenimi faktorji vpliva in reakcijami posameznika pa je možno razložiti samo s psihičnimi zakonitostmi.

Druga stran vprašanja je seveda ocena družbenih izvorov in učinkovanja take družbene poezije. Na tem področju je treba upoštevati še dodatne, ne samo psihične komponente. S tega vidika se zastavlja vprašanje: kdaj je možno v neki konkretni družbi kritizirati s pozicij »izven sistema«. Vsebinsko temelji kritika izven sistema na tistih osnovah, ki ne dopuščajo v kritiki sedanjega ničesar, kar je prejšnja družba ustvarila. Kadar gradimo v družbi povsem nov sistem, iz novih izhodišč, diametralno nasprotnih materialnim in socialnim osnovam prejšnje družbe — takrat je socialna kritika, ki konec koncev prehaja v »kritiko z orožjem«, edino možna. Če pa gradimo družbo na istih temeljih, čeprav radikalno spreminjamo njeno formo in del njene vsebine, jo gradimo iz delne negacije njenih lastnih osnov, a zato, da popolneje afirmiramo neke druge osnove, odnosno, da ustvarimo še nerealizirano, ki popolneje uresničuje iste temeljne principe. Če smo aktivni soustvarjalci take družbe, se ne moremo dvigati nad njo in izven nje, ampak lahko kritiziramo samo svoje lastne pozicije, kot soustvarjalci, skozi njene možnosti kritike: v grupah, institucijah, zakonih te iste družbe.

¹ Ko govorimo o Perspektivah, mislimo vedno na idejno jedro te revije, ne na vsakega avtorja, še manj pa na vse avtorje, ki so kdaj pisali v tej reviji.

Kritika Perspektiv je ohranila pozicije totalne kritike, se pravi pozicijo negativnega odnosa do celotnega sistema. Ohranila jo je z izločanjem svoje grupe iz celote dogajanj. Pri tem je deklarirala svoj lastni credo — ustvarjalna kritika hoče izboljšati situacijo. Izločanje iz družbe pa je v današnjih pogojih nezdržljivo s pozitivno usmerjenim spreminjanjem družbe.

Pozicija Perspektiv pomeni kritiko relativno izoliranih grup intelektualcev, ki sami ne morejo učinkovati, a bi si želeli ustvariti prostor za učinkovanje. Ker se zavestno oddvajajo od vse druge družbe, je to lahko samo prostor, ki ga ustvarjajo sami. Zato je forma totalnosti v taki kritiki nujna. Osnovno protislovje te kritike je, gledano zgolj formalno logično, kaj preprosto. Formalno so Perspektive zatrjevale, da se borijo za razvijanje samoupravljanja. Samoupravljanje je možno uresničevati samo v samoupravnih institucijah. Če pa so predstavniki Perspektiv sami zatrjevali, da so izven obstoječih družbenih institucij — ki so jih avtomatsko izenačili z birokratskimi — potem je popolnoma jasno, da samoupravljanja niso mogli razvijati. Lahko so kvečjemu govorili o samoupravljanju. To nasprotje med besedami in akcijo za Perspektive ni nekaj slučajnega. Je ena temeljnih karakteristik njihove kritike in izhaja iz načina vključevanja — ali bolje ne vključevanja — te skupine v spreminjanje družbe.

Idejno jedro Perspektiv se namreč ni oblikovalo v zadnjem času. Znano je, da se je ta grupa selekcionirala iz nekdanje Besede, ustanovila kasneje Revijo 57, ki je bila prav tako ukinjena, in je končno ustanovila Perspektive. V tem razdobju se kritična izhodišča skupine niso bistveno spreminjala, kvečjemu utrjevala. V vsaki reviji posebej so se, od začetnih nejasnih in abstraktnih oblik, razvijala do konkretne kritike sodobnosti, ko je postalo popolnoma jasno, da stališča te kritike in njene posledice niso v skladu z osnovno smerjo družbenega razvoja.

Zdi se, da je toleranca predstavnikov družbe, ki je omogočala, da je skupina, diferencirana iz Besede, dvakrat zapored dobila svojo revijo, učinkovala nanjo na poseben način. Medtem ko so predstavniki družbe menili, da je potrebno širše razviti vsebinsko kritiko, je skupina okrog Perspektiv mislila obratno: da gre za nemoč družbe in za umik pred njenim konceptom formalne in elitne kritike. Zato ga je razvijala iz revije v revijo, iz številke v številko. Vsakokrat posebej je bila skupina bolj prepričana v svojo objektivno upravičenost, v superiornost svoje forme kritike, njenih izhodišč in efektov, nad vsemi drugimi in v zgodovinsko poslanstvo same sebe. Globoko prepričanje se je v Perspektivah končalo z že razvito teorijo elite.

Iz kakšnih izhodišč je izhajala ta kritika in zakaj je nujno vsakokrat prišla v konflikt z družbo? Že v Besedi je postalo jasno — in o tem je bil že takrat govor — da gre za upor v imenu individua proti absolutizirani vseobsegajoči in vsemogočni družbi. Upor z vidikov družbene pozicije ljudi, ki se v družbo in njeno spreminjanje niso mogli vključiti; kaj jih je pri tem oviralo, smo mogli spoznati v naslednjih letih v Reviji 57 in v Perspektivah.

Nominalno se je ta skupina borila proti birokraciji. Kako se je in ali se je sploh — o tem bomo še razpravljali. Toda za analizo njenih izhodišč je pomembno tudi, kaj je zoperstavljala birokraciji in kako je negirala njene pozicije. Osnova tega načina kritike ni bila analiza situacije. Niti z vidika elementov, ki bi bili izvedeni iz te situacije same, niti z vidika v bodočnost projektiranih sanj, izha-

jajočih iz analize elementov sedanosti. Ti dve izhodišči kritike bi bili usmerjeni v nadaljnji razvoj. Pri tem mislimo na metodo družbene kritike, ki stvarnost negira z elementi negativnega v.njej sami, a se pri tem naslanja na tvorni del, na delno ali celotno neuresničeno bodočnost, ki v stvarnosti sami obstoji, kot nerazvit element ali možnost, in jo je treba razvijati naprej.

Namesto tega so kritiki v Reviji 57 in Perspektivah postavili idealno sliko totalno angažiranega, totalno podružbljenega ali pa totalno ustvarjalnega individua — angažiranega, podružbljenega in ustvarjalnega seveda po njihovih lastnih kriterijih. Ob tem fiktivno-abstraktnem okviru so potem merili stvarnost in seveda nujno ugotavljali neskladnost med svojo fikcijo stvarnosti in objektivno situacijo.

Tak način kritike je lahko privedel samo do neprestanih ugotavljanj, kako se fiktivni ideali ne uresničujejo. To bi bilo možno ugotoviti brez težav, toda kritiki so bili zelo navdušeni, če so lahko ugotovili s kako zelo zapleteno metodo in modro skonstruirano terminologijo, kako je prav zelo res, da se stvarnost prav nič ne razvija v smeri, ki so si jo oni sami zamislili.

Osnovna fikcija Perspektiv je bil absolutno osvobojen posameznik, rekli smo že, totalno osvobojen v ustvarjalnosti, v podružbljenosti, v angažiranosti, osvobojen v individualnem preseiganju vseh omejitev.

Ta ideal seveda zahteva takojšnjo popolno realizacijo. Ker ta ni možna — in v tej obliki tudi, na srečo, nikoli ne bo — je stvarnost, ki realizira osvoboditev človeka postopno, s parcialnimi akti, umazana, nevredna obstoja. Ni družbena stvarnost, njene realne osnove in možnosti ter objektivno utemeljena smer razvoja tisto, kar bi določalo in vsakokrat sproti preverjalo objektivno uresničljivost neke zamisli. Nasprotno: čista fikcija »totalnega individua« (ne subjekta!) je merilo vseh akcij, vseh dogajanj in ta so seveda zato nujno nečista.

Metoda take analize družbenih pojavov se ne more naslanjati na odkrivanje stvarnih dejstev in njihovih zakonitih zvez. Lahko samo gradi bolj ali manj duhovito izmišljene konstrukcije iz različnih tvorb zavesti, ki pa niso čisto slučajne in popolnoma izmišljene. Rastejo iz družbene pozicije take vrste kritikov, s pozicije »svobodno lebdeče inteligence«, torej inteligence, ki se ni mogla vključiti v stvarno spreminjanje družbe. V imenu borbe za totalno osvobojenega individua je bila kritika Perspektiv usmerjena proti birokraciji. Kritiki so zatrjevali, da je osnovni način borbe za osvoboditev individua razvijanje samoupravljanja. Poglejmo, kako je družbena pozicija predstavnikov Perspektiv deformirala stvarnost v svojevrstno predstavo o birokraciji in v deformirani pojem samoupravljanja.

Spet ne moremo v nekaj stavkih izčrpati tako zapletenega družbenega pojava, kot je nastajanje, oblikovanje in propadanje birokracije. Hoteli bi samo opozoriti, da se mora vsaka resnejša kritika birokracije naslanjati na njene historične izvore in objektivno utemeljenost. In v tem pogledu je nastanek vsake birokracije pogojen s kakršnokoli nesposobnostjo vladajočega razreda, da bi svoje delovanje uravnaval v skladu z objektivnim razvojem in pri tem prezrl trenutne interese večine posameznikov, pripadnikov tega razreda.

Tako se birokracija pojavlja, kjer razredi propadajo in skušajo posamezni predstavniki razredov obdržati vse svoje prejšnje lastninske in oblastne pozicije in privilegije, pri tem pa ohraniti obstoječi družbeni sistem in državo, ki ga brani.

Obdržanje razrednih privilegijev je protislovno obstoju sistema, grozi razrušiti sistem z ukrepi, dejanji, ki povzročajo vedno nov odpor in tako krepijo aktivnost osveščenega ali celo organiziranega dela tega odpora. Zato se izdvoji skupina ljudi, državna oblast, ki v imenu zaščite sistema omejuje in včasih tudi postopno odpravlja lastninske »privilegije« vladajočega razreda. Država, ustvarjena zato, da bi ohranila sistem izkoriščanja v konkretnih lastninskih odnosih, okosteni in negira neposredne koristi razreda, ki jo je ustvaril, da bi tako ohranila to, zaradi česar je nastala. Tako stari Rim, prosvetlenski absolutizem, današnji državni kapitalizem. Morda so najboljše ilustracije tega Rooseveltovi in Kennedyjevi ukrepi in smer delovanja oblasti v času, ko sta bila predsednika. Prav tako pa nastaja birokracija tudi tam, kjer so revolucionarni razredi osvojili oblast, niso pa še sposobni zagotoviti uveljavljanja vseh tistih interesov, zaradi katerih je bila oblast osvojena. Razdelitev presežnega dela v svetovnem merilu je povzročila, da so se revolucije pojavile tam, kjer je bilo izkoriščanje v nacionalnih okvirih okrepljeno z izkoriščanjem v svetovnem merilu: se pravi v zaostalih deželah. To pa seveda ne pomeni le, da zaradi obstoječega nacionalnega bogastva, stopnje razvoja proizvajalnih sil ni bilo možno zadovoljiti osnovnih potreb množic, pač pa tudi, da jih je bilo potrebno pretirano omejevati — včasih bolj kot v lastninskem sistemu — da bi se razvila tehnika do stopnje razvoja razvitih držav in tako odpravila objektivna osnova neenakosti in izkoriščanja dela drugega človeka, ki nujno ostaja tudi po osvojitvi oblasti. Tej osnovi je potrebno dodati še druge težave in probleme v ekonomski situaciji nerazvitih dežel. Ena od njih je npr. preusmeritev nacionalnih gospodarstev v državah, kjer je bilo gospodarstvo komplementarno državam, s katerimi so bile v kolonialnem ali polkolonialnem odnosu. Dalje pomanjkanje strokovnih kadrov, zaradi katerega nujno nastajajo strokovne napake. Potem uvajanje drugačnega gospodarskega sistema, ki se ni mogel poslužiti utirjenih poti itd.

Vse to je povzročalo potrebo po omejevanju neposrednih interesov in potreb množic ter centralizacijo, ki vodi v birokratizem. Vse to ga še vedno vsakodnevno poraja in ga tudi še bo.

Tu sta torej vsaj dve naličji birokratizma: omejevanje lastninskih interesov in omejevanje potreb delovnih ljudi. Cilj obeh je popolnoma različen, pojavne oblike pa velikokrat iste. Ponovili smo nekaj poznanih elementarnih resnic, da bi z njihovo pomočjo osvetlili način kritike birokracije v Perspektivah. Vsaka resnejša kritika, ki bi v resnici hotela spremeniti situacijo, bi si morala zastaviti namreč vprašanje, kateri faktorji so povzročili nastajanje birokracije in kako usmeriti dejavnost — v tem primeru družbeno kritiko in kritiko kulture — da bi ta dejavnost prvenstveno zadevala vzroke, spodrezavala korenine nenehnemu stihiskemu nastajanju birokracije v družbi; šele na drugem mestu po pomenu bi bila borba proti posameznim pojavnim oblikam birokracije.

Če bi bila kritika zasnovana na resnični potrebi in praksi spreminjanja-družbe, bi morala ugotoviti dejstvo, ki ga pri nas lahko ugotovi vsak človek že na stopnji zdravorazumskega mišljenja. Ugotovila bi, da je v Jugoslaviji ista organizirana avantgarda, ki je po logiki razvoja in zaradi svoje zavestne borbe po osvoboditvi prevzela oblast — in z njo tudi administrativno, birokratično organizirano upravljanje — že nekaj let po prevzemu oblasti zavestno in organizirano pričela ustvarjati sistem negiranja administrativnega, birokratskega vodenja od zgoraj navzdol.

Birokracija kot statična institucija brez svojih družbenih nosilcev, kot so jo poskušali narisati sodelavci Perspektiv, je tudi njihova čista fikcija. Pojave birokracije v Jugoslaviji je treba analizirati konkretno: z vidikov tendenc, ki jo objektivno porajajo in z vidika njenih družbenih nosilcev, ki pa kot organizirana skupina, kot celota, delujejo proti institucionaliziranemu birokratskemu sistemu in neprenehoma negirajo svojo sedanjo družbeno vlogo. Kako je možno, da sodelavci Perspektiv niso videli tako očitnih dejstev? Kako se je mogla njihova analiza razvijati iz slepe pege, ki je prikrivala vse stvarno dogajanje?

Ze način analize birokracije nam bo dal delni odgovor na vprašanje. Birokracija se v Perspektivah opredeljuje največkrat s svojimi čisto pojavnimi atributi, v najrazličnejših inačicah. Največkrat poudarjajo sodelavci Perspektiv omejevalno funkcijo birokracije. Najmočnejše napadajo administrativno poseganje v kulturo v prvih povojnih letih, ki da je povzročilo popolno stagnacijo, *odvezelo status kulturnemu delavcu*, ga spremenilo v izvrševalca plana itd.

V drugih izvajanjih kritizirajo birokracijo kot uresničevalca oblasti. Po tem stališču birokracija samo nadaljuje lastninske odnose v formi upravljanja s stvarmi in z ljudmi. Birokracija, ki uteleša državno oblast, se poslužuje hierarhične organizacije, da bi to oblast sploh lahko izvajala. V razvijanju tega stališča pa pridejo do točke, ko se hierarhični sistem organizacije identificira z birokracijo; kjer tak sistem obstoji, obstoji birokracija, z njo oblast in zato v takih pogojih ne more delovati samoupravljanje in se ne more uveljavljati.

Birokracija eksistira na temelju »vztrajnega preprečevanja delovnega kontakta med intelektualcem in drugimi delovnimi ljudmi« in tako naprej. Bistveno: birokrati so skupine ljudi, ki se z zavestno in načrtno aktivnostjo z vso silo oklepajo oblasti. Oblast pa ima isto funkcijo, kot jo je imela v lastninski družbi. Tudi v ukrepih za sprostitev tržišča sodelavci Perspektiv ne vidijo bistvenega napredka. Zanje postopno sproščanje tržišča ni uresničevanje pogojev za izmenjavo proizvodov po vložnem in družbeno potrebnem delu, pač pa zgolj zvita akcija pametnih birokratov, ki so si na ta način zagotovili možnost nadaljnje eksistence v novih drugačnih pogojih.

Prav tako so kritiki v Perspektivah popolnoma prezrli, da gre ob postopnem sproščanju tržišča tudi za nadaljnje razvijanje samoupravljanja. S sproščanjem dobivajo tudi neposredni proizvajalca možnost učinkovitejšega upravljanja s proizvodi svojega dela, ker se zvečuje območje njihovih odločitev in s tem obseg učinkovanja teh odločitev.

Povzemimo sedaj nasprotujoči si stališči historične kritike in procesa realnega odpravljanja birokracije na eni in kritike, kot jo je prakticirala revija *Perspektive*, na drugi strani.

Historična kritika:

— birokracija je produkt zgodovinskega razvoja, nastaja zaradi delovanja konkretnih družbenih in ekonomskih zakonitosti;

— birokracija ima drugačno družbeno vlogo in učinek v vsakokratni konkretni družbeni situaciji. Njeni družbeni nosilci, vsebina, smisel, cilj in učinek njene dejavnosti se kvalitativno razlikujejo. Temeljno pa se razlikujejo, kadar nastopa birokracija v družbenih sistemih z različnimi lastninskimi odnosi. V socialistični družbi temelji njena vloga na potrebi po centralistični in administrativni organizaciji proizvodnje in države, zlasti v razdobjih takoj po izvedeni revoluciji;

iz tega sledi, da je njen obstoj toliko bolj togo determiniran, bolj zakoreninjen, kolikor bolj je dežela zaostala;

— birokracija lahko odpravljamo kot družbeni pojav samo s celovito družbeno akcijo, ki temelji na ukinjenju ekonomskih temeljev, nastajanju birokracije in na zamenjavi birokratskega »vladanja« s samoupravljanjem.

Kritika Perspektiv:

— birokracija nastaja zaradi volje birokratov, da podaljšajo oblastništvo izkoriščevalskih razredov tudi v dobi, ko upravljanje z ljudmi ni več nujnost;

— birokracija je po svojih učinkih identična ne glede na to, kje se pojavlja — v lastninski ali socialistični družbi. Njena osnovna vloga je omejevanje ljudi, njihove iniciative, ustvarjalnosti, preprečevanje komunikacij. Posebno sovražno je birokracija nastrojena do inteligence, ki toliko bolj čuti njeno omejujočo funkcijo. Zato birokracija uničuje kulturno tvornost;

— birokracija lahko eksistira samo tako, da ločuje intelektualce od delavcev in se jim vriva za posrednika;

— obstoj birokracije je vezana na hierarhično organizacijo;

— birokracijo odpravljamo z borbo proti posameznim birokratom. Vodilno vlogo v tej borbi ima inteligenca in to humanistična inteligenca.

Ze iz teh nasprotujočih si stališč in rezultatov analize je družbeno izhodišče obeh vrst kritik dokaj jasno: marksistični kritiki gre za odpravljanje birokracije in njenih objektivnih korenin. Kaj pa kritika Perspektiv? Ukvarja se samo s pojavnimi formami birokracije. Zato tudi *pojmovno* izenačuje birokracijo v kapitalističnih deželah, pri nas, v Sovjetski zvezi in v drugih socialističnih deželah. Po svojih pojavnih oblikah, po zunanjih simptomih so pojavi birokracije v resnici lahko isti. Niso pa isti vzroki, še manj pa celotna smer in posledice delovanja. Toda do teh, bistvenih osnov birokracije ni možno prodreti z napadi na njene pojavnne oblike, ampak samo z analizo ekonomskih in družbenih temeljev birokracije.

Taka analiza se poraja samo v konkretni ali pa v stvarno učinkovanje usmerjeni družbeni akciji. Kdor deluje proti nekemu negativnemu družbenemu pojavu, si bo nujno zastavljal vprašanja: od kod pojav izvira, kakšni so njegovi ekonomski temelji, kdo so njegovi družbeni nosilci, koliko časa traja, se razrašča ali upada, na kateri razred ali sloj se je treba opreti v borbi proti pojavu, kakšne so možnosti, da ga odpravljamo itd. Videli smo, do kam privede analiza, zgrajena na takih vprašanjih. Realna posledica in akcijska smer ukinjenja birokracije pri nas je — z vidika analize stvarnosti — razvijanje modernega gospodarstva, sprostitvev tržišča in okrepitev obstoječih samoupravnih institucij. Za posameznika pomeni ta smer vključevanja v obstoječe proizvodne in neproizvodne institucije, v njihove samoupravne organe in vztrajna borba proti birokratskim tendencam in njihovim nosilcem v institucijah ob neprestanem zviševanju izobrazbenega in kulturnega nivoja delavcev. Teoretska kritika birokracije pa pomeni v naši instituciji, torej v situaciji konkretnega negiranja birokracije, samo pojmovno formo njenega stvarnega negiranja, tudi kadar je programsko zastavljena, tudi če obstoji šele v pojmu.

Pojmovna forma kritike birokracije v Perspektivah pa izraža pač njihovo lastno družbeno pozicijo in s te pozicije ustvarjeno deformirano predstavo družbe. Na prvih straneh tega razpravljanja smo skušali pokazati, kako se oblikuje

intelektualec, ki ne more najti poti v soustvarjanje družbe. Občutek odrinjenosti s privilegiranih pozicij, njegovo socialno poreklo, neoblikovana moralna zavest, nezadostno strokovno znanje, ki mu onemogoča vključenje na nivoju strokovnjaka specialista, vse to ga odrija na rob dogajanj in mu onemogoča delovanje tam, kjer bi v resnici lahko kaj spremenil, preusmeril, razvijal. S takih pozicij vidi seveda družbo kot tujo silo, kot sovražno, omejujočo sedanjost. Zato so mu vse družbene institucije apriorni negativum. Delovanje v teh institucijah je naperjeno predvsem proti njemu in je z njegovega gledišča zlo samo po sebi. Kritika stanja bo zato temeljila na takšni lastni projekciji sveta.

Slika sveta v glavi izoliranega intelektualca se tu pojavlja kot negativ, obrnjena slika sveta v glavi birokrata, totalno identificiranega s predstavo vseobsegajoče, vsemočne in absolutno pozitivno delujoče družbe. Birokrat se v tej predstavi seveda identificira s pojmom Družbe, izven katere ni ničesar. In tej predstavi absolutizirane družbe, ki ne poraja ničesar negativnega (če pa negativno slučajno obstoji, je vedno samo preostanek starega) se izolirani intelektualec upira. Tak upor ima v svoji pojmovni obliki tudi v naši povojni družbi že svojo zgodovino. Nastopal je v Besedi, v obliki nediferenciranega kritičnega individualizma, se ponovno pojavil v Reviji 57 kot vrednota sama po sebi in kot pravica do intuitivnega odločanja o svoji lastni poti. V Perspektivah se pojavlja v obliki kritike birokratizma in tehnokratizma.

V prejšnjih izdajah praznega upora je nediferencirano negativna družba (kar je negativ birokratske nediferencirano pozitivne) absolutizirani nasprotnik individualna, ki se ji zato upira — pač zato, ker omejuje njegovo individualnost. V perspektivni izdaji pa se upor navidezno konkretizira s kritiko birokracije in tehnokracije. Toda — oba pojma sta fiktivna, sta zgolj možganska tvorba izoliranega intelektualca, ne rezultat abstrakcije stvarnih pojavov. V tej obliki sta identična s pojmom totalno negativne vseomejujoče družbe.

Pokazali smo, da izolirani intelektualec v birokraciji ne more odkriti njene realne dvojnosti, njene notranje protislovnosti, njene istočasne utemeljenosti in neutemeljenosti. Tudi ne more analizirati propadanja birokracije zaradi njene protislovnosti z objektivnim razvojem in se vključiti v pospeševanje tega propadanja. Namesto tega projecira v pojem birokracije vsebino, ki nastaja v njegovi lastni zavesti zaradi specifične družbene pozicije izoliranega intelektualca. Zato mu pomeni birokracija množico posameznikov, ki omejujejo njegovo lastno ustvarjalnost. Ti posamezniki se pojavljajo v obliki nediferencirane, absolutno omejujoče Družbe.

Značilno je, da si tudi nastanek birokracije razlaga s svojo lastno eksistenco: birokracija nastaja v borbi z inteligenco in se lahko vzdržuje samo tako, da ločuje delavce in inteligenco.

III.

Podobno razvojno pot kot kritika kažejo tudi poskusi kroga Perspektiv, da bi pokazal pozitivne rešitve iz slepe ulice totalnega upora. Vsebina kakršnihkoli poskusov te vrste je ravno tako tvorba zavesti izoliranega intelektualca. Ne glede na to, pod kakšnimi zunanji imeni se te tvorbe pojavljajo, imajo vse isto osnovno vsebinsko strukturo. In tako postane, če prevedemo na skupni imenovalec vso na videz komplicirano terminologijo, osnova zelo banalna; skupni imenovalec je avtonomni posameznik, ki naj se neomejeno uveljavlja.

Predlogi, ki naj bi se v stvarnosti uresničili, so bili v primerjavi s kritiko malo-krvni; mimo tega je možno mnogo laže spregledati njihovo zasnovo. V svojih prvih oblikah — v Besedi in Reviji 57 — so se pojavili kot angažiranost za vsako ceno, vendar brez vsebinske opredelitve. Včasih se je ta usmerjenost še konkretizirala, vendar vedno brez uvajanja vsebine izven individua; tako smo prišli do »najtežje poti«, ki si jo mora posameznik izbrati, pa do iskanja kot edine moralne vsebine in smisla življenja, čeprav se iskanje sprevrže v iskanje nič in tako naprej.

V Perspektivah zasledimo različne terminološko in konstrukcijsko izpopolnjene variante avtonomnega individua. Od samouresničevanj tja do glorifikacije realnega individua ob istočasnem anatemiziranju zadovoljevanja potreb. Posebno formo dobiva kategorija avtonomnega individua, ko se jo skuša vgraditi v proces samoupravljanja. Individuum postane mahoma nekakšna monada, ki stopa v posebne vrste pogodbeni odnos s skupino, ta pa spet komunicira z drugimi skupinami, vse to brez vsakih materialnih in organizacijskih zasnov in zvez. Motor združevanja in hkrati edina realna vez med ljudmi postane svobodna volja individua, da se kakorkoli uresničuje kot človeško bitje: bodisi v ustvarjalnem delu, v svobodnem komuniciranju, v samorazvijanju brez omejitve.

Ni treba posebej omenjati, da se stvarni proces razvijanja samoupravljanja in njegove perspektive bistveno razlikujejo od teh apriorističnih izhodišč. V procesu samoupravljanja gre za uresničevanje realnega človeka, ki si v spremenjenih lastninskih odnosih sam ustvarja in spreminja pogoje svoje eksistence preko njih v ustvarjanju teh pogojev ter v neposrednem kreiranju tudi samega sebe, glede na razvojno stopnjo, do katere je družba v celoti in on sam prišel. Ni abstraktnih totalnih ustvarjalcev, so samo realni individui, ki se v resnici *tudi* uresničujejo in razvijajo, kolikor si ta samorazvoj izborijo preko samoupravnih institucij in pri čemer pomeni taka borba načelno vedno dvoje: da tako ustvarjanje pogojev in realiziranje samorazvoja tudi istočasno služi vsem drugim individuom in da je zato združeno s prehajanjem smiselnega, vsebinskega dela zunanjih omejevanj v človeka samega. Vendar — *tudi* to je samoupravljanje, se pa s tem ne izčrpa njegova celotna vsebina, ki obstoji v celotnosti vseh interakcij med ekonomiko, družbenimi institucijami, družbenimi skupinami in posamezniki z vsemi njihovimi možnimi zvezami in v popolnoma konkretnem času, v konkretni deželi ter glede na čas in prostor vsakokrat drugačni konkretni situaciji. Tako bi videli situacijo v družbi aktivno delujoči ljudje. Na takih osnovah bi začeli analizirati samoupravljanje, skušali določiti njegovo mesto v družbi in zgodovini, ga postaviti v odnos do birokratizma in določiti v njem mesto perspektive razvoja individua.

Ne tako izolirani intelektualci. Zanj obstojita samo dve alternativni: ali obstoječe institucije že v celoti uresničujejo njegov fiktivni ideal avtonomnega in neomejenega delujočega individua in potemtakem samoupravljanje obstoji, ali pa te institucije delujejo kakorkoli drugače in se zato proglasijo za birokratske in tehokratske. Logika izoliranega intelektualca pozna namreč samo sedanost za njega samega, pozna samo tukaj, sedaj in zame.

Če obstoječe družbene institucije ne morejo vključiti njegovega avtonomnega, v možnosti neomejenega in zato totalno upravičenega delovanja, potem so absolutno negativne in je potem vseeno, kako jih imenujemo: so totalizirana država,

birokracija, tehnokracija. In če njegovega delovanja ni možno zakonito uvesti, ali vsaj opravičiti iz preteklih dogodkov in zgodovine naroda, v katerem deluje, potem — toliko slabše za zgodovino. Postane pretekli ali polpretekli mit. Torej tudi kadar gre za razvijanje pozitivne usmerjenosti — kreacija stvarnosti iz svoje lastne glave, projekcija svoje lastne izolirane situacije in zahteva, da se celotna stvarnost po tej projekciji ravna.

Individualistične konstrukcije stvarnosti v naši situaciji ne morejo dolgo vzdržati; ta stvarnost je preveč dinamična in zato tudi za izoliranega intelektualca preveč resnična. Resnična je namreč na njegovem lastnem področju. Zato začne njena vsebina proti volji konstruktorja vdirati v njegove idejne sheme. Ta vdor se pojavlja v različnih oblikah.

Del ljudi s svojimi teorijami, stališči, hipotezami, ki so analizirali situacijo iz istih izhodišč, zadene na stvarne družbene probleme in začne polniti svoje analize s stvarno vsebino. Zato postajajo stališča, pogledi, kritika vedno bolj neenotni. To povzroča, da se začno razvijati teoretski in včasih medčloveški konflikti med njimi samimi in med njimi ter drugo skupino.

Ta druga skupina pa beži od vdora stvarnosti v svoje teoretske konstrukte. Konstrukti prehajajo zato v totalno in popolnoma brezsmiselno abstrakcijo ali pa skušajo prekriti praznino svojih lastnih pojmovnih shem, ki se je vsak trenutek bolj zavedajo z neposrednimi političnimi akcijami. Take, po dosedanji praksi provokativne, akcije sprožijo reakcijo družbe in na ta način doseže zlasti druga skupina svoj namen: za navideznim mučeništvom prikrije praznino svojih konstruktov, usmeri stvarno analizo v druge vode, proč od spodrseljivega terena objektivne veljave praznih kategorij ter istočasno strne okrog sebe tudi del prve skupine. »Strnitev vrst« olajšujejo tej skupini še frontalni napadi na celotni krog, na vse sodelavce brez izbire, ne glede na objektivno, včasih diametralno različnost njihovih pogledov.

Zadnja dogajanja, vključno z ukinitvijo Perspektiv, pomenijo že tretji primer takega načina reagiranja. Prva dva sta bila ukinitve revij Beseda in Revije 57.

IV.

Nekakšen uvod in istočasno kristalizacijo temeljnih principov, s katerimi so Perspektive začele odkrito in zavestno politično akcijo — objektivno so namreč politično delovale ves čas svojega obstoja — predstavljajo teze za simpozij o slovenski kulturi.

Simpozij je sklicalo kulturnometniško društvo Anton Tomaž Linhart. Vodstvo tega KUD je sestavljeno iz ljudi, ki so tvorili tudi idejno jedro Perspektiv. Zato ne bomo preveč potvarjali resnice, če jih obravnavamo prav tako, kot da bi bile objavljene v Perspektivah. Hkrati pa te teze ilustrirajo naša poprejšnja zaključevanja, zato jih bomo obravnavali nekoliko obširneje.

Po uvodnih konstatacijah pričenjajo teze z opredelitvijo socialnega programa nove slovenske družbe, katere temeljni namen naj bi bil: »ustvarjanje socialnih odnosov, v katerih bo slovenski človek postal samostojen, aktiven, svoboden, enakopraven nosilec in tvorec vseh socialnih procesov ter v njih realiziranih vrednostnih norm, ki so hkrati rezultat celotnega razvoja naše zgodovine, pa tudi evropske kulturne tradicije, saj smo po svojem zgodovinskem, socialnem in kulturnem razvoju dediči, realizatorji in nadaljevalci temeljnih dognanj in misli

evropskega kulturnega kroga.»² Nujen pogoj, da bi ta cilj dosegel je: »obvladovanje vseh negativnih antinomij,« ki deloma izvirajo iz dosedanjih dogajanj, deloma pa iz sedanjega stanja in jih v tej situaciji ni možno razrešiti. Tu se pojavlja *kultura* kot nujno gibalno nove slovenske družbe. Družbo formira v naslednjem smislu:

- »— kultura omogoča, da družba sama sebe spoznava,
- družba se preko kulture in v kulturi kontrolira,
- v kulturi se družba vrednoti,
- kultura je v življenju družbe mobilizator, ki osmišlja in omogoča akcijo,
- kultura družbo usmerja,
- v kulturi družba formulira, ohranja in razvija svoj vrednostni in moralno normativni sistem,
- preko kulture družba obvladuje specialne procese in dinamiko svojih protislovij,
- šele v kulturi se družba v vsej svoji celovitosti konstituira v osmisleno človeško skupnost,
- šele v taki skupnosti in torej šele preko kulture se človek konstituira v integralno človeško bitje, zakaj samo kultura omogoča komunikacijo, in združuje v sebi celotno človeško problematiko.«

Sedanja slovenska kultura tem zahtevam ne ustreza. Vzrok je dvojen:

- dosedanja slovenska kultura temelji na romantično tradicionalnih osnovah,
- povojna politika pa je kulturo v razdobju administrativnega socializma osiromašila, deformirala, onemogočila rast vrsti kulturnih kategorij, vzela kulturnim in prosvetnim delavcem socialni status in sicer zato, ker »so politične sile administrativnega socializma (izvajale kulturno politiko), ki je bila napačna, ker je obravnavala kulturno problematiko z ideološko propagandnega pragmatično interesnega stališča in je zreducirala kulturno dejavnost po eni strani na propagando svojih konceptov, po drugi strani pa na politično reprezentanco svoje fiktivno socialne vloge; s tem je spremenila celotno kulturno dejavnost v instrument svojih vodilnih pozicij, posledica takšnega stanja pa je bila, da je kultura izgubila svojo socialno funkcijo, kulturni kriteriji pa so izgubili svojo veljavo kot družbena norma in medčloveški korektiv«.

Temu razdobju je sledilo razdobje negativne demokratizacije kulture, ki je razvila težnjo po nevezanem in nekontroliranem kulturnem delovanju. Socialna osnova dogajanja v tem času je tehnokratizem. To razdobje pa karakterizirata dva osnovna pojava:

- ekonomizacija, pri čemer se sredstva za razvijanje kulture ne povečujejo, pač pa zmanjšujejo in
- dezorganizacija.

Odpadel je tudi enotni idejni program in na ta način so kulturne dejavnosti in ustanove dobile relativno svobodnost. Samoupravni organi ne morejo poseči v vse to dogajanje. »Samoupravljanje v kulturnih ustanovah bi lahko odigralo svojo vlogo samo, če bi —

1. bila v ustanovah že začrtana jasno določena programska perspektiva,

² Vsi teksti v narekovaju so citirani po omenjenih tezah.

2. če bi v okviru te perspektive temeljilo samoupravljanje na neovirani iniciativi kulturnih ustvarjalcev.

Ob delovanju vseh teh faktorjev nam sodobna slovenska kultura razpada na sledeče plasti:

- akademsko-tradicionalistična kultura,
- tehnokratsko reprezentančna kultura,
- informativna kultura,
- množična kultura,
- prosvetna kultura,
- turistična in izvozna kultura.

Te plasti vklepajo vse kulturno dogajanje v Sloveniji, razen enega samega nasprotja temu dogajanju — kritične kulture. Kritična kultura pa: »izhaja iz poskusa ohraniti in uveljaviti kulturo kot integralno socialno in moralno vsebino družbe. Povezovati poskuša naše lastne sodobne z evropskimi duhovnimi stvaritvami, pobudami in vsebinami. Kritično je naperjena zoper vse druge oblike atomizirane kulture. Ker izbaja iz človeka kot osrednjega ustvarjavca družbe, družbenih odnosov in moralne ter duhovne vsebine sveta, se obrača tudi zoper socialne temelje, ki porajajo atomizirano kulturo. Njena socialna osnova je šibka, zato je obsojena na stalen napor, da bi v idejno abstraktni sferi obvladala socialno problematiko in realizirala svoje cilje. Njena socialna osnova so večinoma mlajši, socialno nevezani in prosti, izven tehnokratskega sistema politike, proizvodnje in potrošnje stoječi kulturni delavci. (Podčrtal S. S.)

Odtod kritičen odnos te kulture do obstoječega načina življenja, pa tudi njen abstraktni inkomunikabilni značaj.«

Tej temeljni klasifikaciji sledi analiza kulturnih institucij na osnovi in s pomočjo te klasifikacije: V tezah se analizirajo univerza in visoke šole, srednje šolstvo, osemletke, masovna komunikacijska sredstva, se pravi televizija, radio, film in časopisje, dalje gledališče, založbe, arhitektura in urbanizem...

Na ta način smo dobili skoraj celovito sliko stanja v sodobni slovenski kulturi, ki ga je seveda treba spremeniti. Cilji teh sprememb so v tezah navedeni takole:

- ukiniti negativno heterogenost današnjih oblik kulture in jih združiti v enoten kulturni proces,
- preprečiti ali vsaj omejiti moralno in socialno dezintegrativni vpliv oblik antikulture,
- doseči, da bo organizacijski in reproduktivni aparat kulturnih institucij in sredstev v celoti vključen, kar naj ne bo doseženo preko administrativnih ukrepov, pač pa z udeležbo kulturnih delavcev v ustreznih družbenih organizmih in kulturnih institucijah,
- vkoreniniti slovensko kulturo v socialno dogajanje v najširšem smislu in jo po eni strani narediti za organ socialnega dogajanja, po drugi za mobilizatorja in realizatorja tega dogajanja (podčrtal S. S.),
- s tako kulturno preosnovo osmisliti socialne procese v slovenski družbi (podčrtal S. S.) in jim dati širšo človeško in zgodovinsko dimenzijo,

— na tak način omogočiti slovenski družbi njen nadaljnji razvoj v smislu poenotenja socialne skupnosti (podčrtal S. S.),

— in s tem kulturi tudi vrniti vzgojno funkcijo.«

Spremembe pa naj izvede:

... »Stalna konferenca tistih kulturno ustvarjalnih sil, ki so zainteresirane za takšno preosnovo in ki lahko zanjo dajo ustrezno iniciativo in idejni okvir.

Takšna konferenca naj bi se konstituirala *ne na podlagi formalnega predstavniškega principa, pač pa na temelju konkretnih delovnih predlogov, načrtov in iniciativ* (podčrtal S. S.). Konstituirala naj bi se torej kot rezultat spontane akcije, za katero naj bi dala iniciativo določena družbenopolitična organizacija ali forum...

Kot taka bi bila lahko stalna konferenca prehodnega značaja, vendar bi morala iz svoje srede (podčrtal S. S.) konstituirati stalno obliko širokega kulturnega foruma, ki bi omogočal kulturno ustvarjalnim silam zmeraj nove iniciative za vsebinsko in organizacijsko rast slovenske kulture.«

Temu skoraj ni kaj dejati. V skrajšani obliki bi lahko vsebino povedali takole: kultura vodi, osmišlja itd. družbo, toda: tradicija je neuporabna in sedanje stanje je nevzdržno. Vsi dosedanji nosilci kulturnih dejavnosti in uresničevalci kulture so nesposobni, imajo kakršnokoli od negativnih karakteristik. Politiki, birokrati in tehnokrati so ustvarili to zavoženo in nevzdržno situacijo. Edina »zdrava sila« je kritična kultura. Edini možni nosilci kulture so na institucije nevezani posamezniki. Torej: razrešimo to situacijo z ustanovitvijo novega vodstvenega telesa. To telo ne more biti formirano po predstavniškem principu, pač pa na temelju konkretnih delovnih predlogov, načrtov in iniciativ. Kdo naj daje te iniciative in najboljše predloge? Gotovo nihče od tistih, ki so dosedaj zavozili vso situacijo in ustvarili nevzdržno stanje. Ostanemo torej samo tisti, ki pomenimo kritično kulturo. In ti bi potem tvorili »stalno obliko širokega kulturnega foruma, ki bi omogočila kulturno ustvarjalnim silam zmeraj nove iniciative za vsebinsko in organizacijsko rast slovenske kulture, obenem pa zagotavljala njihovemu delu socialno učinkovitost, ki bo dejanska, ne pa samo dobronamerno opazovalna in kritična.« Ali: dajte nam možnost, da bomo formirali, vodili, osmišljevali itd. slovensko družbo. Kajti ob takih ambicijah in ob drugih izjavah podobne vrste si lahko mislimo, da ne bi ostalo pri eni sami vodstveni instituciji.

Iz teh tez je jasno razvidna temeljna težnja idejnega vodstva Perspektiv in njen politični koncept: družbe ne preoblikujemo permanentno preko vseh ljudi, ki so udeleženi v delovnem procesu, odnosno preko ljudi, ki jih delavci sami pooblastijo, da upravljajo z materialno osnovo in z družbenimi institucijami. Družbo lahko vodi samo majhna skupina intelektualcev, ki so edini do sedaj ohranili kritičen pogled na stvarnost, ker se niso vključili v nobeno institucijo. Mimo tega se niso okužili z izvornim grehom — s tem, da bi napravili eno samo napako — preprosto zato, ker je niso mogli, ker praktično niso nikoli delovali. Zaradi teh spoznavnih in moralnih kvalitet, zaradi deviške čistosti na spoznavnem in moralnem področju so edini poklicani, da vodijo družbo. Ali kot je že 1931. leta pisal Ortega y Gasset:

»Družba je vedno dinamična enota dveh faktorjev, elit in mas. Elite so individui ali skupine individuov s specialnimi kvalifikacijami; masa je celokupnost ne posebej kvalificiranih.

Pri grupah, ki jih lahko označimo kot izbrane, zajema dejansko ujemanje njenih članov neko željo, neko idejo, ideal, ki že s svojim lastnim bistvom izključuje veliko množico. Da lahko nastane elita, kakršna koli, je potrebno, da se najprej vsak posameznik iz posebnih, razmeroma osebnih razlogov, oddeli od množice. Njegova priključitev grupi je sekundarna in naknadna v primeri z dejstvom, da se je osamil, in se zato v veliki meri dogaja v ujemanju v neujemanju.«

Ideje so torej že precej stare. Danes se zanje uporablja naziv »teorija elite«. Drugače pa je »vlada najboljših«, ki naj zamenja reprezentativni in pri nas samoupravni sistem, že od Platona naprej ponavljajoče se prepričanje, da bo modri filozof — ali danes kritični intelektualci — dvignjen nad družbo, ne da bi sodeloval v vseh njenih bitnih gibanjih in manifestacijah, najbolje vodil to družbo prav zato, ker ni omadeževan z osnovnimi napakami, ki jim je podvržen tisti, ki v družbi resnično deluje.

Teorija elite je s samoupravnim sistemom nezdružljiva in to ne samo zaradi nedejavnosti njenih nosilcev. Sama teorija temelji na večni diferenciranosti »mas« in »elite« na hipostaziranju oddeljenosti intelektualno in moralno razvite manjšine od tistih, ki jih je treba voditi, jim treba prinašati kulturo. Naj navedemo spet mišljenje Ortega y Gasset. Praktično bi bilo vseeno, katerega od filozofov elite bi navajali, toda vzemimo relativno novejšo formo.

»Delitev družbe v maso in elito torej ni delitev po socialnih, temveč po človeških kategorijah; ni nujno, da bi sovpadala z razvrstitvijo višjih in nižjih razredov.«

»Zame je plemstvo isto kot napeto življenje, življenje, ki je vedno pripravljeno preseči samo sebe, napredovati od doseženga k temu, kar si postavlja kot dolžnost in zahtevo. Tako se postavlja plemenito življenje nasproti običajnemu in nedejavnemu, ki se nepremično zapira samo vase in je obsojeno na trajno vztrajanje v samem sebi, če ga prisili neka zunanja sila, da gre iz sebe. To je razlog za to, da vrsto ljudi, s katero imamo tu opravka, imenujemo »masa«; ne zato, ker je številna, temveč zato, ker je lena.

Ko človek napreduje v življenju, ugotavlja do naveličanosti, kako malo ljudi je sposobnih za napor, ki jim ni naložen kot točen odgovor na neko vnanjo nujnost. Zato nam ostanejo tisti redki, za katere smo ugotovili, da so sposobni spontanega prostovoljnega dejanja, toliko bolj privzdignjeni in monumentalizirani v spominu. Oni so odlični, plemeniti, edini aktivni, ne zgolj reaktivni, za katere je življenje stalna napetost, nenehen trening. Trening = askesis. Oni so asketi.«

Kaj imajo taka stališča opraviti s postopnim pretvarjanjem vseh ljudi v upravljalce in z odpravljanjem nasprotij med fizičnim in umskim delom?

Na to vprašanje slišimo včasih odgovore, češ saj tudi v naši družbi obstoji bolj osveščeni, bolj angažirani del in ta je celo organiziran. Mislimo Zvezo komunistov. Toda upravičenost eksistiranja tega dela družbe dokazuje njegova osveščena akcija, uspešno izvedena revolucija, stvarno spreminjanje družbe in to ne le v enem, v našem primeru, pač pa potrjuje uspešno dejavnost tako organizirane skupine vrsta držav, ki so izvedle socialistično revolucijo in tudi trajne spremembe, ki jih je delovanje komunistov povzročilo v državah, kjer ni bilo revolucije. Kriterij za oceno višje angažiranosti in zato upravičenosti obstoja in

delovanje je torej tu drugačno kot pri eliti. Zveza komunistov si ni izborila svojega mesta v družbenem dogajanju s proglašenjem same sebe za elito. Zveza komunistov pomeni dejansko avantgardo, ker je v družbi učinkovito delovala, jo spreminjala in jo še spreminja. Delovanje Zveze komunistov na osnovi svoje vodilne teorije, marksizma, pa vključuje tudi postopno ukinjanje družbenih odnosov neenakopravnosti, odpravo neupravičenih razlik med družbenimi sloji in skupinami in postopno odmiranje same sebe. Vse to pa ji daje vsebino, ki je popolno nasprotje fiksiranja večne razklanosti med aktivno in moralno elito ter toga, pasivno maso, ki pristaja na danost.

Protislovnost med delovanjem s pozicij elite na eni in deklariranjem borbe za samoupravljanje ter kritike birokracije na drugi strani zato ni slučajna, ampak izhaja iz družbene pozicije »svobodno lebdečega intelektualca«. V začetnih oblikah te kritike, v prvih številkah revije to protislovje še ni bilo jasno izraženo. Kolikor bolj pa so se teorije v reviji razvijale, toliko bolj so se odražala implicirana, prej neizražena izhodišča na videz točno zadevajočih kritik.

Postopno razpoznavanje obrisov slepe ulice, v katero so teorije zašle in zato vedno intenzivnejša usmeritev v kritiko posameznih pojavov in končno v politično akcijo izven območja kulture, je pospešil tudi družbeni razvoj v zadnjih štirih letih. V tem času se je namreč pričela močnejše razvijati družbena kritika v samoupravnih organih, v političnih organizacijah, v Zvezi komunistov in vse to se je odrazilo tudi v časopisih in revijah. Perspektive so si svojo družbeno pozicijo zagotavljale samo s kritiko, in če so to pozicijo hotele obdržati, je bilo nujno potrebno naprej razvijati na zunaj ostrejšo kritiko, kot se je pojavljala drugje. Kolikor ostrejša pa je bila kritika navzven, toliko bolj jasno je postajalo, da taka kritika nima trdnega teoretskega izhodišča. In ravno ta notranja kriza je prisilila idejno vodstvo Perspektiv, da je po stari praksi, preizkušeni v primeru Besede in Revije 57, pričelo z izzivanji in tako razkrilo svojo nesposobnost razviti teorije, ki bi omogočile globljo analizo stvarnosti in usmerjale akcijo. Ker je vodstvo Perspektiv za svoje delovanje izven območja kulture potrebovalo vsaj elementarni pozitivni program, so bile izdelane teze za Simpozij o slovenski kulturi.

V.

Po vsem, kar smo dosedaj govorili o formiranju mladega inteligenta na univerzi in izven nje, je razumljivo, zakaj se je del študentov skoraj nujno odzval tako kritiki v Perspektivah kakor tudi usmeritvi, ki so jo nakazovale. Perspektive niso predstavljale samo relativno majhne skupine intelektualcev. Ti so pomenili osveščeni vršiček. Elemente podobnega dožemanja sveta, ki se oblikuje zaradi družbene pozicije odrinjenega intelektualca, srečujemo pri vseh tistih mladih intelektualcih, ki se bodisi na univerzi ali pa izven nje niso mogli, znali, smeli ali hoteli vključiti v aktivno spreminjanje družbe. Pri vseh teh se oblikujejo težnje po nedejavni, zgolj verbalni kritiki, vsi iščejo — čeprav največkrat zelo megleno — načinov, da bi se s pomočjo privilegijev izolirane grupe prebili v družbeno življenje.

Ideje in stališča Perspektiv temeljijo ravno na teh družbenih pozicijah in se razvijajo, seveda v jasnejše oblikovani formi, iz iste temeljne psihološke situacije. Zato so nujno našle resonanco.

Pri tem ne mislimo, da so vsi ti mladi ljudje do kraja oblikovani v smeri, nakažani z idejami in teorijami dela avtorjev v Perspektivah. Gre pač za večji ali manjši vpliv, za določene plasti v zavesti, za reagiranje v specifičnih ali tudi v bolj generaliziranih situacijah. Gre za tendence, formirane pri nekem delu; kako obsežen je ta del, do kod vse so tendence formirane, o tem lahko samo ugibamo. Nihče še ni teh pojavov pri nas podrobno proučil.

Toda prav gotovo velja: nezaupanje do inteligence, odklanjanje strokovnih kadrov, nizek družbeni status prosvetnih delavcev, zapostavljanje problemov univerze, slab materialni položaj študentov, zaničevanje »nekonkretnih teoretikov« in »iskalcev problemov za vsako ceno«, izigravanje samoupravnih organov in izsiljevanje odločitev — vsi ti ukrepi in odnosi so objektivno porajali klimo, na katero so navezovale Perspektive svojo dejavnost.

Ob razpravljanju o vplivu Perspektiv ne smemo pozabiti še nečesa. Rekli smo že, da apriorno odklanjanje vsega, kar je revija objavljala, ni upravičeno. Perspektive so načele mnogo nerešenih problemov in njihova kritika je marsikdaj točno zadevala nekatere negativne pojave v našem življenju. Ostajamo pri trditvi, da so bila izhodišča te kritike za nadaljnji družbeni razvoj neplodna in včasih škodljiva. To pa ne pomeni, da nekateri negativni pojavi, ki jih je revija obravnavala, ne bi obstajali. Težka ekonomska situacija študentov, problematični socialni sestav na univerzi, nacionalistično malomeščanske reakcije ob Dizdarevičevi obsodbi, nerešena vprašanja v kmetijstvu, razvodenelost odgovornosti — vse to je v resnici obstajalo in še obstoji. In tudi drugi problemi. Ko so Perspektive vse to kritizirale, so si nujno pridobile simpatije tistih, ki izhodišč njihove kritike niso vsakokrat sproti analizirali, a so bili sami kritično nastrojeni do negativnih pojavov.

Zaradi vseh teh kompleksno delujočih faktorjev bi bilo popolnoma napačno govoriti danes samo o Perspektivah, o njihovih napakah, o vplivu in posledicah. Rekli smo že, da gre za vršiček celote problemov, zvezanih s položajem in dejavnostjo inteligence, s tradicijami njenega poprejšnjega formiranja in s perspektivami njenega razvoja.

In zato tudi situacije nismo razrešili, če smo ta vršiček odrezali. Vse, prav vse, kar ga je rodilo, je ostalo. Vsaj do danes. Politična akcija, usmerjena proti *političnim* posledicam delovanja kroga okrog Perspektiv, zato ne more biti omejena na en sam administrativni ukrep, nekoliko govorov, referatov in člankov.

Tak ukrep bi bil pred leti morda še zakril slabosti naše politične aktivnosti. Danes pa jih je razkril.

Politična aktivnost, usmerjena v reševanje celote problemov, ki so se sedaj pojavili in se bodo nedvomno še, bi morala biti zasnovana na ustvarjalni in kritični angažiranosti mladega intelektualca. Vendar pa je taka obča ugotovitev zaradi svoje splošnosti prazna. Ni ene same pravilne rešitve niti ne obstoji ena sama veriga povezanih akcij, ki bi kot čarobna palica razreševala celotno situacijo. Pač pa obstaja ena sama možnost: Zgraditi v združitvi temeljitih, pogumnih, brezobzirnih analiz s praktičnimi akcijami dovolj gibčne metode dela in z njihovo pomočjo aktivirati vedno večje število študentov in mlajših intelektualcev pri reševanju njihovih temeljnih življenjskih problemov. Z drugimi besedami, biti uresničevalec najbolj napredne in istočasno najostrejše kritike.

Od tu dalje

Vladimir Kavčič

(nadaljevanje in konec)

Zjutraj, ko je prišel v službo, je Dimitrij v svoji pisarni že našel inšpektorja Kosa. Naslanjal se je na debelo mapo raznobarnih spisov, po katerih je Dimitrij takoj ugotovil, da ga bo inšpektor seznanil z nekim novim primerom. Prese-
nečenje to ni moglo biti, ker je že bil pripravljen na vse.

— Mladi mož, je brez ovinkov začel inšpektor in se z obema rokama oklenil spisov, — v postopku imam nujno zadevo. Samo po sebi se razume, da razen naju nihče nima vpogleda vanjo, samo midva sva odgovorna, če ne bo tako ostalo tudi vnaprej... Gre za nekega mornariškega kapitana... To je človek atletske postave, visok meter devetdeset, že osivel, oženjen, oče dveh otrok, upokojen, naselil se je v našem mestu, predložil je načrt za gradnjo rečnega pristanišča, reformator, mož z apostolskim kompleksom, stanuje v Zahodnem predmestju, ulica pet skozi dva, levo...

— Starost? je mehanično vprašal Dimitrij.

— Seveda, je z odobravanjem pritrdil inšpektor. — Popolnoma razumljiv pomislek. Kapitan je osivel. Nimamo kaj pričakovati od njega... Proti pričakovanju pa so njegovi papirji v redu. Vse imam tu. (Potrkal je na mapo.) Pravzaprav tudi nič posebnega... Najina naloga je, da ugotoviva, če je res tako. Kapitanovega načrta ni mogoče prezreti. Ti, ki si bil nekoč nekakšen graditelj, boš lahko presodil... Jaz kot nestrokovnjak imam vrsto pomislov, ki jih bo tudi treba upoštevati... Kapitan ni doma iz mesta, a se je vendarle naselil tu. Je mornar in se potemtakem ne spozna na reke. Vsakdo naj ostane pri svojem poslu. Reka je tu že desetletja, pa se še nihče ni domislil, da bi na njej gradil pristanišče. Zakaj ravno kapitan? Vse prav. Pristanišče, barke in čolni bi dali mestu nov ritem. Vprašam pa se: Čemu? Meni ni potreben, vam najbrž tudi ne... Se strinjava?

— Kapitan mi je vse bolj in bolj pri srcu. Čeprav ga ne poznam, sem prepričan, da zdravje v njem kar prekipeva. Lahko bi se bil odselil na deželo, se posvetil

vzreji morskih prašičkov in pripovedoval vnukom svoje spomine. Po zvezdah bi še naprej odrejal pot svoji barki...

— Tako. Zakaj ne dela tega?

— Ne more. Pristan na reki ni tako majhna stvar... Nedvomno bi se meščani radi vozili z barko, višji uslužbenci bi se lahko s čolni vozili na lov...

— V načelu pozdravljam vse novo, ampak... Še enkrat vam moram zagotoviti, kako zelo cenim vse novo...

— Prej ste omenili moje graditeljske sposobnosti. Pripomniti moram, da sem doslej vedno izvrševal načrte drugih, glavnega inženirja na primer... Zdaj pa imam v glavi nekaj lastnega...

— Nič ne de. Nemogočega ne zahtevam. Poročali mi boste o najmanjši podrobnosti, o vsem bom odločil jaz.

— Izročili mi boste te spise. Rad bi spoznal kapitana. Skušal ga bom pridobiti za svoj načrt.

— Nemogoče. Vse boste ugotovili sami. Vzpostavili boste z njim osebne stike. Ostalo prepuščam vaši iznajdljivosti. Ne pozabite, to je moj načrt! Ne izrabljajte ugleda naše Ustanove... Čez nekaj dni bom kapitana povabil sem. Tedaj bo on poročal o vas...

— Kaj pravzaprav hočemo od njega?

— Vam ne postavljam nobenih omejitev. Obiskali ga boste večkrat. Vse je treba presoditi znova. Z nobenim uspehom se ne moremo popolnoma zadovoljiti. Važno je, da ukrepamo hitro. Presenečenje dela čudeže. Opustili boste vse drugo in se popolnoma posvetili kapitanu.

— Že čez nekaj dni morda...

— Nemogoče. Danes! Takoj!

— Zdajle?

— Nemudoma. Prvo poročilo hočem slišati še pred koncem službe.

Inšpektorjevo ravnanje je Dimitrija prepričalo, da mora resnično pohiteti. Odhajal je v upanju, da se bosta s kapitanom dobro razumela. Na stopnicah je še enkrat ponovil njegov naslov in se pognal na ulico. Spomin mu je odlično deloval. Tudi dejstvo, da ga pošiljajo na ulico sredi dopoldneva, je imel za priznanje. Le o vrednosti tega priznanja še ni mogel soditi. Nič novega ga ni zanimalo. Pretekla noč je s svojimi doživetji še vedno pustošila po njegovi zavesti. Tudi spal je slabo, čeprav ni imel o čem razmišljati. Vse mu je bilo kar preveč jasno, toda odmaknjeno njegovi presoji. Kot vselej, ko so se mu razkrivale nove razsežnosti sveta, je tudi zdaj čutil, da logike dejstev ni mogoče spremeniti, a je bil obenem trdno odločen, da bo poskusil prav to.

Ulice so bile prazne, le megla se je bila dvignila do višine drugega nadstropja. Blato na asfaltu se je bilo čez noč omehčalo, pločniki so bili sveže obrizgani z njim. Iz megle je še vedno pršelo. Spomin na poletje je bil samo še nekaj daljnega. Za hip ga je obšla želja, da bi se pogreznil v tlak, da bi izginil, ali vsaj zaspal. Toda ta želja je bila enako nesmiselna kot vse druge. Vedel je, da lahko samo vztraja. Izpolniti mora inšpektorjevo željo. V kratkem bo inšpektorja tudi sam potreboval.

Kapitana ni bilo težko najti. Ko pa je potrkal na vrata pritličnega stanovanja v stranski, a po videzu še vedno ugledni ulici, ga je presenetil kovinski zvok belo prepleskanih vrat, za katera ni bilo mogoče trditi, da se kaj prida razlikujejo od sosednjih. Hip nato je že začel delovati skrivni mehanizem, vrata se niso odprla, temveč zdrsnila v steno. Zdaj je tudi opazil, da niso enostavno četverokotna, temveč elipsaste oblike in enako kot stene kovinska. Skratka: Vstopal je v podmornico. Kajuta je bila nizka, z imitiranim usnjem tapeciran prostor, brez vsakršnega pohištva. Bil je prepričan, da so se mu tla zamajala pod nogami in da je slišal valovanje morja. Tuj, osorno zvoneč moški glas ga je po nevidnem zvočniku pozval, naj vstopi. Dimitrij je brez oklevanja sledil vabilu. Pred njim se je odprl naslednji vhod. V močno razsvetljeni kajuti brez oken je v viseči ladijski mreži, oblečen v modre hlače in v mornariško majico, ležal kapitan. V rokah je držal zganjen časopis in se zadovoljno, vljudno smehljaj.

— Kar naprej, samo dalje.

Kapitanove besede so komajda imele smisel, kajti prostor je bil po vsem videzu končen. Mogel bi kvečjemu nazaj. Toda Dimitrij ni dovolil, da bi takšna malenkost vplivala na njegovo razpoloženje. Nasmehnil se je.

— Resnično je lep ta svet. Kamor koli se obrnem, povsod prijazni ljudje. Kapitan?

— Samo sedite. Da.

Dimitrij je sedel.

— Vedel sem, da prihajate. Že na ulici sem vas videl.

Kapitanova sposobnost predvidevati prihodnost, Dimitriju ni bila všeč. — Kako? je hladno vprašal.

— Skozi tole napravo. Kapitan je segel nad glavo in iz stropa potegnil nekakšno raztegljivo cev.

— Periskop, je ugotovil Dimitrij in vrgel nagel pogled po stenah. Oprava je bila skopa: V kotu miniatura pisalna miza, nad njo umetniško izrezljano ladijsko krmilno kolo in sekstant. Na tleh razgrnjen načrt mesta nenavadnih razsežnosti. Pokrival je pravzaprav ves prostor, bil je vdelan v pod.

- Točno, je pritrdil kapitan. O vaših vizualnih sposobnostih se lahko izrazim kar najbolj laskavo.
- Dimitrij pa se ni mogel odreči prepričanju, da ga je kapitan vendarle hotel presenetiti. Tega pa od kapitana ni pričakoval.
- S periskopom imam dober razgled po ulici. Vidim, kar je drugim skrito. Vedel sem, da se boste oglasili. Že zdavnaj ste bili namenjeni k meni.
- To bomo šele videli. A zakaj...?
- Prej ali slej se je moral zganiti nekdo od mlajših.
- Jaz sem tisti. Zanima me vaš načrt.
- Prihajate sami ali vas kdo pošilja? Vaši predstojniki? Zelo jih spoštujem. Sklepam, da v odločanju niste samostojni...
- Vsi jih zelo spoštujemo. To ste uganili, kot tudi vse ostalo. Kapitan, prihajam z naročilom. Lahko vam povem tudi svoje intimno mnenje: Načrt mi ugaja, bolj kot si mislite. Temu mestu nekaj manjka. Ne vem še točno kaj, a nekje je treba začeti. Kjer koli... Spremeniti moramo njegovo podobo. Postavljam se v vašo službo, lahko sodelujeva...
- Ali lahko z vso gotovostjo trdite, da so vas predstojniki razumeli?
- Doslej jim še nisem uspel pojasniti svojega načrta. Opazil sem, da so ljudje malodušni. Čeprav to ni pravi izraz... Naglo se spreminjajo... Ne zdijo se mi prav srečni.
- Vi jih boste poskušali osrečiti? Vseeno... Veseli me, da sva se spoznala ravno midva. Vi ste vsaj sposobni občutiti, kaj pomenijo neizpolnjene sanje. Naprej po začrtani poti! Morda se niti ne zavedate, kako tveganega dela ste se lotili. Zmanjšajte vaš načrt na razumno mero...
- Predlagate...?
- Nikakor ne, oprostite... Prišli ste k meni... Počutite se kar najbolj ugodno. Da, tako je... Kot ste najbrž že pravilno presodili, sem svojo podmornico namestil kar tu. Izognil sem se nekaterim čerem, še vedno verjamem, da opravljam svoje delo. Zadostuje pritisk na gumb in že izginem pod površino...
- Na steni ob ležišču je Dimitrij opazil nekaj raznobarnih gumbov. Kapitan jih je gladil z dvema prstoma, toda pritisnil ni na nobenega. Najbrž je opazil ironijo v Dimitrijevem pogledu, ker je nenadoma zaokrenil smer pogovora.
- V zaščitni komori bi vas bil lahko uničil. Zadostuje en sam gib in že se napolni z vodo. Izhoda nima.
- Zelo ljubezljivo od vas, kapitan. Vendar me zdajle zanima nekaj drugega: Kakšen je pravzaprav vaš cilj?
- Imam še tri majhne prostore, vsi so zelo vlažni. Postopoma jih preurejam v podmornico. Kajti po starem ne gre. Že tri leta nismo videli sonca. Moj sin

piše pesmi o tuberkulozi, vendar niso nikomur všeč. Stvar se je preživela. Vsak čas hoče svoje pesmi... Kot vidite, ima voda v našem življenju znaten pomen. Vse življenje sem živel ob njej in tudi moja prihodnost je odvisna od nje... Že nekajkrat sem si ogledoval reko, ki teče skozi mesto. Globoka je in kalna. Primerna za marsikaj... Pustimo jo. Zaupajte mi, če so vaši predstojniki ribiči?

- Navade so v tem mestu zelo stroge. Vsi morajo hoditi na lov.
- Hodite vi z njimi?
- Popolnoma napačne predstave imate o moji pomembnosti. Neznatna je.
- S časom se vam obeta napredovanje.
- S časom se nič ne spremeni. Druge sile vodijo ta svet.
- Zgledi tovarišev?
- Ni zgledov, ni tovarišev. Nekaj drugega je...
- Vsaj upanje...?
- Niti to ne.
- Čez leto ali dve...?
- Nenavadno vprašanje. Ne zastavljam si ga. Vprašanja ničesar ne spreminjajo...
- Zelo osebno stališče, ki ne more biti izhodišče tudi za druge.
- Izhajam iz njihovih primerov.
- Potemtakem mi ne morete svetovati... Izgubil sem svojo barko, toda ostal sem v vodi. Ven moram, na svetli dan hočem. Živeti hočem... Moje dosedanje življenje je ena sama ravna črta, a vseeno sem se znašel na stranski poti. Ali je mogoče dalje?
- Dalje pač, le naprej težko. Tako kaže tudi zame...
- In kaj nameravate zdaj?
- Kocka je padla, je rekel Dimitrij in zmignil z rameni.

Kapitan je nekaj trenutkov molčal, kot da razmišlja. Nato je zganil časopis in nadaljeval: — Že prejle, ko sem vas videl na ulici, sem se nečesa domislil. Uganite, kaj sem tedaj bral?

Dimitrij se je samo nasmehnil.

— Dnevne vesti: Na severu od našega mesta so med postajami M in N našli truplo neznanca. Očitno si je sodil sam. Je brez dokumentov, oblečen v preprosto sivo obleko, perila nima. Ostrižen na kratko, brez posebnih znakov. Kdor kaj ve, naj sporoči... Kapitan se je zastrmel v Dimitrija.

— Vsiljevala se mi je misel, da ste se vrnilo... Pristrižen na kratko, oblečen v preprosto sivo obleko, kajne da bi to lahko bili vi?

- Ne samo jaz. Kdor koli izmed nas...
- Nesmisel, je poskočil kapitan. — Pobegniti? Je potem drugače? Bolje, da te ubijejo drugi! Toda jaz se bom branil, vztrajal bom. Moji načrti so mestu v prid. Ne morejo propasti! Boril se bom, dokazal bom...
- Kaj boste dokazali?
- Da se ne dam odsloviti...
- Povsem ste me prepričali. Sledil vam bom do konca.
- Iskreno dvomim... Med vašimi predstojniki je gotovo tudi kakšna ženska. Z njimi se laže sporazumevam...
- Točno. Ime ji je Tilly.
- To sploh ni ime. Prvič ga slišim. Je vsaj dostopna za toplo besedo? Stara ali mlada?
- Nisem več v ocenjevanju. Trdijo, da je prikupna. Še nihče se ni pohvalil, da jo je osvojil, zdi se mi pa, da ni povsem nedostopna. Na poti do nje je polno ovir. Z načelnikom Edvinom živi zelo intimno. Njena pooblastila se zdijo obsežna...
- Pa vidva? Kapitan je pomežiknil z levim očesom.
- Pri vašem načrtu ne pride v poštev.

Kazno je bilo, da je kapitan izvedel vse, kar ga je zanimalo. Izraz obraza ga je izdajal, da nikogar več ne potrebuje. Da bi prikril zadrego, je iz stropa spet potegnil svojo pripravo za opazovanje ulice in se naslonil nanjo. Dimitrij ga je neprizadeto opazoval. Po njegovem mnenju je preteklo že več kot pol ure, ko se kapitan še vedno ni gani od periskopa. Tedaj pa se je Dimitrij že tudi zavedel, da lahko odide. Vstal je in pogledal, če je izhod odprt, zamrmral nekaj besed v pozdrav in zapustil podmornico.

Čeprav že dalj časa ni verjel, da bi ga na cesti moglo kaj presenetiti, si je vendarle moral priznati, da ga na oddaljenem vogalu pričakuje neka ženska. Čeprav mu je kazala hrbet, ni niti za hip podvomil, katera je. V obraz mu je planila že pozabljena rdečica. Ko je čez nekaj trenutkov že stal pred Dunjo in se je tudi ona obrnila, se ni zdelo ne enemu ne drugemu potrebno, da bi spregovoril. Dimitrij je celo pričakoval, da se bo iznenada pognala vanj, ga začela obdelovati z nohti, s čevlji in z zobmi hkrati. Vedel je, da se ne bo branil. Šele ko sta prehodila nekaj desetih metrov drug ob drugem, je zazvenel krhki Dunjin glas.

- Kje si bil ves ta dolgi čas? Si prepričan, da si ravnal prav? Si vsaj odkril, kaj je svoboda?
- Preteklo je komaj nekaj dni... Zaupaj mi skrivnost, kako je mogoče ravnati prav? Živim, to je vse...

— Nekoč si bil drugačen. Poln sil... Tvojih dejanj ni več mogoče občudovati. Izgubljaš se v sivini.

— Vse je točno, tudi tisto, česar še nisi izgovorila. Različna so obdobja enega samega življenja. Včasih je zelo preprosto nekaj počenjati. Toda pozneje se vselej pojavijo nadležna vprašanja: Čemu, zakaj? Kadar pred samim seboj izgubiš svoj smisel, ni več mogoče enostavno nadaljevati. Misliš, da se medtem ni nič zgodilo? Majhen liričen intermezzo.

— Ti nisi več isti.

— Ne, jaz nisem več isti...

— In kaj si našel pri njej?

— Če bi vsaj vedel, kaj sem iskal... Glej; vedel sem, da se bova nekoč spet srečala, da se ti bom bal pogledati v obraz. A vendar...

— Si vsaj srečen? Kako živiš?

— Vselej pred novimi dejanji. Skušal bom nekaj ukreniti zoper to mesto...

— Približno tako... Verjamem pa, da mestu v prid. Zdaj stojiva pred hišo, v katero ti ne smeš vstopiti. V njej nisem sam, temveč osamljen.

Stekel je po stopnicah in se za hip ustavil ob kamnitem levu, ki je prav tedaj odpiral žrelo. Moral se je ozreti. Njegov glas je še zvenel po ulici, toda tam ni bilo nikogar več. Ker bi ga iz zgornjih nadstropij mogel opazovati kdo od predstojnikov, se ni smel še dalje zadrževati. Prizadevno se je pognal dalje, da bi čimprej poročal inšpektorju.

Inšpektorjeva soba pa je bila prazna. Potrkal je na sosednja vrata, povprašal po celem hodniku, a nihče mu ni vedel povedati, kam je odšel inšpektor Kos. Čakal ga je v njegovi pisarni, dokler ni zazvonilo. Zadovoljiti se je moral z ugotovitvijo, da so ga opravitki zadržali drugje. To pa je bilo povsem običajno. Dovoliti si ni mogel niti upanja, da se bo inšpektor vrnil zvečer ali naslednji dan. Vselej je izginil za več dni. In preden se bo vrnil, se bo že našel kdo, ki mu bo naložil novo delo... Kapitanovo vprašanje bo ostalo odprto... Zdaj mu je bilo tudi jasno, da na kapitana ne more računati. Začeti mora sam... Čakati, da bo vendarle napočil trenutek, ko bo mogoče nekaj ukreniti, stopiti v sredo dogajanja, razjasniti, kako je pravzaprav s tisto veliko stvarjo, ki ga že leta in leta preganja po svetu... Zavrteti kolo usode nekoliko v drugo smer, proč od tiste, ki je že določena... Kaj...?

Prepričan, da se je njegovo življenje primaknilo k odločilnemu trenutku, je odšel v svojo sobo in ni več mislil na inšpektorja. Sam, v popolnem miru, si je moral odgovoriti na vprašanje, ali so njegove misli že sposobne voditi dejanja. Že prej zadušljivi vonj po orumenelem in zaprašnem papirju je bil zdaj neznosen, odvraten... Kako bi mogel tu vzdržati še vse dolge dni, ki bi bili potrebni, da bi

pregledal preostali kup aktov... Bi se vsaj tedaj zavaroval pred očitki svojih predstojnikov, bi vsaj deloma zadovoljil samega sebe, svoj notranji nemir... Že zdavnaj mu ni bil več tuj občutek, da se je znašel v kolesju, ki ga ni mogoče več zaustaviti. Ostal je izven, daleč od drugih... Zamotana in vijugasta pota, po katerih bi se jim lahko približal, so mu bila neznana. Kolikor pa jih je vendarle poznal, jim je moral odreči upravičenost. Če bi nekdo trdil, da je tujec, mu ne bi ugovarjal. Ali potemtakem ne bi kazalo povezati popotne culice in oditi dalje, v neznano, novim možnostim nasproti, vztrajati do kraja? O koncu tako ni mogoče predvideti nič določnega. Samo dalje. Ni podmornice brez izhoda na ulico, vsaka ima svoj periskop. Koliko je na svetu mest, kot je to... Ali ni bil enako, kot v to, povabljen v vsa? Ali ni tu že sama prisotnost dokaz priznanja? Ali ne bi kazalo preizkusiti prav vseh možnosti, ugotoviti, kdo pravzaprav je, kaj hoče in koliko je pripravljen tvegati?

Stal je naslonjen na podboj in pogled mu je še vedno krožil po visoki skladovnici papirja. V tišino popoldneva se je tedaj vrinilo komaj zaznavno šelestenje. Ko je prisluhnil natančno, ni bilo nobenega dvoma več, da se za skladovnico smrdljivega papirja nekaj premika. Pomislil je na miši. Morda so našle v podu luknjo in zdaj nemoteno opravljajo svoje uničevalno delo. Hip nato pa je že vedel, da hoče znova varati samega sebe. Z odločno kretnjo je potegnil iz žepa ključ in odklenil vrata, ki so vodila v sosednji prostor, kamor je po Tillynem naročilu odlagal pregledane akte. Zagledal je na tleh sedečega fanta upadlih lic in kuštravih las. Trgal in mečkal je njegove spise ter list za listom sežigal v bencinskem sodu brez pokrova, kjer je z nizkim modrikastim plamenom brez dima in brez vonja gorela temna tekočina. Dimitrij ni bil niti najmanj vznemirjen. Stopil je korak, dva dalje in brezizrazno opazoval bledega mladeniča. Ne da bi kaj prida brskal po spominu, mu je bilo jasno, da ga vidi prvič in da mu je bil še pred nekaj dnevi zelo podoben. Da, to je bil on sam. Mladenič ni mogel prikriti svoje zadrege. Čez nekaj trenutkov je nenadoma planil pokonci in se sunkovito priklonil. Z glasom seveda ni bilo nič. Ostal mu je v grlu. Izgrgal je nekaj nerazumljivega. Dimitrij mu je dal znamenje, naj sede.

— Kaj počenjaš tu?

— Delam, je dahnil neznanec in se spet priklonil. — Naročeno mi je, naj pazljivo sežgem vse te papirje...

— Da, da, je zamišljeno pritrdil Dimitrij.

— Oprostite... Mladeničev glas je bil zdaj že proseč. — Nisem vedel, da ste tudi vi moj predstojnik, nisem vas pričakoval, Novinec sem. To je moje prvo delo, več tednov sem čakal nanj... Zdaj pa sem hotel pohiteti. Morda ni prav, da se popoldne zadržujem v teh prostorih... Recite eno samo besedico, takoj

FRANCISEK SMERDU : *Relief matere z otrokom — okrog l. 1942*
Bakantka — okrog l. 1950
Zena z lutnjo — okrog l. 1940
Mali ženski akt — okrog l. 1943

bom odšel... Če sem se pregrešil zoper navade v tej hiši, me kaznujte. Hotel sem pokazati le svojo pripravljenost...

— Da, je odvrnil Dimitrij. — Vidim, vidim vse... Pa vsaj napreduješ?

— Počasi... Naročeno mi je, da moram vsak list pretrgati podolgem in počez, zmečkati vsak del posebej ter drugega za drugim spustiti v ogenj. Vsakega naslednjega šele tedaj, ko je poprejšnji že zgorel...

— Mečkaj jih narahlo.

— Da. Zelo narahlo, je pritrdil mladenič, zdaj že nekoliko opogumljeno. — Lahko se zanesete name. Narahlo, z občutkom...

Dimitrij se je mimogrede in kar najmanj opazno ozrl po stenah; iskal je skrivni vhod. Doslej je bil namreč prepričan, da je edini vhod skozi njegovo pisarno. Toda pred novincem, za katerega niti ni vedel, če je res to, ni mogel kazati svoje zvedavosti. Brez besed je zaloputnil vrata in ga prepustil svoji usodi. Zdaj je skoraj že vedel, kaj mora storiti, ni pa mu bilo jasno, zakaj je samemu sebi dopustil, da je preteklo že toliko brezplodnega časa. Zakaj je samo čakal? Morda je že marsikaj zamujeno.

Zadostovalo je samo nekaj trenutkov in že se je vsa njegova pozornost usmerila navzven. Občutil ni niti utrujenosti niti lakote, neznana moč ga je gnala samo dalje in dalje. Ko je zapuščal stavbo, je preskakoval po tri stopnice hkrati, švignil mimo vratarja in se zviška pognal na ulični asfalt. Celo v njegovem telesu se je nekaj spremenilo: Dihal je počasi in umirjeno, izgubil je občutek za hitrost, sploh ni imel vtisa, da hiti. Ulice so drvele mimo njega, on pa je stal na mestu. V tej naglici in spričo pestrosti, ki se je nudila njegovim očem, ga posameznosti in podrobnosti niso več zanimale. Mimo njega je švignilo celo nekaj postav, lesketajočih se v novem usnju, kar je bilo za ta dnevni čas dokaj nenavadno. Že blizu doma ga je prehitela kolona avtomobilov, strogo zravnanih po širini in dolžini, vendar to pot zavijanje strojev ni bilo tako odurno kot kdaj prej, tudi njihova hitrost ni bila tako osupljajoče izrazita kot nekdanj. Dimitrij je samo nekoliko bolj pritisnil na stopala, pa jih je nekaj časa z lahkoto dohajal. Mikalo ga je sicer, da bi jih pustil za seboj, toda zavedel se je, da bi takšno zapravljanje sil ne imelo nobenega smisla. Z brezglavo norostjo strojev ne gre tekmovali. Ker pa se je obenem tudi zavedal, česa je sposobna velikodušnost, jih je spustil naprej.

Čeprav je vso pot tekel, ni bil niti zadihán. Njegove misli so bile povsem jasne in niti zadovoljstva, da je Žorža našel doma, ni znal prikriti. Žorž je ležal na postelji in žvečil strupeno zeleno zeljnato vežo ter buljil v šop papirjev, raztresenih okoli sebe. V levici je držal kratko, obgrizeno pisalo in ga še kar naprej vneto obdeloval z zobmi. Razmršeni lasje so mu viseli čez ušesa in čez oči. Očitno je bil vznemirjen, zaskrbljen.

- Končno se spet vidiva, je živahno pozdravil Dimitrij.
- Žorž je samo prikimal in pogleda niti za hip ni odmaknil od papirjev.
- Kaj pa je to? Dimitrij je stopil bliže k Žorževi postelji.
- Uradne listine, je zamrmral Žorž. — Redni letni pregled. Prekleta je zavit. Že nekaj ur čepim nad njim, a brez uspeha.
- Za to sta potrebna dva: Tisti, ki preglede daje in tisti, ki nanje odgovarja.
- Cinizem, je odvrnil Žorž in se škodoželjno zarežal. — Cinizem, ki se konča ravno tisti hip, ko tudi sam prejmeš enake papirje. Vem, da jih boš izredno vesel... Tamle so...
- Do kdaj bi jih moral izpolniti?
- V enem tednu.
- Glej, usoda je milostna. Teden ima sedem dni in sedem noči. Kaj vse se medtem že lahko spremeni.
- Zelo se motiš. Teden mine, vprašanja ostanejo.
- Celo na tvojem mestu ne bi trdil tega. Lahko te povozi vlak, padeš pod avto ali pa se utopiš...
- Prazne marnje. Izpolniti je treba samo redni letni pregled. Vse drugo odpade. Šal ne prenesem.
- Kaj pa piše v tem grozo zbujujočem pregledu? Saj si popolnoma bled...
- Kot navadno: Oče, ded, praded... Vsaka od teh rubrik ima svojo stran, ki jo je treba izpolniti. V samo jedro stvari posegajo. Ko se jih boš lotil, ne boš samo bled, temveč tudi zelen...
- Poslušaj me, Žorž! Dovoli, da ti zastavim majhno vprašanje: Ali si prepričan, da boš vedno lahko živel tako lagodno kot sedaj? Kaj pravzaprav nameravaš v prihodnje?
- Če vprašanje ni nova šala, ti lahko enako odgovorim: Prihodnost me ne skrbi. Če bom vselej vestno izpolnjeval ukaze predstojnikov, se mi obeta še lepa prihodnost. Doslej je šlo še vse po sreči. Težave spremljajo lahko samo tebe.
- Če pade prijatelj, na katerega si se naslanjal, si tudi ti v blatu. Vsakdo se lahko spotakne.
- Brez nevarnosti ni mogoče vztrajati. Meni se doslej še ni pripetilo.
- Najbrž še ne veš, da si podrejen. Prisilil te bom k dejanjem.
- Nekdo te je navlekel, haja...
- Tilly mi je dala posebna pooblastila. Imam svoj načrt in ti mi boš pomagal, da ga uresničimo. Ne bova sama, tudi Žan bo sodeloval in Enoroki. Celo inšpektor Kos bo z nami. Toda cilj, sredstva in način bom odredjal sam... Pusti papirje in spi. Nocoj je zadnja noč, ko lahko še mirno počivaš. Jutri se bo

s teboj nekaj zgodilo. Začel se boš spreminjati. Naposled boš postal srečnejši človek, toda drugačen, kot si sedaj.

— Pusti me pri miru. Zadovoljna sem s svojim položajem in s samim seboj. A tudi če ne bi bil, ti ne moreš nič spremeniti. Vse je določeno.

— Tvoj primer še ni brezupen, računam pa, da se boš upiral. S samim seboj boš imel največ težav... Vseeno poskusimo. Saj spoštuješ odločitve predstojnikov?

— Spoštujem. Dvomim pa, da jih ti... Dvomim v marsikaj...

— Rešil te bom dvoma.

— Raje mi povej, kaj boš napisal v rubriki »oče«?

— Eno samo besedico: »Da«. Zdaj pa, Žorž, lahko noč. Da ne pozabim: Zjutraj se takoj oglasi v moji pisarni. Ves dan si prihrani zame.

Dimitriju v resnici še ni bilo do spanja. S priprtimi očmi je še dolgo bedel v preteklosti in nekajkrat se je že zalotil na robu možnosti, da bi vse svoje namere obrnil v šalo, se rešil odgovornosti za jutrišnji dan in se prepustil sentimentalnemu oživljanju nekaterih preteklih trenutkov... Bili so nekoč časi, ko je bil svet še harmonična celota. Potrebno je bilo samo stopiti vanj. Vstopil je in kaj se je zgodilo? V tem trenutku je bil zadosti trden in dovolj neprizanesljiv do samega sebe, da si je lahko priznal: Preteklost je nepreklicno samo še — preteklost. Vse, kar se je končalo pred meseci, pred leti, morda celo pred dnevi, ne daje smisla sedanjosti. Ali pa? Kakor koli... Nov dan terja novih dejanj, kljub temu, da vse posledice prejšnjih še niso jasne in spoznane.

Zaspal je pozno, dolgo v noč so ga preganjale misli, vendar ni odnehal prej, dokler slehernemu čustvu ni odrekel nove vsebine. Najdalj se je pravzaprav mudil pri Dunji. Njen obraz je lebdel pred njim v mraku še neosvojenega prostora, miren, skoraj žalosten. Kot da je v njej združena vsa preteklost. Zdaj ni več dvomil, da so bile resnično močne samo vezi, ki so ga vezale nanjo. Toda nekaj je bilo zdaj za vselej izgubljenega. Ne da bi vedel kdaj, se je izneveril njej in samemu sebi, prepričan, da sledi pravemu klicu. Danuška je bila kot klic iz podzemlja, ki ga je dokončno razdvojil. En del njegove zavesti zdaj neprestano nasprotuje drugemu. Le s svojimi dejanji si lahko za hip ustvari novo iluzijo v svoji celovitosti, o neizbežnosti vsega, kar je in kar je treba neprestano zanikati. Zato mora vsak dan znova prestopiti tisti usodni prag, ki loči hotenje od dejanj. Račun je jasen in zelo preprost. Čez prag gredo tisti, ki nimajo česa izgubiti. Če bi živel nekje na robu središča, kot Tilly, obdan z blestečo širino asfaltiranih cest, tedaj ne bi razmišljal, kaj se dogaja v tej mračni kleti, daleč od sveta, daleč od dnevne svetlobe, ki pogosto daje mestu varljiv videz.

Vstal je čil in odločen, z občutkom, da je njegov organizem pripravljen. Žorž je še spal, budilka se še ni bila oglasila. Dimitriju se je mudilo, zato ga ni

čakal in ne budil. Najprej je nameraval poiskati Žana in Enorokega, ju povabiti v sobo inšpektorja Kosa, da bi jim potem, ko bi prispel Zorž, pojasnil svoj načrt in vsakemu od njiju naročil, kaj mu je storiti.

Veža in hodniki Ustanove pa so bili še prazni, nemi. Niti najbolj delavni uslužbenci še niso začeli prihajati. Tako Dimitriju ni preostalo drugega, kot da je čakal v svoji pisarni. V tej jutranji tihoti, ko je bil zatrdno prepričan, da bo nekaj trenutkov lahko prebil v odmaknjenem premišljevanju in razorožil samega sebe pred poslednjimi pomisleki, ki so se vtihotapili vanj med potjo, je bil nemalo presenečen, ko je našel zgrbljeno na stolu in na pol ležečo na mizi — Tilly. Še bolj kot njena navzočnost je bila nenavadna njena zunanost. Drža mlahava, lasje neurejeni, po licih sledovi solz. Zdela se mu je starejša in na svoj način tragična, a tudi bližja. Malodane pozabil je na njuno službeno razmerje in skoraj bi ji bil položil roko na rame. Besede in način, s katerim so bile izgovorjene, so to dvojnost njegovih občutkov tudi izrazile.

— Ob tej uri že v službi? Ste me dolgo čakali?

— Vso noč sem tu, je z zamoklim glasom in odsotnim pogledom pojasnila Tilly. Dimitrij je čutil, da je njena navzočnost v zvezi z nečim, kar presega njuno poznanstvo. Enostavno se je zatekla v ta prostor, ker je morda še najbolj ločen od vseh drugih in kjer je verjetno občutek samote nekoliko izrazitejši. Tillyn pogled je že nekaj trenutkov počival na njem; čeprav je Dimitrij poskušal dvomiti o njeni potrnosti, to ni bilo več mogoče. Prepričala ga je.

— Ti veš mnogo, a premalo... Ne vem, kje naj začnem... Sinoči je Edvin spet priredil eno svojih divjaških predstav...

Dimitrij se je spomnil vrta s krdelom podivjanih psov, s podkovanimi čevlji poteptane trave, starke v kuhinji ob kaminu, kovinskih znamenj, ki jih je bilo mogoče vžigati v kožo, vendar ni čutil potrebe, da bi spregovoril.

— Zoperstavila sem se mu... Prebičal me je kot najnižjega služabnika in me vrgel čez ograjo. Njegova sinova sta za menoj metala razbite steklenice in granitne kocke. Nikoli nista zgrešila... Morda se je tebi zdelo, da imam lep dom, ugled, položaj... To je samo videz. Dolga leta sem vdano služila Edvinu in marsikatero bolečino mi je prizadejal. Z razumevanjem sem opravičevala njegovo divjaštvo, misleč, da to spada k njegovemu značaju. Navsezadnje tudi služba zahteva, da je prav takšen. Marsikaterega uspeha ne bi bilo, če bi bil drugačen. Vsi smo mu lahko samo hvaležni. Njegova usoda je žalostna. Rad bi bil dober, a ne sme biti. Mora se žrtvovati in ostati grob. V začetku je zaradi tega zelo trpel in lastne muke so ga naredile samo še bolj grobega. Potem je resnično postal to, kar ni hotel, toda spomin na čas, ko to še ni bil, živi v njem in ga razjeda. Zato pobesni... Dobro ga poznam, nisem bila samo njegova sodelavka, temveč tudi njegova žena. Posteljo sem delila z njim in v najintim-

nejših trenutkih sem mu videla v dno duše. Ti ničesar ne veš o dvojnosti moje narave in o globokem prepadu, ki zija med eno in drugo stranjo. Potreboval me je, a je obenem tudi trepetal pred menoj. Kajti nekega dne bom jaz njegov konec. Morda se mi je samo dobrikal, da bi dobil oblast nad menoj. Čeprav sem mu bila podrejena, je vedel, da ga bom nekoč obvladala. Zanj bi bilo bolje, če bi bil dober, a ga je hromil strah, kalil mu je razsodnost... Poskušal me bo izničiti, zanj sem samo še eno... Kot žena sem navezana nanj in še čutim bolečine, ki mi jih je prizadejal, in zaradi njih ga ne morem zapustiti. To so njegove bolečine... Zatekla sem se v tvojo pisarno, prebedela ostanek noči in iskala izhoda, ki ga ni... Oprosti, našel si me v trenutku slabosti... Iščem oporo...

— Celó vi jo iščete?

Zmignila je z rameni: — Nekaj bomo morali storiti.

— To trdim tudi jaz.

— Ko ne bi vedela, da je že zdavnaj vse izgubljeno...

— Kakšna sorodnost duš, se je suho nasmehnil Dimitrij. Vaša potegavščina ne bo uspela. Odločeno je.

— Nič ni odločeno. Prepusti drugim...

— Nikakor ne. Začenjamo z vašim načelnim pristankom...

— Zadržala te bom za vsako ceno. Ti si niti ne moreš predstavljati posledic svojih dejanj...

— Res, ne vseh. Dolga leta sem čakal... Ali naj oklevam vse življenje? Nobena odločitev ni zadosti premišljena. Kot da bi bila naša dejanja razumna... Pretiravamo v to ali ono smer. V stvarnost je mogoče uspešno poseči le z nasiljem. Smotrna in postopna preobrazba — to je utvara. Sprejemam odgovornost za svoja dejanja, spričo tega bo vaše stališče lahko. Ničesar ne tvegate, vsak hip se me lahko odrečete, postavite me na laž. V primeru, da bi mi kazalo slabo, moje izjave izgubijo vsako veljavo. Verjeli bodo samo vam, vašemu ugledu, vašemu položaju.

— Bojim se zate. Napravila sem vse, da bi te zaščitila.

— Zoper mojo voljo to najbrž ne bo mogoče.

— Sleherni trenutek dneva sem s teboj. Že sama misel, da se ti lahko kaj zgodi, me spravlja iz ravnotežja. Nikoli mi nisi verjel...

— Nasprotno, prav nasprotno. Dvomim o iskrenosti vaših želja. Kaj je v tem našem svetu še resnično? Računi? Čustva? Prevare? Ljubimo preračunljivo, varamo iskreno, skrivamo svoj prav obraz, da bi bili pošteni, upoštevani, vredni dostojanstva... Morda se vas loteva sentimentalnost, to bi bilo slabo zna-

menje za oba. Vašemu življenjskemu načinu se ne bi prilegalo, vaš značaj bi se upiral. Razen tega se bo zgodilo vse tisto, kar se mora zgoditi.

— Nikoli se nisi potrudil, da bi me razumel. Omejen s predsodki si me trmasto odbijal, samo odbijal. Kot da jaz ne bi mogla biti nežna, čuteča. Si morda verjel, da sem previsoko nad teboj, zate nedosegljiva? Morda si celo podlegel utvari, da delujem zoper tebe? Si še vedno prepričan, da je moja usoda drugačna od tvoje?

— Niti o tem nisem prepričan.

— Ker sem Edvinova žena? Povedala sem ti, kako je ravnal z menoj. A tudi to ni bistveno. Lahko bi to bil navaden družinski prepir. Važna je stiska, v kateri se je znašel, protislovje, v katerega se vse bolj in bolj zapletamo. Poskušal se me bo znebiti. Kdo ve, kakšen konec mi je namenil?

— Sodila si boš sama, je tjavendan odvrnil Dimitrij.

— Ne verjamem, to je dolgotrajen proces. Odpravil me bo mimogrede. Omenil je dve možnosti: Sod z žvepleno kislino ali postopek z bencinom.

— Konec je vselej samo konec, naj traja nekoliko dalj ali nekoliko manj. Bistvene razlike ni.

— Konec je vselej strašen. Tvoja fantazija ti o tem ne more nuditi nobene opore.

— Izbira je tako stvar drugih.

— Predstavljaš si, recimo, kaj čaka tebe... Ozka, tesna cev iz bodeče žice, skozi katero se moraš plaziti gol...

— Najlepša hvala. Ideja ni slaba.

— V resnici se prav dobro zavedaš, da ti bom stala ob strani, dokler boš živ.

— Kot sem rekel, me vse posledice niti ne zanimajo...

Na vrata je pritajeno potrkalo in isti hip so se tudi že odprla. Z izrazom prizadevne naglice na obrazu je v sobo skoraj padel — Žorž. Ko je zagledal še Tilly, je prebledel in vrat mu je začel sunkovito trzati. Zdelo se je, da se priklanja, zdaj enemu, zdaj drugemu, večinoma pa kar v kot. Zadreg ga je rešil Dimitrij, ko mu je naročil, naj poišče Žana in Enorokega, nakar ga naj vsi trije počakajo v pisarni inšpektorja Kosa. Žorževo klanjanje se je zdaj sprevrгло v neprekinjeno prikimavanje. Ritensko se je umaknil in z vso silo potegnil vrata za seboj.

Dimitrij in Tilly sta se spogledala, kot bi si hotela še nekaj reči, vendar je prav tedaj nastal v inšpektorjevi sobi živahen prepir. Čakala sta, da bo kdo vstopil. Tilly se je dvignila, prisotnost tujih ljudi ji je bila očitno odveč. Tudi Dimitrijevi pogled ji je govoril, da lahko odide. Ko je bila že na pragu, je Dimitrija

še enkrat objela z žalostnim pogledom, ki pa je zanj ostal še vedno nerazumljiv. Kljub temu pa je njen glas izražal resnično potrnost.

— Zakaj morava biti midva tako nesrečna...?

Dimitrij je zmignil z rameni: — Oprostite, jaz nisem nesrečen.

Njenega odgovora ni slišal, kajti hrušč v sosednji sobi je naraščal in se bližal njegovim vratom. Živahnih kretenj in žarečih pogledov so hkrati planili Žorž, Žan in Enoroki, takoj za njimi pa je vstopil tudi inšpektor Kos. Kazno je bilo, da je ostale ravno on potisnil naprej. Vsi so že imeli usta rahlo odprta in ušesa ošiljena, pripravljena na sprejem kratkih, odsekanih povelj. Le inšpektor Kos je potem, ko je rahlo priprl vrata, skoraj šepetaje vprašal, če je Tilly res odšla. Potem nihče ni več mogel dvomiti o njegovi samozavesti.

— Odšla je, je trdo odgovoril Dimitrij. Pogled na zbrane sodelavce ga je prepričeval, da je položaj zanj nadvse ugoden. — Načrt, o katerem vam bom zdajle pripovedoval, uživa njeno podporo. Jasno? Imam vsa pooblastila, da zadevo izpeljemo do kraja.

— Po najkrajšem postopku, tako je..., je pritrdil inšpektor, kot da so mu znane že najmanjše podrobnosti.

— Sedite! Dimitrij jim je z roko pokazal na zložene akte. — Zdaj je dovoljeno tudi to. Izjemoma, seveda... Razgovor ne bo ravno kratek, čeprav vas ne nameravam zadrževati. Z eno besedo: Mi se kolikor toliko poznamo. Že lep čas delamo skupaj na tej Ustanovi in vemo, da nas to delo, kljub najboljšim željam in pričakovanjem, kljub vsakodnevni pripravljenosti, da napravimo nekaj velikega, ni zadovoljilo, ni izpolnilo naših pričakovanj. Čas je, da se o tem pogovorimo. Za uvod bom povedal nekaj svojih misli. Prizadevajte si, da me ne boste napačno razumeli. Moje ugotovitve se nanašajo predvsem name, želel pa vas bi prepričati, da tudi na vas. Če nimam prav, mi boste ugovarjali. Nanašajo se pravzaprav še na marsikoga drugega, znanega ali neznanega... Na razlike in različice me boste prav tako opozorili... Tu lahko govorimo povsem odkrito. Govorimo isti jezik, uporabljamo iste besede, morda se bomo razumeli. Naši cilji, pravzaprav cilji, katerim smo hoteli služiti, so podobni, če ne enaki. Tudi jaz, enako kot vi, sem se zgodaj podal na to pot. (Razlogov ne bom našteval.) Z vsem mladostnim žarom sem hotel služiti naši veliki stvari. Čeprav sem jo tedaj še slabo poznal... Moja usmerjenost je bila konkretne narave, postal sem graditelj. Pomagal sem izpolnjevati velike načrte. Verjel sem v iskrenost vseh ljudi. Leta so tekla, resničnost je dobila več podob. Mnogi so omagali, mnogi so ugotovili, da so se zmotili. Nekoč številne vrste so se začele redčiti. Vsakdo si je prihodnost predstavljal na svoj način. Če smo hoteli to, potem nismo vedeli, kaj hočemo... Seveda z vsemi omejitvami, ki sem jih omenil prej... Dopolnili me boste... Mnogi so podvomili nad samim seboj

ali nad ostalimi... Tudi na to vprašanje boste lahko odgovorili. Tako sem se tudi jaz znašel pred odločitvijo: Sprejeti stvarnost ali pa zavreči vse, tudi življenje. Kot vidite, sem se odločil za stvarnost. Toda ne za kakršno koli stvarnost. Cilji so postali manj vzvišeni, toda bližji. Verjel sem, da so naši medsebojni odnosi urejeni tako, da že sami po sebi zagotavljajo spreminjanje stvarnosti. Tudi to ni res. Nič ni dokončno urejenega, vse je treba urejati znova, vsak dan znova. Sleherno oklevanje, zanašanje na druge zbuja malodušje in razočaranje. Tako sem prišel do točke, ko čakanje ni več spodbuda. Vse drugo je pravzaprav nevažno. Drobnih opravi, majhne skrbi, vsakdanjost... Izgubili smo občutek za bistveno, čeprav sem prepričan, da ni nič pomembnejšega od vsakdanjosti. Nekaj moramo storiti. Nekaj *lahko* storimo... Odločil sem se za dejanje, ki sicer ni enako velikim odkritjem človekovega duha, za naš čas pa ni brez pomena. Več sploh ni mogoče storiti. Zveni sicer ironično, toda mislim resno: Z današnjim dnem prehajamo v zgodovino. Nastopiti moramo strnjeno. Veliko dejanje je pred durmi. Na tem kraju bo nekač stal spomenik. Od nas je odvisno, ali bodo naša imena na njem vrezana z zlatimi črkami ali pa bodo neusmiljeno osramočena. Ste me razumeli? Ste mi pripravljeni slediti?

— Smo, smo! so odgovorili vsi v en glas.

Dimitrij jih je pozorno opazoval, vendar na njihovih obrazih ni opazil nobene spremembe, nikakršne zavzetosti. Enoroki si je z edino roko trebil nos, Žan je nepretrgoma buljil v steno, Žorž pa se je kar preveč udobno zleknil po papirju, da bi bila njegova pozornost lahko kaj več kot povprečna. Tudi inšpektorjev obraz ni izražal nobenega določnega razpoloženja. Zato je Dimitrij najdalj strmel ravno vanj.

— Dobro, je čez čas spregovoril Kos. — Dimitrij je pojasnil svoje stališče. Zanj smo mu lahko samo hvaležni. Ničesar si ne domišljam, če trdim, da sem ga popolnoma razumel. Zdaj je vrsta na vas. Zastavite vprašanja.

Žan, Žorž in Enoroki so ravnodušno strmeli zdaj v inšpektorja zdaj predse, le na Dimitriju se je njihov pogled ustavljal samo mimogrede. Dolgo so molčali. Dimitrij je bil trdno odločen, da ne spregovori prvi. Naposled je res inšpektor vprašujoče razprostrl roke in svoj preiskajoči pogled zapičil naravnost vanj. Inšpektorjev glas je postal kovinsko rezek, vendar ni bilo mogoče trditi, kaj izraža: notranjo napetost, prizadetost ali kaj drugega.

— Zdi se mi, da ne bi bilo neumestno, če bi nam razložil vsebino svojega velikega, za zdaj še samo nameravanega dejanja. Kaj obsega in kaj je v njem velikega?

— To, to, je pritrdil Žorž. — O velikih dejanjih smo že toliko slišali...

— Bodimo konkretni, je vzkliknil Žan, Enoroki pa je neodločno prikimal proti kotu.

— Naš čas je bogat z velikimi dejanji, je nadaljeval inšpektor. — Kaj je veliko v resnici in kaj samo na videz? Nas ni več mogoče presenetiti... Stvarni ljudje smo...

— Na vašo zrelost sem računal, je pojasnjeval Dimitrij. — Zdaj sem prepričan, da se nisem uračunal. Mogoče je v inšpektorjevem vprašanju kanec posmeha, prav je tako. Posmeh naj velja naivnosti, zanesenosti, nerazgledanosti. Vse to pripada preteklosti. Spoštujem vašo skepso, če ji bodo sledila odločna dejanja. V nasprotnem primeru pa je tako vse nesmiselno... Sam sem se dolgo trapil z velikimi dejanji, ne da bi kaj vedel o njihovi resnični vsebini. Verjel sem, da so to vsa dejanja, ki služijo našemu cilju, a ne nam. Nasedli smo in še nasedamo... Vsaj delamo se tako. Priznam, da bi me inšpektorjevo vprašanje še pred letom dni spravilo v zadrego. Morda je bilo s tem namenom zastavljeno tudi zdaj?

— Gremo dalje! Inšpektor je zamahnil z roko.

— Samo dalje! Govoril sem o velikem dejanju, ker sem predvideval, da boste uganili, za kaj gre... Za kopico drobnih stvari... Če je tako, vam bom rad pritrdil. V tem tudi vidim zagotovilo, da jih bomo zlahka opravili...

— Postajam nestrpen, je pripomnil inšpektor.

— Prijatelji, dovolite, da vas tako imenujem. Ko sem prevzel svojo dolžnost pri vas, sem verjel, da tu delaju izbrani ljudje in vladajo izbrani odnosi. Osebnе izkušnje in stiki z vami so me prepričali o nasprotnem... To, nič drugega!

— In kaj pravzaprav hočeš?

— Spremeniti vse to.

— Kje nameravaš začeti?

— Pri nas samih. Mar se ne poznamo? Vsakdo je utesnjen in omejen na svoj način, nikomur ni dano, da bi uresničil vsaj del tistega, kar želi sam. Večinoma predstavljamo nekaj, kar nismo. Delujemo v ozkih kolesnicah, ki jih je določil voz pred nami. Naš osebni polet je samo želja, privid, ki samo izjemoma postane resnica. Nihče ne pozna naše resnične vrednosti, naše sposobnosti so izrabljene nesmotrno. Z našimi imeni je združena kopica predsodkov in sodb, ki z nami samimi niso v nobeni dejanski zvezi. Delujemo sredi namišljenega sveta in v očeh drugih smo spet samo neke namišljene osebnosti. Povezujejo in razdružujejo nas predsodki. Zakaj jih ne bi začeli odstranjevati? Vi, inšpektor Kos, ali ste vi zadovoljni s samim seboj in s svojim položajem? Že prvega dne, ko sem prišel sem, sem zvedel, da vam ne zaupajo popolnoma. Nezaupanje je samo oblika podcenjevanja. Zakaj vas podcenjujejo? Ker vam zavidajo, da jih prekašate, ali zato, ker so za to kakšni stvarni razlogi? Zakaj vam očitkov ne vržejo v obraz? Človek podvomi v resničnost, ki je ni nihče pripravljen javno

zagovarjati. Vaš položaj je negotov in nevzdržen, čeprav so muke, ki jih prenašate, zgolj notranjega značaja . . . Vzemimo Žorža. On trpi tudi telesno. Hrani se kot živina in živi v temi, podložen, ker je ogrožen, vsak trenutek izpostavljen očitkom. Dela, uboga, a ga nihče ne spoštuje, vsem je le sredstvo, s katerim drugi uresničujejo svoje cilje. (O njih kasneje.) Kaj je pravzaprav zakrivil? Kaj je v njegovem življenju narobe? Zakaj ni enakovreden drugim? Očitajo mu, da nima preteklosti, a ni sam kriv, če je nima. Bil je premlad. Niti z največjimi naporji ne bi zmožel tistega, kar se je drugim ponudilo samo. Dajmo mu živeti brez te preteklosti! Mar ni treba vsak hip sedanjosti potrjevati, kdo si in kaj si? Ali nimamo pravice tudi tistim, ki se sklicujejo samo na preteklost, očitati, da nimajo sedanjosti in jim odrekati prihodnost? V čigavih rokah je pravica moralnega razsojanja? Glejte, kako je vse protislovno! Žanu očitajo njegovo starost. Kar manjka enemu, je drugemu odveč! Radi bi se ga znebili, on ima preteklost, on je dolgoletna priča. Namigujejo, da z njim nekaj ni v redu. Z veseljem bi mu očitali kakršno koli podlost, če bi ga le razvrednotila. Dajmo mu dolžno priznanje. Vztrajno je deloval za uresničevanje velikega cilja. Naj stopi na plan, kdor mu hoče očitati sebičnost! Če pa je res sebičen, predlagam, da ga vržemo iz šestega nadstropja. Samo pogledjmo ga! Kaj ima? Kako živi? Je mar njegova napaka, če se ni znal obdati z bliščem in v svojih rokah ni združil velike moči, pred katero bi morali trepetati, da bi ga lahko spoštovali? Se naša narava resnično klanja samo strahu? Bodimo nekoliko manj osebni in dajmo svoje tudi tistim, ki sami ne znajo ali ne morejo vzeti. Je pač tako . . . Enoroki ima samo eno roko. Pozabili smo, kje je ostala druga in zakaj se je odvadil jemati. Njegov obraz je pošten. Živeti hoče in delati. Dajmo mu nekoliko več zraka. Težko diha, hrope, bled je, v službo prihaja povaljan. Vem, da bi tudi on rad pokazal urejeno zunanost. Ni vsak sam kriv, če tega ne zmore. Enoroki je med njimi! Spremenimo vse to . . . To je veliko dejanje, ki se začne pri malem. Upam, da se ne motim . . . Sicer pa vi sami dobro veste . . . Nekaj čudnega se dogaja med nami . . . Usodno smo vezani na ta prostor in drug na drugega, a smo neprestano na oprezu, kot da je med nami nekdo, ki nam je sovražan. Kot da je nekdo od nas še vedno prišlek, nepoklican . . . Drug drugemu ne zaupamo. Kdo je zasejal med nas uničujoči strup sumničenja? Kdaj mu bomo prenehali verjeti? V resnici drug drugega prav nič ne ogrožamo. Seveda, če . . . Večni »če« . . . Če bi drug drugemu resnično priznavali enake pravice in dolžnosti . . . To mesto je obupno zapuščeno, puščobno in odljudno. Srh spreletava človeka, ko hodi po ulicah, če le ima čas pomisliti, kaj vse se skriva za brezčutnim betonom. Zgodi se, da sredi noči slišiš iz dna ulice pretresljiv klic. So to klici obupa ali pa samo klici na pomoč? Ste jih že slišali? Kaj ste lahko storili? Sploh jih niste čuli? Vem! Drug drugemu smo tujci. Ulice so prazne, nikogar ne srečaš. Če ga srečaš, ga ne poznaš. Če ga poznaš, ga ne razumeš,

ali pa on ne razume tebe. A tudi če se sporazumeta, dvomita o resničnih namerah drugega . . . Sebe poglejmo! Ali lahko trdimo, da zaupamo drug drugemu? Nedvomno bi si radi zaupali . . . Hotel bi vas prepričati, da se lotimo tega dela. Ne izmikajte se z izgovori, da že imate dolžnosti, ki jih ni mogoče zanemarjati. Ne bom vam verjel. Vsi počenjamo nekaj, kar je lahko važno, a lahko tudi čaka. Rotim vas, da nimam nobenih sebičnih ciljev, hočem biti samo eden od vas. Prepuščam se vaši sodbi, spoštoval bom vaše odločitve. Delajmo skupno, odстранjujmo zapreke, ki nas ločujejo. Kaj bi govoril še naprej. Za nas gre, za nas gre! Nikogar ni, ki bi to napravil za nas in namesto nas.

V Dimitrijevem glasu ni bilo čutiti vznemirjenosti, zanesenost mu je bila tuja. Bil pa je nekoliko zamišljen, in medtem ko je govoril, mu je pogled krožil po tovariših, kot da hoče ostati z njimi v najtesnejšem stiku. Sedel je na vrtljivem stolu, vendar se s hrbtom ni naslanjal na pisalno mizo. Roke je držal na kolenih, njegov obraz je bil, kot običajno, bled. Ko je končal, so ga vsi zbrano poslušali še naprej, tako da iz njihovih negibnih teles in otrplih obrazov ni mogel sklepati, da mu pritrjujejo. Čakal je besed. Dolgotrajen molk je postajal že dvosmiseln. In medtem ko se je zadrževal, da jih ne bi spodbujal, se je zavedel tudi možnosti, da mu ne zaupajo. Res, zakaj bi zaupali ravno njemu? Kateri trzljaj na obrazu jim zagotavlja, da so njegove misli res iskrene, da je pripravljen tudi na dejanja? Tudi njega je zaznamovala preteklost . . . Nenadoma se mu je zazdelo, da je že zelo star, da je minila že kopica let, odkar je prišel v to mesto . . . A še neznansko bolj oddaljena so tista mladostna leta navdušenja: ljubezen, cesta na Krasu, tovarna železnih konstrukcij, močvirje . . . Vse tisto je bilo nekoč res, vendar že tedaj drugače res, kot je videl on . . . Prav mogoče je, da se je v tej igri časa tudi z njim nekaj zgodilo, neopazno kdaj . . . Nečesa ne razume, morda se je zmotil . . . *Dovolj. Zdaj je vrsta na drugih.*

Ko se je dvignil inšpektor Kos, je Dimitrij najprej pomislil, da hoče na ta način dati svojim besedam večji poudarek. Inšpektorjev službeni položaj bi povsem opravičeval takšen nastop. Inšpektor si je pazljivo namestil očala in s tem še povečal videz poseobljene resnobe in zbranosti, tiste vrste zbranosti, ki se že družijo z duhovno odsotnostjo.

— Govoril si zelo jasno, se je najprej obrnil k Dimitriju, nato pa se ozrl v tla.
— Tvoj izgovor se je v zadnjem času zelo popravil. Vendar ti za tvojo odkritost nismo dolžni nobene hvaležnosti. Zbral si nekaj zanimivih podatkov, vprašanje pa je, če so točni. Naši nepazljivosti se imaš zahvaliti, da si sploh prišel do njih. Seveda, vse to bo imelo svoje posledice. Žal mi čas in prostor ne dovoljujeta, da bi se dalje zadrževal tu. Dolžnosti me kličejo drugam . . .

Tedaj so hkrati vstali tudi Žan, Žorž in Enoroki.

— Kaj je to? Za vraga, počakajte! se je vznemiril Dimitrij.

Medtem je inšpektor Kos z odločnimi koraki že odšel skozi vrata. Žan, Žorž in Enoroki pa so se jim obotavljaje približevali, ne da bi kdo od njih še privoščil pogled Dimitriju.

— Kam se vam nenadoma mudi? Pogovorimo se! Ostani, Žorž! V imenu zelja, ki sva ga požrla skupaj! Daj, prekleto...

— Da, v imenu zelja..., je potrto odvrnil Žorž. Za hip je dvignil pogled in v kotičkih očes se mu je zalesketalo, kot bi se hotele utrniti solze. Toda utrnile se niso. Dimitrij jih ni videl. Žorž je že držal za kljuko.

— Žan! Reci vsaj besedo! Vendar ne boš dovolil, da spremenim mnenje o tebi? Da nisi tudi ti prihajal v mojo pisarno le zato, da bi izvedel, kaj mislim jaz? Je bilo vse tisto, kar si mi pripovedoval, izmišljotina?

Žan je nagubal čelo, povedati ni imel kaj. Stal je tesno ob Žoržu in tudi že grabil za — kljuko.

Zdaj je vstal še Dimitrij in se približal Enorokemu, kot da hoče zadržati vsaj njega.

— Misli na prihodnost! Hočeš biti tako klavrna pojava, kot je Žan, ali pa morda računaš, da boš postal inšpektor, ki mu ne bodo zaupali?

— Jaz sam ničesar ne domnevam, je lakonično odvrnil Enoroki. Od vseh je bil on še najbolj miren, neprizadet. Odhajal je kot običajno. Dimitrij je bil prepričan, da se sploh nista razumela. Enoroki je mislil na delo. Zadrževal ga je po nepotrebem.

— Ne pozabite, da delam po Tillynih navodilih, je zaklical Dimitrij, a se mu ni nihče odzval. — Popoldne vas bom čakal pri Črni vešči. Pridite vsi! Toda sam je vedel, da konca ni že nihče slišal. Ob zadnji besedi so se s treskom zaprla tudi vrata. To je gotovo napravil Enoroki, z edino roko. Tresk je bil — močan. Tudi inšpektorjeva soba je bila prazna. Miza pospravljena. Nič ni kazalo, da se inšpektor namerava vrniti.

Dimitrij je zaprl vrata svoje pisarne in se vrnil k pisalni mizi. Zavedal se je, da je ostal na pol poti in da mora dalje. Ni bil presenečen ne potrto, kot da je omahljivost tovarišev predvidel že vnaprej. Niso se odločno uprli njegovi nameri, mar to ni pomenilo, da lahko postanejo še njegovi strastni pristaši? Če bi prijateljsko prepričevanje dopolnjeval s službenim prisiljevanjem? Naj naroči vratarju, naj nikogar ne pusti domov? Po končanem delu ga bodo morali počakati v veži in potem jih lahko prepričuje pozno v noč. Vse dotlej, da bodo voljni za oblikovanje...

Tedaj pa je zunaj na hodniku zaslišal neke glasove. Sprva so bili le pritajeni šumi, potem so se začela s treskom odpirati vrata pisarn, šume je preglasil topot korakov, enak na vseh koncih hodnika, in Dimitrij se je zaman priza-

deval, da bi razbral, kam je ta poplava naglice usmerjena. Ropot ni trajal več kot pet minut, spet so zaloputnila vrata, zarožljali so ključi in potem šo se glasovi počasi oddaljevali, najbrž po stopnicah navzdol, vse niže in niže, dokler se niso povsem razgubili. Ustanova se je pogreznila v molk. Ta molk ni bil prazen, temveč poln pričakovanja in Dimitriju ni dovoljeval, da bi ostal še naprej ravnodušen. Vsak hip bi se moglo ponoviti nekaj nepredvidenega. Nemir v njem se je razraščal v negotovost. Mahoma se je zavedel, da se ne upa več premakniti. Po prstih je stopil k vratom in jih previdno odprl. Njegova pisarna je bila že pretesna.

Tišino so razklali koraki z nenavadno zvonkim odmevom, ki so se približevali iz neznane smeri, bolj od vrha navzdol kot od spodaj navzgor. Ne da bi se zavedal, kaj hoče, se je Dimitrij po vseh štirih splazil v inšpektorjevo sobo. Niti za hip pa ni dvomil, da je obisk namenjen njemu. Vstopil je kapitan. Njega je najmanj pričakoval, zato se ni niti dvignil. Tudi kapitan ni opazil, da je v njegovi drži kaj nenavadnega.

Kapitan se je bil od zadnjega srečanja močno spremenil. Obraz mu je bil nekako režeč, polno novih gub ga je oralo in mu dajalo videz boleče radosti. Tudi njegova obleka je bila zdaj drugačna: od glave do nog — planinska.

— Saj to ste vi, kapitan, se je prvi oglasil Dimitrij.

— Še nekaj ur, je odvrnil z glasom, ki ga sam ne bi prepoznal.

Dimitrij ga očitno ni zanimal. Razgledoval se je po inšpektorjevi sobi, jo premeril po dolgem in počez, nato pa kar brez povabila vstopil tudi v Dimitrijevo pisarno. Dimitrij mu je sledil tik za petami, kajti kapitanovo početje ga je čudilo. Medtem ko sta ga v inšpektorjevi pisarni zanimali samo širina in dolžina, pa si je tu ogledoval tudi strop in stene. Dimitrij je skušal z vljudnostjo oba izvleči iz zagate.

— Kapitan, to je moj delovni prostor. Dokaj pripraven kotiček, kajne?

— Zato si ga ogledujem, je rekel kapitan.

— Prav veseli me, da ste me obiskali...

— Vražja ženska ta Tilly! Kapitan je še vedno nepremično strmél v strop. — Takoj sva se sporazumela. Popoldne sem že povabljen k njej. Dala mi je namig...

— Najbrž se nanaša na pristanišče. Vaš načrt bodo gotovo sprejeli.

— Nikakega načrta nimam. Zapomni si to, fant! Začenja se nova doba, doba z novim štetjem. Zdajle še pišemo leto nič... Sprejeli so me v službo.

— Pri nas?

— Pri nas. Podrejen bom neposredno Tilly. Njen peti tajnik bom.

— To je naravnost presenetljivo! Mnogoobetajoče... Dimitrij se je nervozno zakrohotal in vstal.

— Zelenec in izrodek! je skozi zobe siknil kapitan. — Samo pomanjkanje slin me ovira, da ne pljunem vate.

Dimitrijevi hladni pogled se je srečal z divjim kapitanovim. Bolščal je vanj, kot bi ga hotel prebosti. Vendar se je kapitan umaknil prvi. Z odločnimi koraki se je nameril proti izhodu. Dimitrij mu je sledil na hodnik. Kapitan se je samo še enkrat kradoma ozrl. Ko je opazil Dimitrijevo senco, se je kot iz uma pognal po stopnišču. Z vrtoglavo naglico je preskakoval po štiri stopnice hkrati in že v nekaj sekundah izginil Dimitriju izpred oči. Slišalo se je le še njegovo lomačenje po nižjih nadstropjih.

Dimitrij se je zložno spuščal navzdol ter se od časa do časa ozrl po hodnikih. Vrata vseh pisarn so bila na stežaj odprta, kot bi ga vabila, nikjer pa ni bilo žive duše. V vseh nadstropjih je bila podoba enaka.

Ko je prišel v vežo, je iznenada ugasnila luč. Klical je vratarja, a se ni nihče oglasil. Tipaje z rokami je vendarle dosegel vrata. Zunaj je bil še dan, toda že pozno popoldne. Rjavo siva megla se bila že spustila do asfalta. S pločnika se je še enkrat ozrl na Ustanovo. Z njenih oken je na ulico uhajala kot petrolejski dim črna tema. Prava poganska tema. Kot za slovo... Kamnita leva na prizidku vhodnih stopnic sta zaspano zehala in široko odpirala gobca. Pelikan nad vrati je z ostrim kljunom trgal svoje prsi. Temna kri je po belem perju drsela v gnezdo z mladiči.

Ker je že vnaprej vedel, kaj se bo zgodilo, se ni ozrl čez ulico. Tam so bili kostanji, ograje vrtov. Gledal je samo predse, na pločnik. Pri tej svoji odločitvi je vztrajal tudi potem, ko se je že oddaljeval od Ustanove. Megla je bila močno razmehčala blato na pločnikih. Težki čevlji meščanov so mlaskali za njegovim hrbtom. Bilo jih je najbrž preveč, da bi se zgnetli na pločnik. Hodili so tudi po cestišču. On se sicer ni menil zanje, toda tudi povsem pozabiti jih ni mogel. Zavil je proti Črni vešči. Tod so bile ulice tihe, prazne. Pred njim se ni zganila nobena senca. Tudi luči še niso gorele. Iz megle je začel pršeti droben dež. Dimitrij je verjel, da bo po neonskem napisu, ki je žarel noč in dan, vendarle našel Črno veščo. Toda v tem mestu se očitno ni dovolj spoznal. Našel je ulico in hišo. Obe sta bili povsem enaki tistima, ki ju je iskal, le neonskega napisa ni bilo nikjer in vsi vhodi so bili zaprti. Vedel je, da tu ne more ničesar spremeniti, in ker so se tedaj že tudi koraki someščanov tako zelo približali, da bi utegnili postati nadležni, pršilo pa je vse bolj in bolj, je privihal ovratnik suknjica, stisnil glavo med ramena in se z odločnimi koraki spustil v beg proti domu.

Upal je namreč, da bo na stanovanju našel Žorža, od njega pa bi zvedel, kje ga čakata Žan in Enoroki. Potem bi jih z Žoržem skupaj poiskala. Rosilo je pa

čedalje bolj. Že je padal pravi pravcati dež in vsiljivo prodiral skozi obleko. Dimitrij se je zgrbil še bolj, roke je do komolcev potisnil v žepe in se tesno ob stenah hiš plazil v predmestje. Medtem se je tudi že znočilo. Svetilke so negibne in temne ždele nekje visoko nad ulico, s pločnika jih niti ni bilo mogoče videti. Kljub temu je Dimitrij vendarle našel hišo, ki jo je iskal. In ko se je po temnem, nerazsvetljenem stopnišču spuščal v klet, je čutil globoko olajšanje. Verjel je, da se bo čez nekaj trenutkov že znašel v prostoru, ki pripada samo njemu in njegovemu prijatelju, kamor drugi nimajo vstopa. Razen tega mu je bila v tem trenutku potrebna tudi Žorževa bližina.

Toda Žorža ni bilo doma.

V prazni sobi se je Dimitrij prvič zavedel, da se lahko zgodi nekaj nepredvidnega. Zadrega je bila nedvoumna: Nenadoma ni več vedel, kaj v svojem položaju še lahko stori. Premočen do kože je dolgo nepremično stal sredi sobe. Voda se je v tankih curkih odtekala z njega in se zbirala v veliko lužo. Iz nekakšne omotične zamišljenosti se je zdramil šele, ko ga je začel stresati mraz, ko so mu zobje že nezadržno šklepetali in ko je že sleherni delček njegovega telesa sam zase drgetal. Nič več trden v kolenih, se je opotekel proti izhodu. Nenadoma ga je namreč začela preganjati misel, da se mora vrniti v mesto in še to noč nekaj ukreniti. Kaj, ni vedel. Pritisnil je na kljuko, a mu je bila roka že toliko odrevenela, da se kljuka ni niti premaknila. A tudi potem, ko se je z vsem telesom naslonil nanjo, je ostala negibna. Vrata so bila zaprta. Zdaj je bil sam svoj ujetnik. Prepričan, da je napravil vse, kar je mogel, se je vdal. Sredi sobe je stresel s sebe še obleko in popolnoma gol legel v posteljo. Pod odejo se je nekoliko ogrel in ni več trepetal. Ostal je negiben in z zaprtimi očmi čakal. Pravzaprav niti ni čakal. Tudi spal ni, a niti buden ni bil več. Čas je tekel, ne da bi vedel zanj. Žoržev strojček ni miroval. Pomislil ni niti na to, da bi ga lahko navil. Naslednji dan in vsi drugi dnevi v njegovi zavesti niso bili več prisotni.

Mnogo mnogo kasneje, ko se že ni več zavedal samega sebe, je nenadoma začutil na svojem telesu topo bolečino. Preteklo je nekaj dolgih sekund, preden je ugotovil, da gre v resnici zanj in da udarci brez prestanka padajo po njegovih ledjih. Mukoma je odprl zlepljene oči, da bi videl, kaj se dogaja. Prav tedaj pa ga je dobro merjen udarec po tilniku znova potisnil nazaj v temo. Grob pritisk na udih je komaj še zaznaval. Ko se je spet zdramil, je čutil bolečino že po vsem telesu. Nagonski strah pred smrtjo, ki ga je prevzel isti hip, mu je zbudil nove moči. Zaprepadeno je pogledal okrog sebe: Ležal je na tleh zraven postelje in več temnih postav se je sklanjalo nadenj. Sprva niti ni verjel svojim očem: Videl je same znane obraze — inšpektorja Kosa, vratarja Žorža, kurirja Enorokega, Žana, nekoliko v ozadju pa je stal blede Novinec, ki ga je dopoldne zalotil pri sežiganju aktov. Če ne bi bili njihovi izrazi tako strogi, pogledi srepi, tuji in

sovražni, bi se jim bil nasmehnil. Medla svetloba je vse preveč poudarjala pokončne črte njihovih obrazov, kakršna koli prijaznost bi bila odveč. Razen tega so vsi držali v rokah nekakšne tolkače iz trdega lesa, z usnjenimi pasovi pritrjene na zapestja, vsak hip pripravljene za udarec. Dimitrij se je že hotel dvigniti, a k uresničitvi te namere so znatno pripomogli tudi sunki s čevlji. Moral je zaječati, in ker je bil povsem gol, je stegnil roko po obleki. Seveda je ni dosegel.

— Gremo, je tedaj ukazal inšpektor.

Možje so vzeli Dimitrija medse in nekdo ga je od zadaj surovo potisnil skozi vrata. Da ne bi priletel predaleč, ga je zunaj drugi že zaustavil z udarcem po temenu. Pot jim je kazal Novinec, ki je nosil kvadrasto svetilko, nazvano »volovsko oko«. Svetila je samo nazaj. Za svetilko je hodil inšpektor, nato Dimitrij, levo od njega Žan, desno Zorž, vsi z dvignjenimi tolkači. Če je Dimitrij zaostal le za pol koraka, sta ga že vsaj dva spodbudila s krepkimi zamahi.

Dež je že prestal in tudi hladno ni bilo. Čeprav je bil Dimitrij gol, ga ni zeblo. Kradoma je pogledoval okoli sebe, da bi vsaj približno ugotovil, kam ga vodijo. Z glavne ulice so že na prvem križišču zavili v stransko. Te ni poznal, še nikoli ni hodil po njej. Čeprav je vedel, da ne bodo nikogar srečali, je z razumevanjem sprejemal prizadevanja spremljevalcev, da bi šli hitreje. Saj se je najbolj mudilo ravno njemu... Čeprav so udarci pogosto padali po nejm, ni do nikogar čutil niti najmanjšega sovraštva. Bili so mu sicer popolnoma tuji, toda bil je prepričan, da jih razume. Kljub temu, da ga je ostro kamenje bodlo v podplate, je vzorno skakljal, da ne bi po nepotrebnem zbuval njihove jeze. Ni ga čudilo niti to, da molčijo, saj tudi on ni imel kaj vprašati.

Šumenje vode ga je prepričalo, da se bližajo reki. Čez nekaj trenutkov so se že ustavili ob betonski ograji. Nekje za njo in pod njo, tako je bilo vsaj slišati, je drla razbesnjena voda. Dimitrija je spominjala na mladost in na kalne jesenske povodnji. Ko so se v enem samem trenutku zvrstile pred njim vse slike njegovega življenja, je tudi že vedel, da se ravnokar končuje in da je bilo v preteklosti vse enako lepo kot nesmiselno.

Spremljevalci so stali tesno okrog njega. V inšpektorjevih rokah je motno zablestel bel papir. Dimitriju se je zazdelo, da mu ostaja še mnogo mnogo časa: Lahko se ozre v nebo. Ta večer je bil svod visoko, nič več meglen, ravno tedaj je zažarel v soju raznobarnih luči. Utrnile so se nekje iz globin neba in padale, ozarile ostre obrise mesta, ki ga je hip nato spet zagrnila neprodirna tema.

— Ura je polnoč, je s temnim, tujim glasom naznanil inšpektor. — Čez nekaj sekund nastopi nov dan: sedmi november... Ubijte ga!

Dimitrija je nenadoma zamikalo, da bi se branil, da bi govoril.

— Vse svoje življenje...

- Svinja! Zorž ga je s tolkalom usekal po rebrih. Zaškripale so kosti.
- Po Tillynem pooblastilu...
- Tudi ona bo dobila svoje. Njen konec je pomembnejši od tvojega... Glas je bil inšpektorjev.
- Tilly, ha... Ona je Matilda. Že zdavnaj te je povohala! To je bil Žan.
- Zdaj! je zaklical inšpektor.

Svetlika se je dvignila v višino betonske ograje. Isti hip se je več udarcev združilo v enega samega. Dimitrija so zgrabili trije pari rok in ga vrgli čez ograjo.

Ko se je zavedel, je čutil, da plava. In plaval je kar naprej. Reka je bila sicer divja, toda breg z lučmi je bil že blizu. Z zadnjimi močmi se je privlekel do nekakšnega pomola, posedel nekaj trenutkov, da je izbruhal vodo in zajel sapo, nato pa se začel plaziti po betonskih stopnicah navzgor.

Že je slišal glasove. Ljudje zgoraj so ga opazili: Trije ali štirje so mu stekli nasproti. Nekdo mu je ogrnil svoj plašč in podprli so ga z obeh strani. Kmalu so se vsi skupaj znašli na ulici polni življenja in polni tople luči. Zdaj šele se je Dimitrij lahko ozrl po svojih rešiteljih. Eden se mu je zdel znan, a ni vedel, odkod se ga spominja.

— Me še poznaš? je vprašal neznanec. — Bil sem Mož brez imena. Vedno v družbi z Dolgim Džonom. Brez obraza za tiste, ki tudi sami niso imeli svojega... Ti ga boš kmalu našel. Začel si prav.

— Kje sem? je vprašal Dimitrij.

— V istem mestu kot prej, le na drugi strani reke.

— Tu je vse drugače...

— Res, marsikaj...

— Tam... Dimitrij se je ustavil, nemočno zamahnil proti nasprotni, temni obali in oblile so ga solze. — Ali je mogoče? Kam zdaj...?

— Od tu dalje, je bodril znani glas.

VALENTIN CUNDRIČ: ZAROTITEV

V Toulousu, 1963

Po Avenue Jean-Riez sem hodil proti deželi
s soncem kot s sošolcem pod pazduho;
oblaki so švigali po nebu ko lisičji repi;
ptičji drobiž se je kotrljal čez cesto brez varuhov.

Naveličan palač, od koder gledajo šelesteče žene
neurje samo z vojaškim daljnogledom,
sem se ob štirih popoldne odpravil vselej
ven, brodolomec, grabeč za plavajočim lesom.

Ce nisem sedel na kamen, sem na kakšno ograjo;
večer si je svečavo brez šuma ulival;
prva zvezda je predla za balo;
dežela je postajala priprta skrinja.

Lepo je tako, ko besede niso preglasne
in se pomenkujejo med seboj, ko da te ni.
In če so si že nekoliko sovražne,
kažejo nate, češ mir, da se ta ne zbudi.

je vredno	hočem	berač sem
ni vredno	nočem	bogat sem
je	kako te sovražim	nimaš pravice
ni	ostani	ubij me

nobena beseda poražena ni
nobena ne seže po lovoru
po ulici hodita ko dvojčici
prisedeta istočasno obe brez sramu

Tisti večer sem že lezel nazaj v lupino
in se mislil počasi vrniti na dom,
pa požene starka iz tal, z njo vino;
pravi: gotovo s severa, vi niste od tod...

Povem ji, kje je moja dežela, zasajena ko vrba
nad breg provincijskih in svetovnih rek;
kot bi se na ponižni veter ne na palico oprla,
se je zamaknila v moj gorjanski smeh.

Potem sva premenjala pogovor, vremena
se nisva dotikala, ker na jugu
ni poleti hudih ur, ki bi cepile žene
in preplašene bilke na dvoje; samo povodnji toplote
pluskajo pred prag; človeško meso
pa ne ve, kam bi jezik delo, o, kaj bi
z jezikom... Ne vé, kaj bi z udi, obleko
odvrže v peščeni lug. Samo po mojem
mehkem nebu so rili gromi...

...Do kod sežejo

jambori, sva se vprašala, ko se je stemnilo.
In še, kaj je globje: morje ali človek.
Vse je plitvo za krmarja, dokler ga ne obiše čas.

o ne sprašujmo se kaj je starejše
ljubezen ali ogenj gospoda nas ne vidi
rada brez dela pravite da ptica
v gozdu tiktaka in da gluhonema riba
na pragu vode pleše ne pravite ničesar
ker gospoda nas ne vidi rada brez dela
videli ste vrbe s pletivom valov
in pozabili da ogromna plošča dneva
odseva da se svetloba spodtika po gozdu
preplašena zaradi vas ki posedate
gospoda nas ne vidi rada brez dela
še zvečer ne ko vodnjak postaja prstan
na mezincu rož in iz njega zajemamo
svoje resnične podobe in spoznanje
da se ptičji kljuni ko ročice
zvečer v globoko razmišljanje sklenejo

in jim odleže
pticam
odleže

odleže ...

Hišo iz blata sem zidal še včeraj
in jaz sem nosila pekoče kite;
za ščebetanjem sem plezal še včeraj
in jaz preoblačila lutke v rime.
Ljudje so dišali po češnjah še včeraj
in cimetu, veslo slonokoščeno
je bilo v njih, o, koliko maka je po vekah
ženskih čez noč zvenelo ...
Ne naglejte se ptic, ki s sredico vode
potoke zapuščajo, ne vejo, da smrt
temu naporu sledi, o, ptice, ki delajo vbode
v balo neba, ... noč jih pije ko strd.

odleže ...

Zdaj je čas, ko zaklepamo spalnice
in odrinemo splav svoj bolj ko podnevi od sveta;
dnevi so dovolj ubijajoče čakalnice
tega hipa s soparo, z meteži, z intervali dežja.
Stopi blesteča iz kolobarja oblek,
zjutraj boš spet pahnjena v to past;
spoznaj, da izviri starodavnih rek
hodijo moči med zaljubljene krast.
Glej, zdaj je čas, ko se duh navpije
in čas ko telo sluh izgubi;
noben kragulj na stropu ne sije,
ni ne globin ne višin, samo mir.

odleže ...

O možje, ki ste pozabili,
da žene imajo roke
iz rastlinskega tkiva,
o te muževne ženske roke,
ki hočejo, da so v njih možje
kos ubogljivega prediva,

kaj bomo z njimi storili,
ko jih ne bomo več upognili
za lok, možje?

O možje, ki ste pozabili,
da je avgust mesecev kralj
in da so naše žene
z njim poročene,
ne z nami,
čemu bi jih zato krivili,
možje?!

Žene tega sveta so nezveste;
varajo nas s kriki iz noči
in če jim nobeden ni namenjen,
smo na vrsti mi.

odleže ...

dnevu ki sika iz noči
krvi ki buta v žilah zemlje
kmetu ki privija strune njiv
lestvi vran ki se dotika zvezd
bršljanu ki oblači ledja skal
situ ki nas očiščuje plev
spomeniku ki se sprašuje kam
luni ki zastonj prebija led
rokam ki nam dežja in led trosijo
letu z dvema avgustoma
bilkam ki drevesa močna molijo
pogumu ki je skrhana sulica
volkovom ki grizejo lupino polj
rjuham ki zagrnejo dekliške noge
mleku ki ga pije srobot
rudi ki jo je obudil med žive jezik gazel
ne odleže pa
ljudem ki so zažareli in ugasnili
ljudem ki so pili in se zastrupili
ljudem ki so razpadli v temini
in si nič trajnega niso mogli naročiti
živel je tudi

rod ki nima vzorov
mrak ki ne potrebuje dvojnika
ker je nesmrten neumrjoč
zid ki je ubil obzorje
kot si ga je narava zamislila
jezik ki ne pozna besed
sonce prihaja na obisk
jezik ki je ustvaril le te besede
garaj
živina
tlaka
pozdravi ponižno gospodarja

odleže?
a ne jemlji s sabo v posteljo
ptice ki poje brez ponosa
nisem vredna da greš pod mojo streho
zvezd ki vara topole
z lačnimi razbojniki
s pojočimi cigani
z neukročenim morjem
lune ki ljubi vsakogar in nikogar
v svoji ošabnosti
pljuč ki vdihavajo laži
ukaze k poslušnosti

a ne povabi na obed
bakrene ose ki bi tvoj hleb
v grad izvotlila
jabolko v svojo spalnico
tvoje čelo v svoje pribežališče
psa ki ovohava tvoj jezik
kaj si govoril

kot sem že rekel: četudi svet dvigne
palače in morje
za eno nadstropje
naše hiše bodo pokleknile
ker so že pritlične previsoke
za utrujene oči

Človek se drugače lomi ko svetloba
in drugače kristale spočne ko neosveščeni pesek,
zato ga je smrti dostikrat groza
in jo roti: nisem vreden, da greš do moje strehe.
Dam ti pravico živeti, moj čas,
dam ti pravico živeti, moj prostor,
prostovoljno sem vama žrtvoval
svojo dobroto in vsenaokrog nabrano žensko lepoto.
Opravičil sem oba pred prihodnostjo,
čeprav mi ne dasta za pojoči snop povresla;
samo ne silita me, da skupaj nečistujemo
za eno žlico življenja!

CVETKO ZAGORSKI: IZ »ISTRskega DNEVNIKA«

Tá stara barka

Izplula je bogve kje
in kdaj:
že zdavnaj obledelo
na kljunu ji krstno ime je
in rojstni kraj.
Cezenj izpisal z rokó je
rumeno ali črno ali belo
ASTRA
bogve kdo
in zakaj

To naj bi zvezda torej bila
če še latinsko kdo toliko ve
ASTRA
ZVEZDA
tá stara barka,
ki ji zdaj z jambora
v kraški burji
rumeno sonce plapola:
ARGENTINIJA

A mornarji na palubi
ti so Japonci.
Pritlikavi
pepelnatih lic
poševnih oči
tuji
molčični
v zamaščenih
slanih platnenih pajacih
na ograjo naslonjeni
na tujo kraško obalo zro

ko pridrve kamioni
Interevlope
in vozovi tovarne konzerv
Delamaris
cela kolona
in zaškripljejo škipci
zarožljajo verige
napno se vrvi
in zaječe

in iz trebuha
Zvezde
vlečejo túno
in jo kot polena
na kamione mečejo
mrtvo
slano
suho
in vsaka je kot goveje stegno
kot krača
in vsaka široko odpira gobec —

takrat
pred tedni ali meseci
nekje v nekem oceanu
je še zadnjič hlastnila po vročem sopuhu
potem osteklenele so ji oči
in se zastrmele
velike in bele

ki zdaj sežgane
ugasle
zro v mornarje
v težake
v turiste
v hiše modre, rdeče
v mandlje cveteče nad Semedelo
v kamione Interevlope
in v dimnike tovarne konzerv
Delamaris

Tri dni so težaki
praznili
trebuh
ASTRE
ZVEZDE
potem se je olajšana dvignila
na gladino morjá
pa zarjula
in izplula
v megleno spet stran

nazaj v ocean
ASTRA
ZVEZDA
tá stara barka...

Sugišima Moritoku

*Glej skozi lino,
kako se obala odmika,
pritisni rumeno lice
k okroglemu steklu
in povej,
kako ti je pri srcu,
Sugišima Moritoku.*

*Pol leta je komaj preteklo,
kar te je oče
štirinajstletnega
za vrečo riža
na tunolovko prodal.*

*Rumenopolt
slan
ožgan
si zasedel se
nocoj v naši kavarni,
poslušal naše pesmi,
pil pivo iz našega hmelja,
žganje iz naših sliv
in nisi več vedel,
kdo si in čigav,
ponujal drobiž,
ki ga nisi poznal,
in buljil v ženske,
vpil čudne besede
in po mizi bil,*

*dokler te ni odvedla patrola,
kapitan premikastil
in v kajuto nagnal.*

*Glej skozi lino,
kako se obala odmika,
pritisni rumeno lice
k okroglemu steklu
in povej,
kako ti je pri srcu,
Sugišima Moritoku!*

Vsako jutro

Vsako jutro
me prebudi osel
ali oslica
ko z nekega dvorišča
globoko tam spodaj
temnega vlažnega mahovnatega
zariga
sem gor v osmo nadstropje
in zajoče
zahrope
zariga
zavije
iz dna trebuha
iz drobovja
iz dna svoje prastare duše
tožeče
breznadno
samotno
z razparanim glasom
od zdavnaj
od včeraj
od danes
od jutri
tožbo o krivici
nasilju
neusmiljenju močnih
bogatih
velikih
skozi tisočletja
od Adama sem

RUDI MIŠKOT: SENCE V LOČJU

Poletje

*Odloži poletje na ravnici daljni
oblačilo trav in cvetja...*

*Do vode pride. Na breg palico popotno
odloži. Obutev pusti na produ.*

*Dolga je pot bila. V strugo stopi,
potno čelo si omoči, odžeja se.*

Reko prebrodi mimo sklonjenih vrb.

Obstane pred kočo.

*Vrata odpre in boso v izbo vstopi;
košato glavo položi na mah dišeč.*

Dolga je bila pot in dan žgoče vroč.

*Zunaj se mrači. Veter s plapolajočimi rokami
oblake potemnele goni.*

*Ptic slišati ni več. Le tu in tam kovanje prepelic
v tišino se razlije. Okna zelene celice se že večer dotika,
poslednji svit odmika se v zaton.*

*Oči zapre poletje. Posluša trkanje dežja
na tenki strehi kačjega slačila...*

*Kmalu ne sliši več bližajoče nevihte,
ki z donečim glasom in bliski oznanja skorajšnje slovo.*

*Skozi viharo noč mu v snu
zlatolasa žena obarva speče obličje.*

Pelikani

Na vroči samotni obali,
v pečinah razgretih od sonca,
zamišljeni žde pelikani.

Visoko nad njimi spreved oblakov.
Nihče jih ne zaustavi;
le veter, ki med ločjem leži,
z ognjenim jezikom zmaja
stekel jim sledi.

In vedno bolj slepeče
pokrajina daljna žari —
in sonce vanjo meče
žareče iveri.

Oblaki v dalji izginjajo,
ptičje oči za njimi se dvigajo.
Na bregu usahljeh voda
hrepene pelikani.
Telesa jim sonce izžiga
in veter jim perje cefra.

Negibno na skalah stoje.
S kljunom uprtim v prsi,
kakor da v mislih tesnobnih
sprašujejo svoje srce.

Priba

Objeta z vetrom je poletavala
nad barjansko pokrajino.
V zeleni rasti ribnikov, na robu
skrivnostnih močvirij taborila.

Zorenje poldanskega sonca
je z ribicami proslavljala brezskrbno stopicajoča
v toplih plitvinah stoječih voda.
Poslušala pogovore kobilic
in pesmi murnov v travah.
Zeleni zbori so zvečer
zazibali jo v sanje.

Nekega jutra je obležala na produ.
S svežnjem suhega ličja v kljunu,
z zrnom svinca v telesu.
Ostalo je nedograjeno gnezdo
polno votlih sanj...

Poslej ni sonca v njenih mrtvih očeh.
Nožice so ji potemnele
kot star pergament,
na katerega je popotna ptica
zapisala zgodbo svojega življenja.

Ze dolgo v vitrini stoji
na lesenem podstavku.
Z razprtimi krili in dvignjeno glavo
pa še vedno hrepeni
v daljave poletov.

JOŽE OLAJ: NA SVOJEM GROBU

Prolog

Zlato ognjev potemni.
Preperi davno
materino oko.

Spogledaš se s samim seboj:
zalič brez vetra,
mornarji, ki so zgrešili morje,
so se vrnili, mrtvi od žeje,

visoko visoko na nebu luna zori,

vendar nihče ne joka
v tem olesenelem času,
nihče ne pozvanja k molitvi,

tako pride nenadoma,
neopazno ura,
ko skleneš kruto premirje,
da obišeš svoj grob.

Orfej

Bog stopiš z oltarja,
gledaš
svojo neizmerno preteklost,
svojo veliko,
blagoslovljeno samoto;

skloniš se
k samemu sebi;
v kamnu in prahu
so vse preteklosti sive.

Na konici noči se srečata.
Molče si zreta v oči.

Srečanje je kruto:
daš si blesk božanstva
daš si sivino zemlje
daš si ogenj vere
daš si mrtvo materino roko,
ko izmenjaš,
nisi ne prah ne kri,
nisi ne bog ne človek,
sam stojiš v žoltem brezvetrju,
počasi dvigaš obraz,
počasi dvigaš rumeno cvetočo lobanjo
in potem si človek
in potem si prah
in potem si kri
in potem si pepel,

hočeš biti kri,
hočeš biti človek.

Prekolneš svoj grob.
Vtem se zdani.

Kdo

zberimo se
zbežimo ali umrimo
ali pa vsaj zasanjajmo
Sfinga stoji
pred mestom stoji

postavila je devet ugank
postavila devetkrat devet ugank
našli smo Ojdipa
umrla bo Sfinga

a ona je postavila
postavila
devetkrat
devetkrat
devet novih vprašanj
vprašanj

našli smo nove Ojdipe
iz polja smo jih rodili
iz zemlje izkopali
iz rude iztisnili
in razvozlati so
vseh devetkrat devetkrat devet zank

toda Sfinga
pred mestom stoji
stoji
in nas zasiplje
zasiplje
z vedno novimi
novimi težjimi
kdo jih bo mogel
rešiti
žene več niti roditi ne marajo
otroci otroštvo zavržejo
in v pristaniščih opljuvajo
prihajajoče ladje
starci v kavarni
ob šahu sedijo

ali pa nepredvideno umirajo
kmetje prekolnejo
jalova polja
in zbežijo
v šumno zavetje tovarne
razgaljenih prsi
se deklice lišpajo
v dvorani s sedmerimi ogledali
čakajo
da bodo slišale
Sfingino pesem
ostali spijo
ali pa se na vogalih
za prevrtane novce prodajajo
kdo?
kdo bo zmogel
Sfingine skušnje

zberimo se
še je čas
da zbežimo
ali pa umrimo

na pločevinast nagrobnik
nam bo Sfinga zarisala
svojo najnovejšo uganko

Ribe na plitvini

Tone Partljič

Smreke na robu gozda so vrgle po pobočju sence, ki so oplazile travnik, njive in se približale Jelovju; preplazile so prve hiše ter se razlezele po vasi. Najprej so polizale šolo na koncu vasi, Krivčevo gostilno, učiteljski blok, zdravstveni dom, obe trgovini, mesarijo... Kazalo je, da jih je cerkveni stolp poskušal zadržati, vendar so ga preplezale in se spustile še niže proti Dravi.

Bilo je v zadnji jeseni, sončni in prijazni pohorski jeseni. Ker v šolski menzi v septembru še niso pripravljali hrane za učitelje, sta učiteljici Beti in Majda večerjali na vrtu Krivčeve gostilne. Hiteli sta, ker sta pač zmerom hitro jedli, kot bi se bali, da jima bo kdo snedel večerjo. Tega večera se jima je še posebej mudilo. V šolo sta morali na sestanek. Mahoma sta uzrli Jožeta in Tomaža, ki sta pravkar stopila iz gostilne. Mlada učiteljica sta šla mimo vrta in nista videla tovarišic, ali pa sta se samo naredila, da ju ne opazita.

Beti je pričela: »Glej domišljavca!«

Majda je dopolnila: »In še kakšna!«

Beti: »Ta Jože pa je že tako domišljav. Toda podkurila mu bom. Kaj misli, da ne vem, da se je med počitnicami shajal z Marinko iz osmega razreda. Če bi ne imela stikov med seboj že med šolskim letom, bi se tudi med počitnicami ne našla. In šele štirinajst let je deklici.«

Majda: »Pa ko bi bil vsaj lep. Suha južina je. Ne razumem, zakaj se Tomaž druží z njim, Tomaž je tih in skromen. To pa... Toda Tomaž dela zmeraj narobe. Druží se s tistimi, ki ga niso vredni.« Majda je za trenutek obmolknila, pogledala proti gozdu in grižljaj kranjske klobase se ji ni zdel več tako dober. Pogledala je na uro: »Čez deset minut morava biti v šoli,« je ugotovila Beti in nadaljevala: »Kdaj bo že konec teh priprav za proslavo! Cele počitnice so nam požrle. Ko bi vsaj kdo plačal za to dodatno delo in skrb.«

Majda je mazala gorčico in mislila na Tomaža. Tomaž, zakaj me ne maraš? Zakaj me nihče ne mara? Za trenutek je bila prepričana, da je Jože kriv, ker je

Tomaž hladen do nje. Spomnila se je tudi, da je Jože priporočal Železniku, ki je pripravljaj program ob odkritju spomenika, naj je ne jemlje za napovedovalko, ker govori, kot bi imela žgance v ustih. Ona pa si je že vse pripravila. Stala bi na odru in povezovala posamezne prizore. Dala bi si narediti novo obleko modre barve. Tomaž ji je lani dejal, da ji pristaja modra barva. Tomaž bi sedel v prvi vrsti in bi gotovo pomislil, da ni napak, čeprav je že precej debela. Le zakaj se tako redim?

»Tale Jože je brez značaja,« je rekla na glas in pogoštnila zadnji klobase. Beti je takoj poprijela: »Da, in tudi brez morale. Ali veš, da je spal tudi že z Erno, tisto cipo?«

»Nikoli se ne bi spozabila tako daleč,« je rekla Majda.

Plačali sta in odšli. Njuni obilni postavi sta ze zibali v bokih. Šli sta hitro in zviška odzdravljaj vaščanom, ki so ju pozdravljaj, bolničarke Erne, ki je slonela na oknu zdravstvenega doma v belem plašču, pa nista niti pogledali.

Šola stoji na koncu vasi. To pa ne pomeni, da je bila pot dolga. Ne, vas ni kdo ve kako velika. Tri ceste se sekajjo v Jelovju. Ob tem križišču so zgradili hiše, ob vsaki cesti jih je po nekaj. Na tem križišču bodo tudi odkrili spomenik padlim borcem; v Jelovju so bili prvi pohorski partizani. Vsa vas se je pripravljaj na ta praznik. Ceste so posuli z gramozom, prebelili hiše in popravili cestno razsvetljavo. Tudi šola je bila spremenjena. Na novo so jo prebelili, očistili so nesnago okoli nje in napeljaj vodovod. Stara, dobra šola iz terezijanskih časov se je pomladila. Učiteljji, ki so skrbeli za kulturni program, so bili tudi že nervozni. Veliko časa so žrtvovali že med počitnicami, sedaj pa se je pričel že pouk, pa še zmeraj niso vsega pripravili.

Zato so imeli tega večera v zbornici sestanek.

Upravitelj vstane in začne govoriti o tem, da bo prišel na proslavo tudi zvezni poslanec. Majdo pri tem zazebe, Železnik se spomni na program. Tako sedijjo okoli mize: Miro (prizadeven mlad biolog — poslušaj), Majda (zagrnjena v molk od časa do časa pogleda k Tomažu), Beti (gleda v list pred seboj in misli na použito kranjsko klobaso), Tomaž (prav ta dan praznuje petindvajseti rojstni dan in misli, katero deklico bo ta večer povabil na praznovanje; on se na vse to, kar je v zvezi z odkritjem spomenika, jezi), Jože (poslušaj upravitelja in od časa do časa misli na svojo nesrečno ljubezen v Mariboru), Železnik (računa, koliko bo zaslužil pri kulturnem programu) in upraviteljeva žena, ki edina poslušaj moža. Upraviteljevi stavki so kratki in jedrnati. Pameten mož je. Učiteljji ga spoštujejo zaradi osivelih las, dobrega srca in razumnosti. Niti nagrajevanje po učinku ni resneje omajajlo njegove avtoritete.

»Vem, da ste že veliko žrtvovali za to proslavo, toda saj veste, da tega ne more pripraviti nihče drug v Jelovju. Še bolj se moramo potruditi. Danes sem zvedel,

da pride k odkritju spomenika tudi zvezni poslanec.« Potem je povedal, da pride na šolo neka nova učiteljica. Vsi so se začudili, Tomaž se je še bolj zakrknil. Po končani seji so se učitelji porazgubili. Vsak je mislil na svojo nalogo; Železnik na program, Beti na razstavo, Jože na recitacijo, upraviteljeva žena na pevski zbor . . .

Mrak se je že razlezel med hišami, večernica je mežikala in cestne svetilke so pomembno prebadale mrak. Miro, Tomaž in Jože so se dogovorili, da se dobijo čez četrte ure v Jožetova sobi v bloku, kjer bi praznovali Tomažev rojstni dan. Tomaž je hitel v pisarno trgovskega podjetja, kjer ga je čakala Danica. Z njo bo nocoj praznoval, Miro je bil zvest Tatjani iz Ljubljane, Jože pa je hitel v ambulanto, da povabi bolničarko Erno. Erna ga je čakala. Še zmeraj je bila v belem plašču in je naslonjena na okno opazovala večer v Jelovju. Avtobus je že davno pripeljal. Jože jo je želel le povabiti, potem pa je misli v gostilno na večerjo. Odprl je vrata ambulante, Erna se je odtrgala od okna. Stopil je k njej in jo hotel poljubiti.

»Pazi, vidi se skozi okno,« je rekla in obrnila stikalo. Mrak ju je objel. V sobi je dišalo po jodu, zdravilih in Erninem močnem telesu. Sedla sta na divan za paciente, ki je bil pregrnjen z belim prtom iz umetne mase. Poljubila sta se, njega je dražil vonj zdravil in joda, njo njegovi prsti, ki so jo rahlo božali po laseh in tilniku. Za take reči je bila Erna občutljiva. Močneje sta se oklenila. Jože je bolj sebi kakor njej, dejal: »V gostilno moram na paradižnikovo solato.«

»Ali se boš vrnil sèm, ali greva kam ven?« je zašepetala.

Povabil jo je k sebi v sobo. »Praznovali bomo Tomaževo petindvajsetletnico.« Tomaž ji ni bil zopr. »Tu te bom počakala, da se navečerjaš, potem greva skupaj v blok.«

»Ne, sama pojdi, onadva bosta že tam.«

»Pa vendar ne morem priti sama tja, to ne gre, to . . .«

»Prav sama boš šla.«

»Kot cipa, kaj! Zakaj se bojiš z menoj skozi vas celo v mraku? Sama se naj plazim po prstih po bloku kot prava cipa, kaj?«

»Ne ponavljam toliko te cipe. To mi gre na jetra.«

»Me veseli. Na jetra ti gre. To je vulgarno, kaj? To pa ni vulgarno, da sem se že nekajkrat splazila k tebi po prstih, da si me slekel in odvlekel v posteljo. Samo v postelji me poznaš, sicer se me izogibaš.«

»Dobro, oprost. Kriv sem, čeprav moraš priznati, da te z veliko težavo ni bilo treba vleči v posteljo. Prav, nič več ti ni treba priti.«

»Kolikokrat si že rekel to, pa sem se te potem spet usmilila, ko si me prosil, naj bom s tabo, ker ne moreš pozabiti tiste gospe iz Maribora.«

»Ne govori o njej! Čuj, ne govori o njej!«

Erna je vstala in divan se je kar oddahnil. Spet je prižgala luč. Oči so ju zasklele od svetlobe. Bilo mu je žal, da je kričal na Erno. Stopil je k njej: »Oprosti, Erna! Ne bom se več prepiral.«

»Saj nisem začela jaz.« Bila je užaljena, nekaj časa ga je molče gledala, potem je pristopila k njemu in ga prijela za roko.

»Ali boš prišel sem?«

»Ja.«

»Je ne moreš pozabiti?«

»Pozabljam jo!« V njem se je spet začela nabirati jeza, ker ga je spet vprašala po Mileni. Le zakaj je tako radovedna, se je jezil.

»Kako ji je bilo ime?« je spet vprašala.

Molčal je, tudi ona je molčala. Spet sta sedla na divan, ki je presunljivo zaškripal. Vonja po jodu nista več čutila. Čez nekaj časa je spet vprašala:

»Ali jo imaš še zmeraj rad?«

»Ne vprašuj me, prosim.«

»Je bila lepa?«

»Ne!«

»Zakaj jo pa ljubiš?«

»Ker je bila prva.«

»Kaj? Bila je prva?«

V njem je zavrelo. Že spet ga posiljuje s temi neumnimi vprašanji. Le zakaj pretirava ta bolničarka? Mogoče ga ima rada, toda tudi drugi so bili menda že z njo. On je nikoli nič ne sprašuje, ona pa venomer sili vanj: je bila lepa, jo ljubiš, je bila prva...

»Pri vragu, ja, prva! Nehaj že spraševati. Če te zanima, ja! Bila je lepa, lepa, stokrat lepša kot vse pohorske babe s teboj vred!«

Tudi ona je vstala in zakričala. »Pojdi, pojdi in me ne išči več!«

Zaloputnil je vrata in stopil na cesto, ona pa je zopet sedla in globoko vzdihnila. Celo solze so ji prišle v oči in v prsih jo je tiščalo. On pa je šel preko trga v Galmovo gostilno. Erna mu je hotela podati roko, pa je ni znal pobožati. V gostilni ga je pozdravil zatohel zrak, napolnjen s cigaretnim dimom in vonjem po vinu. Sedel je v kot in gledal mrko predse. Nekaj mož je molče pilo vino. Bili so drvarji, ob steni so stale sekire, Naročil je paradižnikovo solato, pol klobase in vino. Jezil se je nase in na Erno, najbolj nase. Tako neumno se je prepiral z Erno, kaj bi pa bilo narobe, če bi jo spremil do bloka. In že spet je govoril o Mileni. Pri vragu, zdaj pa je že čas, da jo pozabi. Mu je postala

sredstvo za žalost, plakat za sentimentalnost kot Helena Cankarju? Ne, njo, Mileno je resnično ljubil. Kolikokrat je sedel na vrtu Krivčeve gostilne in gledal, kako so utripale luči na koncu Dravske doline. To so bile luči Maribora. Kolikokrat se je cmeril, ker ni bil prav takrat v Mariboru, kjer bi lahko bil z Mileno, če bi ne bilo njenega moža doma, ali pa bi sedela kje v kavarni in srkala turško kavo in govorila o tem, da jima je kljub vsemu lepo. Že dvakrat je bil v Mariboru in je ni bilo. Le zakaj ni prišla? Ali se je že naveličala pustolovščine. Prestrašil se je besede. Zmeraj je imenoval to razmerje ljubezen. Kaj, če je bilo zanjo vse le pustolovščina? Ne, ni mogoče. Zakaj je potem jokala, ko je odšel v Jelovje? Ženske, ki si želijo le zabave, se vendar ne jočejo. Zakaj ni prišla in že mesec dni nič ne piše. In Erna? Ta čudna Erna. Minilo bo. Povečerjal je in pil črno vino. Segrelo ga je. Vino je koristna reč, je pomislil. Gledal je drvarje. V gostilno je vstopil doktor. Prišel je na svoja dva deci. Jože ga je pozdravil, plačal in pri tem pomislil, kako zelo je že spet na psu z denarjem.

Nekaj trenutkov kasneje so bili že zbrani v njegovi sobi Miro, Tomaž, Danica in Jože. Bilo je čudno razmerje — trije fantje in eno dekle. Ona je bila Tomaževa. Tomaž in Danica sta sedela na Jožetovi postelji, Miro na stolu, Jože na tleh. V rokah so imeli kozarce konjaka. Tomaž pa je držal z levico Danico okrog pasu. Toda niso bil prav veseli. Jože je mislil na prepir z Erno, Miro na čudnost položaja, Tomaž na proslavo. Miro je bil že tretje leto v Jelovju. V Ljubljani je dokončal študij na višji pedagoški šoli. Bil je najboljši študent. Biologija mu je pomenila smoter življenja, posebno zoologija — mikale so ga žuželke, metulji. Želel je nadaljevati s študijem na univerzi, nekoč napisati disertacijo o metuljih in postati asistent na fakulteti, želel je živeti med mikroskopi, prebodenimi metulji in leksikoni. Tu v Jelovju pa je bilo vse tako banalno. Čas se je vlekel kot kurja čreva, on pa je učil otroke o asimilaciji, klorofilu, sončni svetlobi. Otroke ni to kaj prida zanimalo. Tako se je tudi ta večer jezil nase, na Jelovje, na štipendijo, na ves svet in tudi na tisti vsakdanji deci konjaka v roki. Dolgčas, da bi poginil. Tedaj ga je spreletela čudna misel. Kaj ko bi tako iz dolgega časa prevzel Tomažu to njegovo Danico. Saj je ne ljubi v resnici. Prav, pojdimo! In začel je kovati načrte ...

Tudi Jože se je jezil, ker so bili tako tihi in resni. Vstal je in že četrtilič nazdravil Tomažu. Potem jih je silil, da so na dušek izpili ves konjak. Tedaj je privlekel iz shrambe buteljko in začeli so piti peneče se vino. Malo so se razživel. Danica je začela dražiti Tomaža z Marjeto. On se je branil: Saj vendar vidiš, da bi se izgubil ob njej. Enkrat več je je kot mene. Pa starejša je za dve leti.

»Zakaj pa ti je potem pisala?« je nadaljeval Danica.

»Saj mi ni!«

»Je ti, je ti, jaz vem,« se je hahljala Danica.

Jože ni mislil več na ženske. Zdelo se mu je čudno, da niso bolj veseli. Prav nenavadno je, da so žalostni ob polnih kozarcih. Prijel je steklenico, v kateri je bilo še skoraj pol litra konjaka, in jo zagnal skozi okno. Začuden so ga pogledali. Potem jih je silil z vinom. Tudi Tomaž je vstal.

»Vraga! Veselimo se!« In pili so iz buteljke in plesali, Miro je pogledal Danico, ki je umaknila pogled.

»Prekleta, se mi že vrti,« je ugotovil Tomaž.

»Plešiva!« Plesala sta neki čudni ples. Divjala sta in tleskala z rokami. Medtem sta si metala steklenico in jo razbila. Jože je šel v shrambo po drugo. Spet sta pila in pela neumno popevko, ki sta jo znala le na pol. Zabrnal je zvonec. Vedeli so, da je prišla Železnikova žena prosit za mir. Jože je stopil k vratom, Danica se je skrila v kopalnico, Tomaž je sedel na tleh, Miro pa na postelji.

»Lepo prosim, če bi lahko bili bolj tiho. Mala ne more zaspati, saj razumete,« je prosila Železnica.

»Prav! Oprostite! Lahko.« Zaprl je vrata. Tudi Danica se je vrnila iz kopalnice in poznalo se ji je, da se je česala.

Miro jo je povabil k sebi na posteljo in začel govoriti o Železniku: »Ta se je tudi zaletel. Se trideset let mu ni, pa ima že tri otroke. Pa sam služi.«

»Zakaj pa ne pazita,« je rekla Danica.

»Ne znajo vsi tako kot midva,« se je zarežal Tomaž.

»Vidim, kako je včasih slabe volje,« je nadaljeval Miro.

»Rad bi šel kam z nami, popil steklenico piva, pa ne sme.«

»Mora biti doma pri ženki. Mora tiščati noge v lavor s toplo vodo. Mora zibati najmlajšo.«

»Ona pa tudi nič ne dela. Po vasi hodi in klepeta.«

»Neumna je ko noč,« se je razjezil Jože. »Vraga, nič ni neumnejšega od nas in od naših kolegic. Kaj smo pa učitelji pametnejši? Kaj sta pametnejši Majda in Beti. Povejte mi! Edina strast na svetu jima je — žreti vroče kranjske klobase z gorčico, prežvekovati in se rediti.«

»Seveda, ker nimata dedcev,« je zabrundal Tomaž. Jože je nagnil steklenico in jo podal naprej.

»Lahko bi se ti katere usmilil,« ga je zbadla Danica.

»Saj nisem zmešan. Čeprav vam rečem, da je to vse skupaj neumno.«

»Kaj je neumno?« je vprašala Danica.

»Vse je en drek,« je rekel Tomaž.

»Nocoj si nemogoč,« je rekla Danica.

Niso se mogli razživeti. Miro se je spomnil, kako so se zabavali v Ljubljani. Tu pa je vse tako neumno in banalno. Jože je prej pravo uganil. Vsi skupaj so neumni, vsi ti prosvetarji niti polintelektualci niso.

»Glasbo bi morali imeti,« je rekla Danica.

Pri vratih je zazvonilo. Jože si je na tihem želel, da bi bila Erna. Pogovorila bi se. Šel je k vratom. Na hodniku je stala mlada ženska.

»Oprostite, kje stanuje upravitelj?«

Povabil jo je v sobo. Obstala je med vrati, le kovček je izpustila. Tomaž je še zmeraj sedel na tleh.

»Vi ste naša nova tovarišica?« je vprašal Miro prijazno.

»Ja, Veronika mi je ime. Dober večer. Prosim, kje stanuje upravitelj?«

Tomaž na tleh se je oglasil. »Jaz sem upravitelj!«

Ni mu verjela. Molčala je. Spet se je oglasil Miro, ko da bi se opravičeval.

»Veste, praznujemo petindvajsetletnico Tomaževega rojstva,« in pokazal na Tomaža, ki se je skobacal na noge in rekel tako razločno, da je vse zazebló.

»Na današnji dan so mi ubili mamó.«

Danica je skočila k njemu in mu jela prigovarjati. »Tomaž, pusti to, pusti!«

Jože je dvignil Veronikin kovček in šel z njo po stopnicah do upraviteljevih vrat. Začudena in s črnimi slutnjami je stopala za njim.

»Tu stanuje upravitelj. Soba je že pripravljena. Lahko noč!«

Zahvalila se mu je in pozvonila.

Danici je postalo slabo. »Smem v kopalnico, da se umijem,« je prosila.

Miro jo je spremil z izgovorom, da ji da kolonjsko vodo.

Tomaž je poiskal še eno steklenico vina. Nagnil jo je, da mu je teklo po bradi in vratu za srajco. Pil je, dokler ni izpraznil do polovice. V tem se je vrnil Jože.

»Daj še meni,« je rekel in nagnil steklenico.

»Lepa je,« je rekel Tomaž.

»Kdo?«

»No, ta nova... Veronika, ali kako je že rekla.« »Ni slaba. Škoda, da stanuje v bloku. Rad bi jo spremljal še dalje. Imel jo bom. Moram jo dobiti.«

Jože sam ni vedel, kako da se je v njem porodila taka misel. Skoraj se je prestrašil. — »Ali delam to zaradi Milene? Ne, zato ker sem prasec.«

»Ne boš je imel,« je rekel Tomaž glasno.

»Zakaj ne?«

»Ker jo hočem imeti jaz.«

»Jaz jo bom imel prvi.«

»Ne, jaz«, je vztrajal Tomaž.

»Staviva.«

»Za pet litrov črnega.«

»Velja«, in udarila sta. Tedaj je šele Jože opazil, da sta sama.

»Notri sta v kopalnici«, je povedal Tomaž. »Tolaži jo.«

»Pa ti je vseeno?«

»Vseeno. Naj jo ima. Kar naj mi jo vzame, saj ste mi vse vzeli.«

»Ali jo imaš rad?«

»Kaj je to?«

Jože je bil že presneto pijan, sicer bi ne začel govoriti o Mileni. »Vi ne veste, kaj je ljubezen. Jaz pa vem. Poročena je bila. Naslikal jo bom, bom jo, jaz ti povem.«

»Koga?«

»No, njo Mileno.«

»Kaj me briga tvoja Milena. Nihče me nič ne briga. In zdaj bo torej proslava in mamó so mi na današnji dan ubili, prej pa očeta. Hvala za štipendijo Zveze borcev. Hvala.«

Jože je čutil, da v svoji otopenosti ne sledi Tomaževim besedam. V Tomažu je vrelo.

»Bom mu posvetil. Misli, da se ne spomnim, da je on vzal listek. Če misli, da ne vem, se moti, ti povem. Točno vem, da je sam nesel, naj reče, kar hoče. Razkrinkal ga bom.«

»Koga, Tomaž? Ne razumem te. Koga so ti ubili?«

»Ali sem kaj rekel? Pijan sem, oprosti. Ne smem govoriti.«

»Povej mi Tomaž. Saj vem, da ti je hudo. Povej, laže ti bo.«

In Tomaž je pijano pripovedoval. Jože pa ga je poslušal.

Njune oči so bile kalne.

»Veš, moj oče je bil Nемеc, pravzaprav Avstrijec. Ne vem točno. Nемеc iz Avstrije. V stari Jugoslaviji je prihajal sem na Pohorje drvarit. Žgali so oglje, saj razumeš, ne. Tu je spoznal mamó. Veš, mi smo tod doma. Tako se neke jeseni ni več vrnil. Vzela sta se. Razumeš, kratkomalo vzela. Pred petindvajsetimi leti sem se rodil jaz. Takrat še ni bilo vojne. Očeta so domači baje zbrisali iz spiska svojih, ker se je pobabil na Slovenskem.« Jože je prikimal in gledal Tomaževe oči, v katerih so se nabirale solze.

»Kakih pet let smo tako živeli. Nejasno se spominjam nekih drobcev. Mislim, da nam je bilo lepo. Potem je prišla vojna. Drugi so mi pripovedovali. Očetov

brat je bil esesovec, večja živina. Menda je večkrat prihajal k nam. Spominjam se ga, ko je bil zadnjič pri nas, ko je... Le zakaj ti pripovedujem to neumno, sentimentalno storijo... Daj mi še piti!«

»Na Tomaž!« Nagnila sta.

»Ali si moj brat? Reci, da si! Jože, jaz nimam brata ne očeta ne matere. Si ti moj brat?«

»Sem, Tomaž. Tvoj brat sem!«

»Potem ti lahko povem. Veš, da so se prav v Jelovju zbrali prvi partizani. Očetov brat je silil v očeta, naj kaj pozve. Ne vem, kako je bilo vse skupaj. Nekega večera mi je dal oče listek, čuj, brat, o tem ne govori nikomur, ki sem ga odnesel k sosedu. Dobro vem, da je bil Breznikov. Tisto noč so ubili veliko partizanov. Nekaj dni kasneje so prišli partizani k nam in na dvorišču ustrelili očeta. Mama je klečala pred njimi. Ubiti so hoteli tudi mene, pa se je mama vrgla name. Potem sem velikokrat spraševal mamo, kdaj se bo ata vrnil, ona pa je samo jokala. Dobro se spominjam, da se je samo jokala. Ali verjameš, da se spominjam? Ali verjameš, brat?«

Jože je prikimal. »No, pij brat.«

Tomaž je pil in vino mu je teklo po bradi in vratu.

»Potem je moralo miniti nekaj časa. Bil je moj rojstni dan. Mama se je jokala, ko mi je dala belo kavo v belem porcelanastem lončku. In kekse je imela. Ne vem, kje je vse to dobila; še sedaj vidim pred sabo belo skodelico s kavo. V sobo je stopil stric.

»Kurba!« je zakričal nad mamo. Bil je v uniformi, ta očetov brat. Kričal je nanjo. Menda ji je očital, da je ona kriva očetove smrti. Ona, svetnica. Vem, da je dvignil sekiro, da je ona klečala pred njim in kazala name. A on je zamahnil. Joj, kri je brizgnila. Mama! Kri! Prase!...«

Tomaž je kričal in se penil. Danica in Miro sta prihitela iz kopalnice.

»Kaj mu je?« je vprašal Miro.

»Ah, nič, poznam ga!« je rekla.

Tomaž pa se je tresel in jokal. »To je moj rojstni dan! Vrag vzemi vaš denar! Dajte mi mamo! Kri je brizgala in ona je ležala in klicala: jesus, jesus. Vem, kri je tekla po belih deskah...«

»Brat, ne joči, pozabi.«

»Breznik je bil takrat poleg, hudič. Danes pa je komunist in predsednik zadruge. On. Prasec. Mamo?...«

Omagal je. Le hlipal je. Potem je bruhal. Jože ga je peljal na stranišče. Bil je pretresen.

Pijan se je naslonil na bruhajočega Tomaža, ga objel preko napenjajočega se trebuha in zamrmral: »Kakšna balada, balada...«

Pol ure kasneje je Miro spremljal Danico. Tomaž in Jože pa sta pijana, pobruhana in onemogla ležala na mrzlem cementu v predsobi. Beti in Majda sta v sobi nad njima skomigali in se vpraševali, čemu neki so tako kričali.

2

Približeval se je dan proslave. Jelovje se je pripravljalo na ta praznik kot ženske na prvi porod. Pionirji so nosili smrečje v šolo, trgovci so naročili zastavice, upraviteljeva žena je dirigirala do onemoglosti. Sedeli so v zbornici: Majda, Beti, Veronika, Železnik in upraviteljeva žena, Veronika je iz dolgega časa vrtela globus. Bila je v Jelovju šele štiri tedne, pa vendar je doživela že toliko nenavadnih reči. Ta idilična pohorska vasica je razburkano morje, ki požira vsakogar, ki ni ob njem le na izletu.

Učiteljice so bile slabe volje.

»Otroci so čez počitnice vse pozabili!«

»Seveda, ko lahko lezejo s cveki brez popravnih izpitov iz razreda v razred.«

»Pa še udariti ne smeš nobenega,« je potožila Beti.

»V resnici je naša vzgoja že prekleto daleč,« je rekel Železnik, ki se je spomnil, kako so ga učenci lani kritizirali na sestanku razredne skupnosti zaradi kontrolnih nalog. Vsi jelovski učitelji so bili rahlo resignirani, najbolj pa Železnik, ki je s svojo plačo komaj vzdrževal še ženo in troje otrok.

»Ko bi nas vsaj plačali bolje. Štiri brate imam, vsi so delavci, a vsi živijo prekleto boljše. Naše plače so sramotne.«

Še so govorili o plačah po učinku, o tem, da zaslužijo njihovi nekdanji učenci bolje. Veronika jih ni več dobro slišala. Globus je zavrtela močneje, a se je nenadoma začela kot poblaznela vrteti vsa zbornica, vrteli sta se Majda in Beti, Železnik, ribice v akvariju, vsi...

»Slabo mi je,« jo je spreletelo. Domov moram. —Vstala je, da bi si oblekla beli jesenski plašč, a ga ni mogla najti, ker so bila tudi vrata bela. Sesedla se je na zaboj pri peči.

»Kaj je z vami Veronika?«

»Ali vam je slabo?« je skočila k njej upraviteljeva žena.

»Prosim malo vode,« je zastokala Veronika vsa blede v lice.

Dali so ji vodo. Pila je in trepetala kot šiba na vodi.

»Spremim vas domov,« je dejal Zeleznik, ji pomagal obleči plašč in jo kot otroka vodil po stopnicah, po cesti (ljudje so se ozirali, bolničarka Erna se je še bolj nagnila skozi okno), do bloka. Komaj je prišla do svoje sobe.

»Boste lahko sami?« je vprašal.

»Hvala, hvala, vse bo dobro. Pa ne zamerite, ne zamerite,« je šepetala vedno tiše, dokler ni zaspala. Spala je nemirno kot otrok, ki ga preganjajo hude sanje.

»Jaz vem, kaj ji je!« je rekla Beti.

»Jaz tudi!« je dodala Majda.

»Kaj?« je vprašala upraviteljeva žena.

»Ja, takšne so te mestne cipe,« je spet rekla Beti.

»Noseča je,« je zašepetala Majda.

»Kaj? S kom pa?« se je začudila upraviteljeva žena.

»Z njim, z Jožetom,« je pohitela z novico Beti.

»En teden je bila pri nas, pa je že ostala čez noč pri njem. Pokvaril se ji je ključ od sobe, pa je šla k njemu spat. To mora biti strašna cipa. On pa gre čez deset dni k vojakom.«

»Jaz sem poznala svojega dve leti, preden me je dobil,« je rekla upraviteljeva žena in vzdihnila za tistimi časi.

Zenske bi najbrž še naprej stresale jezo in opletale z jezikom, pa so prišli Miro, Tomaž in Jože. Upraviteljeva žena se je dvignila z besedami: »Na kosilo moram, če je naša kaj skuhala.« Mislila je na gospodinjsko pomočnico, ki je bila lena kot vrag in je imela zobe redke kot grablje. »Sploh ne zna kuhati.«

»Jaz tudi grem,« je rekla Beti in pogledala Majdo. »Ali ti ne pojdeš?«

»Ne, nisem še lačna,« je rekla Majda, čeprav jo je že ščipalo v želodcu. A ni mogla iti zaradi Tomaža, Beti pa se ni mogla premagati, med vrati se je obrnila in revsknila. »Jože, tam v omariči vzemi aspirin in ga nesi v blok Veroniki. Slabo ji je in bruhala je!« Potem je hitro zaprla vrata in odkorakala po stopnicah, kot bi naredila nekaj pomembnega.

Jože je obstal, požrl slino in v mislih preklel to debelo, deviško učiteljico, a čutil je, kot bi mu za hip prenehalo utripati srce, že trenutek nato pa je jelo razbijati s podvojeno silo.

»Da ni noseča?« ga je spreletelo. »Kaj naj počnem z njo in otrokom?« Lotil se ga je pravi strah. Na zunaj pa je hotel ostati miren.

»Čestitam,« se je hudobno režal Tomaž. »Pet litrov črnega vina si dobil.«

»Vrag te vzemi,« je rekel Jože in odšel na hodnik nadzorovat otroke, da bi ne divjali preveč, da bi se sezuli in si nataknili copate. Mislil je na sto stvari:

na Veroniko, Mileno, svoj propadajoči talent, na slike, ki jih ne bo nikoli naslikal, na Jelovje. Otroci so ga pozdravljali, a jim ni odzdravljajal.

V zbornici so prav tako molčali. Miro se je čutil nekako kriv pred Tomažem, ker mu je tisti večer speljal neumno Danico.

»V kabinet moram,« je rekel in šel na podstrešje, kjer je imel v mali izbici kabinet. Šel je opazovat paglavce, ki jih je imel v posodi z vodo.

Majda je gledala na mizo in popravljala slovenske domače naloge. Namakala je peresnik v rdečilo in iskala napake. »Ali se veseliš proslave?« je vprašala Tomaža. Takoj nato se je spomnila, da so Tomažu na ta dan ubili očeta in bilo ji je žal.

Tomaž je vstal in se napotil k vratom.

»Si jezen?« je ljubeče vprašala.

»Zakaj?« se je začudil in je ni pogledal.

»Tomaž, zakaj me sovražiš?«

»Saj te vendar ne sovražim.«

»Tomaž, ko bi ne bil slep, bi videl, da te tista Danica vara, jaz pa ...« Stisnilo jo je v grlu, bila je nerodna kot pubertetnica.

»Daj no, ne smeši se,« ji je vrgel in odšel k Jožetu na hodnik.

Majda je sedla na stol, se sklonila naprej, da se je s čelom dotikala roba mize in zaihtela. V njej se je lomilo.

»Zakaj sem grda? Zakaj sem debela? Zakaj sem se sploh rodila? Zakaj sem zašla v to prekleto Jelovje, zakaj sem pri sedemindvajsetih letih še nedolžna ...?«

Tako jo je našel Železnik, ki se je vrnil iz bloka. Bilo ji je nerodno, zato je stopila k pipi in si umila obraz. Ni mu bilo jasno, kaj je danes tem ženskam. Stopil je k njej in ji položil roko na ramo: »Kaj je s tabo, Majda?«

»Ah, nič, nič. Je že dobro.«

Molčal je. Vedel je, da je ta Majda zelo nesrečna. Tako sama je. Nihče se v Jelovju ne zmeni zanjo razen Beti, ki nima za nikogar tople besede. Pa mlada ni več. Okoli sedemindvajset let ima, pa je sama, gotovo si želi moža in otroka. Nekoga, ki bo njen. Tisti hip se mu je zazdelo, da je srečen, ker ima ženo in tri otroke. Saj ve, da so res njegovi.

»Na kosilo grem«, je rekla Majda in se jela odpravljati. »Ne pravi nikomur, da sem jokala. Včasih mi tako pride, ko mi je dolgčas.«

»Razumem te, Majda. Veš tudi jaz ... Če ti je dolgčas, ali lahko pridem nocoj k tebi na kavo. Poklepeta bova in o programu bi se do kraja pomenila.«

»Pridi. Hvala ti.«

»Zakaj?« se je začudil.

»Ne vem,« se je nasmehnila. Čeprav jo je še zmerom v prsih tiščalo, je bila skoraj vesela. Glej, Železnik mi je ponudil toplo roko. On, kdo bi si mislil. Ne norčuje se iz mene. Šla je proti gostilni. Sedaj je bila že pošteno lačna.

Jože je pozvonil, hrup v šoli je utihnil, učitelji so vzeli dnevnik in popoldanska izmena se je pričela. Tudi v zvoniku je udarilo. Debelušni zdravnik je vščipnil bolničarko Erno v zadnjico in tudi odšel v gostilno na dva deci. Erna pa je začela pospravljati ordinacijo.

Ko se je Veronika prebudila, je bilo že pozno popoldne. Sonce je že lezlo za Veliko Kopo. Pretegnila se je in se zavedela. Spomnila se je zbornice, globusa, ribic v akvariju in Železnika, ki jo je spremljal domov. Strah jo je spreletel, kot bi jo stresla električna.

— Moj Bog, kaj če sem noseča? Ali se bo Jože poročil z mano? Ne bo se, ker gre čez teden dni k vojakom. Joj, če sem noseča, imela bom nezakonskega otroka. Ne in ne! Nezakonskega otroka pa ne. Dovolj je, da sem trpela jaz. Planila je kvišku in hodila nemirno po sobi. Potem je spet sedla na rob postelje. Solze so se ji nabirale. Spomnila se je na Jožeta. Ne more biti tako slab. Kako lepa je bila tista prva njuna noč. Do danes se ni še niti enkrat pokesala. Jože je bil tako dober in pošten tisti večer, da se ji je zdel najbolj čudovit človek. Začelo se je povsem po naključju. Zvečer se je vrnila domov v blok in hotela odkleniti. Zlomil se ji je ključ. Tako ni mogla v stanovanje. Pozvonila je pri Jožetu, ker je mislila, da bo on že kako znal odkleniti ali s svojim ključem ali morda z vetrihom. Jože ji je ponudil posteljo, rekoč, da bo spal pri Miru. Vikala ga je.

»Zakaj me vikaš, ko smo se pa pobratili?« je rekel.

»Nerodno mi je.«

»Če pa meni ni.«

Govorila sta o drobnih rečeh. On ji je celo pravil, da je bil samo enkrat zaljubljen v neko poročeno žensko, a da sedaj nobene ne ljubi, potem sta govorila o filmih, o Dravi, ki se pretaka skozi Maribor, nazadnje ji je pokazal celo nekaj slik, ki jih je naslikal v Jelovju. Bil je nekaj akvarelov. Na njih je spoznala cerkev, gostilno z vrtom, pa smreke na pobočju. Na skicah je večkrat srečala ženski obraz z velikimi odprtimi očmi in močnimi, na pol odprtimi ustnicami.

»Je to ona?« je vprašala.

»Da,« je rekel, čez čas pa je še dodal: »Nikomur ne pravi, da sem ti kazal te akvarele in skice. Smejali bi se mi. Nobenemu jih še nisem pokazal. Preslabe so.«

»Samo meni si jih pokazal,« se je nasmehnila.

»Ja, tebi pa sem jih res.«

Pravila mu je o mami, ki je pijančevala, o tem, da še ni videla očeta, o svojem polbratu, pa o tem, kako je nekoč padla po stopnicah. Še sedaj se ji pozna na glavi brazgotina.

Jože ji je potipal pod lasmi. Tako sta klepetala.

»Joj, že enajst je,« je vzkliknil Jože, ko je bila ura v zvoniku.

Ni odšel k Miru. Skupaj sta legla. Ni se ji zdelo grdo, zaupala mu je. Vedela je, da ne bo nasilen. In vŕeč ji je bil.

»Lahko noč,« je rekel, jo pobožal po laseh in se hotel obrniti. Prijela ga je za prste, ki so jo pobožali in jih hvaležno stisnila. Ni se obrnil, le božal jo je. Niti na misel ji ni prišlo, da bi se branila, ampak se ga je oklenila.

Toda sedaj, sedaj je bilo vse drugače. V ŕoli ji je postalo slabo, morda je celo noseča, Jože pa ima poziv k vojakom. Kaj bodo rekli drugi? En teden je bila v Jelovju, pa je že spala z moškimi, ki ga še nikoli prej ni videla. Kdo bi ji verjel, da je bil prvi, ki se mu je predala, kdo je ne bo gledal postrani? Ali jo Jože ljubi dovolj, da se ne bo ustrašil, če mu pove, da bosta imela otroka? Res je dober, a kaj, ko je še sam otrok in potreben pomoči? Le kako ji bo pomagal on, ki dve leti ni mogel pozabiti prve ljubice, ki je govoril z njo o svojem izgubljenem talentu, o načrtih, o tem, da se bo po vojaŕcini vpisal na likovno akademijo. Saj mu verjame, da jo ima rad, a kaj, če ima sebe še rajši.

— Nezakonskega otroka pa ne! Nikoli ne! — je rekla na glas, si izmila solzne oči in si začela pripravljati večerjo. V prsih ji je ležal kamen in ji ni dal dihati.

Kamen je ležal tudi v Jožetovi duši. S Tomažem sta na vrtu Krivčeve gostilne pila vino. V litrski buči je bilo črno vino. Jože mu je pripovedoval, kako je bilo z Veroniko. Pa nista govorila po fantovsko prostaŕsko.

Bila sta resna. Tomaž ga je tolažil.

»Ženske ne zanosijo tako zelo hitro. Potem bi bil jaz že vsaj petkrat oče.«

»Žre me vsa ta reč. Sam ne vem, kako se je zgodilo tako na nagloma. Poročiti pa se še nočem, kaj se bom ženil, če mi je dvajset let! Jaz hočem ŕtudirati!« Se si je nalil. Bilo je dobro dalmatinsko vino. Potem pa je živo dejal.

»Pustiva zdaj to. Hudič naj vzame babe.«

»Pijva!«

Iz gostline je stopila gruča moŕ. Bili so lepo oblečeni in imeli so kravate. Med njimi sta bila tudi upravitelj in Beti. To je bil pripravljalni odbor za proslavo. Tomažev obraz je dobil trde poteze. Nagnil se je k Jožetu.

»Poglej ga, Breznika.«

Breznik je bil upravnik kmetijske zadruge v Jelovju. Bil je majhen, debel moŕicelj.

»Veš, jaz se teh stvari ne spominjam dobro, ker mi je bilo nekaj več kot pet let. Ata me je poslal z listkom k sosedu. Vem, da je bil takrat tam Breznik, da je bil prijazen z mano, da je on vzel listek. Tisti večer so ubili nekaj partizanov. Ata je bil poleg. In potem se je zgodilo vse ostalo. Po vojni sem bil pri teti. Vsi so me zmerjali s Švabom. Nikoli se nisem branil. Potem sem nenadoma dobil podporo Zveze borcev zaradi mame. Šel sem na učiteljsiše v Maribor. Zmeraj me je peklo tisto zaradi očeta. Tisočkrat sem ga preklel. Pa vendar sem ljubil spomin nanj. Ne vem, kaj mi je padlo neke počitnice v glavo. Bilo mi je okoli osemnajst let. Zazdelo se mi je, da je bilo tisto z atom velika pomota. Ne vem, kako sem prišel na to misel. Najbrž zato, ker sem takrat prvokrat volil. Volili smo odbornike za občino, ali kaj. Na listku je bil napisan tudi Breznik. Tedaj me je prešinilo. Spomnil sem se, da me je on takrat pobožal po glavi, še točno vem, naprej sem se česal in sem imel dolge lase. Pobožal me je in vzel listek. Kmalu po vojni so ga že vsi spoštovali, bil je komunist, odbornik, predsednik zadruga. Ne, to je pomota. Breznik je bil partizan in ata je poslal njemu listek. Ne, ata takrat ni izdal partizanov. In šel sem k Brezniku. Nič me ni bil vesel, vendar me je povabil, naj sedem. Celo kisel mošt je dal prnesti.

Povedal sem mu, da se spominjam, da je on vzel listek, in naj vendar pove, da je ata delal z njim, da pade že madež z naše hiše. Pa me je nahrulil, naj se poberem, da me bo tožil, češ kako si upam spravljati njega v zvezo s takim Švabom, kot je bil moj oče. Zapretil mi je, naj bom le tiho, sicer mi bodo podporo vzeli, sedaj ko trdim, da sem jaz nesel listek. »Molči,« mi je rekel pri odhodu, »molči raje tudi o sebi in tistem listku. O meni pa ne govori teh žalitev!« Šel sem, in se še bolj izgubil. Vrtal sem in vrtal, a rečem ti, da vem, da je on vzel listek, da je bil tam, da me je pobožal. No, pa kaj bi o tem. Saj sem že skoraj pozabil. A razumel boš, da mi ob vseh teh pripravah za proslavo ni prav lahko pri srcu.»

»Razkrinkaj ga, razkrinkaj!« je vroče prigovarjal Jože. »Ne bodi šleva. Vsem povej.«

»Kaj pa naj rečem? Saj nimam dokazov. Ne da se mi več brskati po teh rečeh. Preveč me boli.«

Jože pa je bil še ves v ognju. »Jaz bi mu posvetil.«

Jože se je zagledal v Dravsko dolino. Daleč spodaj so se svetile luči. Kje je tisti čas, ko se je sprehajal s skicirko v roki po razsvetljenih mariborskih cestah? Kje je tisti čas, ko sta z Mileno pila turško kavo v kavarni in se pomenkovala? Kako daleč je že vse to. Danes je tu, v Jelovju in ne ve, ali je Veronika noseča ali ne, pije, vse preveč pije vino, posluša Tomaža in petje pijancev v gostilni.

Tomaž pa je mrko gledal predse in molčal. Niti pil ni več. Ko je bila buča prazna, sta se razšla. Črnina jima je stopila v glavo in noge. Tomaž je šel proti tetini hiši, hodil je počasi in sklonjen, ko da mu je dvakrat petindvajset let. Jože pa se

je opotekal do bloka, copotal po stopnicah in pozvonil pri Veroniki. Odprla je, on pa jo je gledal s kalnimi, rdečimi očmi, stopil k njej ter jo poljubil. Začutila je, da mu smrdi iz ust.

»Ali ti je bilo res slabo danes v šoli?« jo je vprašal.

»Zakaj?«

»Beti mi je rekla.«

»Postalo mi je slabo, večkrat mi postane slabo.«

»Že prej?«

»Že prej.«

Videla je, kako se boji.

Začutil je njene misli.

»Ali si huda name, Veronika? Ne smeš biti huda, rad te imam.«

»Saj nisem huda? Ali si lačen?«

»Ne. Veš, malo sem pijan. Priznam, da sem slab človek. Namesto da bi slikal, pijem. Nič ne bo iz mene. Mogoče se bom vpisal na akademijo po vojaščini. Moram se, ne smem se prej izgubiti.«

Vedela je, da ji pravi to zato, da ne bo pričakovala kaj več od njega.

»Siromak sem, veš, slabič, nič ne bom naslikal... Ali ti res ni postalo danes prvokrat slabo?«

»Ne, že od nekaj mi postaja slabo.«

»Ali res?« Omahnil je in zaspal. Iz ust mu je smrdelo po črnini. Sezula ga je in slekla. Bridko, a vendar toplo ji je bilo, ko ga je pokrivala kot otroka in skoraj da je rekla: O ti moj siromaček, ti!

Majda je pripravila kavo, pogrnila s svežim prtom mizo in pripravila vse za Zeleznika. Vsak dan stá bila v šoli, nič bolj ji ni bil blizu kot šolski pomočnik, bil je pač človek, s katerim je skupaj sedela v zbornici na sestankih. — Nocoj pa tako pripravljam, da me obišče. Pa saj me še nihče ni obiskal tu v Jelovju razen Beti. Oh, ko bi sedaj namesto Zeleznika pozvonil Tomaž. Zeleznika pa ni bilo. Začelo se ji je dremati. Kava je bila mrzla. Še je čakala, a z glavo je že kinkala. Slekla se je in kar pri luči legla. Čez pol ure jo je vrgel iz spanja zvonec. Ogrnila si je haljo in vstala. V resnici je bil Zeleznik.

»Pridem, če ni prepozno.«

»Kar vstopi, kar vstopi.«

»Veš, moral sem počakati, da so otroci zaspali. Si že legla? Saj je šele devet.«

»Počakaj, kavo moram še enkrat skuhati.«

Čul je, kako je odprla vodovod in točila vodo. Gledal je po izbi. Na nočni omarici je videl modrček, ob njem pa majhne klobučke iz umetne mase. Z njimi si je povečala prsi.

Vrnila se je. Iz džezvice se je prijetno kadilo. Nalila je. »Na, pij!« je rekla. Prišla je še napolitanke.

»Kar prijetna je ta tvoja kamrica,« je rekel Železnik in pihal v vročo kavo. Klepetala sta dobro uro o vsem: o učiteljih, proslavi, plačah. O drobnih rečeh pač.

Včasih je tako prijetno govoriti o drobnih rečeh.

8

Železničarska godba na pihala, ki so jo prireditelji povabili, je ob petih zjutraj zaigrala budnico. Kot naročeno je bilo tudi vreme. Nebo je bilo brez oblaka. Zastave so visele na mesariji, obeh trgovinah, šoli, na bloku in ambulanti. Na cesto, ki vodi v Jelovje, je visel transparent z napisom: »Dobrodošli v partizanskem kraju!« Na večjih oknih so bile prilepljene papirnate zastavice. Tako svečano že dolgo ni bilo v Jelovju.

Ljudje so že zgodaj prihajali v vas. Prišli so od daleč, z bregov in globač, oblečeni v debelo zeleno sukno. Bili so resni. Starejši med njimi so se še spominjali krvavih dogodkov pred dvajsetimi leti. Mnogo jih je bilo poleg. Danes so z njimi hodili že otroci, prav tako resni. Najprej so šli k prvi maši, potožili bogu o svojih težavah, potem pa so šli na križišče, kjer je stal spomenik pokrit z zastavo. Godba na pihala je igrala partizanske koračnice.

Iz Maribora so jeli prihajati avtobusi. V Jelovju ni bilo še nikoli toliko ljudi, niti takrat ne, ko je bila birma in je bil tam sam škof.

Ob devetih so se oglasili možnarji, potem pa so medeninasta pihala zaigrala himno.

Na govorniški oder je stopil poslanec, ki se je pred dvajsetimi leti boril na Pohorju. Ko so ljudje zaslišali njegovo ime, ki so ga dobro poznali iz časopisov, so stegnili vratove. »A takšen je torej funkcionar. Človek je kot mi, le da je lepše oblečen, zna govoriti in v cerkev ne hodi.« Govoril je o dogodkih pred dvajsetimi leti in o povojnih časih. Na koncu je govoril, kako bi moralo biti danes pri nas. Tomaž je gledal v tla. Železnik si je ves nervozen brisal potno čelo. Pripravil je program, zrežiral je tekst, ki ga je bil dobil iz Ljubljane. Bila je to nekakšna ponovitev partizanskega mitinga. Upravitelj, ki je bil sam partizan, je rekel, da so bili mitingi res takšni. Tekst je bil sestavljen iz partizanskega skeča, Kajuhovih deklamacij, komisarjevega govora in partizanskih koračnic. Železnik je čutil, da mora biti miting videti diletantsko improvi-

ziran, zato so nastopali le preprosti kmečki fantje. Od učiteljev so bili poleg Majda, Miro in Jože.

Toda ljudje so že ploskali poslancu.

Pepček se je nagnil k invalidu Petru: »Lepo zna govoriti.« Peter se je prestopil in rekel: »Le kako je prav on postal funkcionar, ko smo se pa vsi tolkli?«

Pepček ga je poučil: »Vsi ne moremo biti funkcionarji. Zato moraš imeti šole.« Za njim je stal kmet Gregorc: »Tiho bodita!«

Medtem je namreč že pel pionirski zbor pod vodstvom upraviteljeve žene pesem »Lepo je v naši domovini biti mlad«.

»Oprostite, gospod Gregorc,« je rekel Pepček ironično in glasno, da so se ljudje ozrli. Pepček je bil največji pijanec v Jelovju.

»Kakšen gospod neki! Tovariš sem, da veš,« se je izprsil Gregorc.

Ljudje okoli so se po tihem režali, drugi pa so pomembno kimali z glavami, češ kako dobro pojejo ti pohorski otroci. Ko bi imela upraviteljeva žena na hrbtu oči in bi to videla, bi ji dobro delo. Že so odpeli. Medeninasti instrumenti so udarili novo koračnico, ljudje pa so se začeli pomenkovati. Ko je godba utihnila, se je pričel partizanski miting. Komisar je bil Miro in je razložil gledalcem namen mitinga in politično situacijo. Ljudje so z zanimanjem gledali in nekaj časa niso razumeli, zakaj gre. Jože je deklamiral Kajuhovo pesem »Samo milijon nas je«. Gledala ga je Erna, ki je imela z okna ordinacije odličen razgled in Veronika, ki ji pa ni bilo prav dobro, Jože pa je nenadoma začutil na sebi še en pogled. Toliko da se ni zmotil. Komaj je vzdržal do konca. Na levi strani, kakih trideset korakov proč, sta stala Milena in njen mož. Gledala je Jožeta in rekla v sebi — Ti moj mali fant, ti! — Zanja je bil še zmeraj tisti zaljubljeni dijak, ki ga je imela rada, ob katerem je pozabila vse in ki je v njej budil še neznano občutje.

Jože ni vedel, kako je potekal ves ostali program, tudi Veronika ne. Izmotala se je iz gneče in hitela domov. Toda ni zmogla. Prej je stekla v gostilno in poiskala stranišče. Tam je bruhala.

Ljudje pa so že spet ploskali. Miting jim je ugajal. Nekaterim starejšim so prišle celo solze v oči. Odkrili so spomenik. Partizan s puško je gledal predse skoraj preresno. Potem so nesli venec na pokopališče, kjer je bil »partizanski« grob, kot so mu rekli ljudje. Tam je imel kratek nagovor tudi Breznik.

Tomaž ni šel na ta skupni grob. Tudi Jože ne. Jože je šel najprej z ljudmi in iskal Mileno. Šla je spredaj z možem, ki je imel okoli vratu obešen fotografski aparat, in se ozirala.

Srečala sta se z očmi. Milo se mu je nasmehnila. On pa se je obrnil in šel v gostilno. V njem je kipelo. — Zakaj je prišla? Kako me je pogledala? Še me ljubi!

Srečal je Beti. Presneto, se je začudil, ko je videl, da se drži za roko z nekim šoferjem. Poznal ga je. Vozil je hlode za gozdno podjetje. Ko je bil že mimo, se je Beti obrnila.

»Cuj, Veronika je bruhala. Pojdi k njej!« Potem je pa močno stisnila šoferjevo dlan.

Jože je šel proti Krivčevi gostilni. Na pokopališču je godba igrala žalostinko. Otožni zvoki so doneli preko gozdov. Nato so se ljudje razšli v gostilne, otroci so stali pred stopnicami, fantje so dekletom kupovali lectova srca, ali pa so streljali na rdeče papirnate rože, ki so bile zataknjene v makarone.

Turisti iz mesta so posedli po travi, kupili jajca in jedli sir in salamo. »Kako lepo je tu,« so pravili. Milena je odšla iskat Jožeta, a ga ni našla.

Jože je stopil na gostilniški vrt. Misлил je na Mileno, pa spet na Veroniko, ki je menda bruhala. Torej je res noseča. Na vrtu je že sedel Tomaž. Žulil je dva deci vina in bolščal v črvive mize na vrtu.

»Zdravo, Tomaž. K tebi bom sedel,« je rekel Jože.

»Sedi!«

Naročila sta liter črnine. Krčmar je pripravljaval za goste, tekal sem ter tja, delil povelja ženi in dvema dekletoma, ki ju je najel za ta dan. Čez čas so pričeli prihajati ljudje. Od daleč sta videla prihajati Mira in Danico.

»Greva noter,« je rekel Tomaž. Ni hotel, da bi Jelovčani zijali vanj. Vzela sta steklenico in kozarce ter odšla v posebno sobo, ki je bila prazna, vendar so bile mize pogrnjene in krožniki so nekoga pričakovali. Tomaž je pil ta dan več kot Jože.

Jože je iztresel svojo skrb: »Veronika je spet bruhala.«

Tomaž je na pol odsotno odvrnil: »Res?«

»Ja. In Mileno sem videl. Si slišal, Milena je tu z možem.«

»Kaj me brigajo sedaj tvoje babe,« se je zadržal Tomaž. »Prav, Mileno si videl, jaz pa sem danes zjutraj, ko sem se ravno zbudil, spet čisto živo videl, kako je mama klečala na dvorišču in prosila, naj ne ustrelijo očeta. Vso noč se mi je sanjalo, kako jo je tisti esesovec iz Maribora tolkel s sekiro po glavi, kako je tekla kri po belih deskah.«

Tomaž se je tresel. Pil je črno vino in tudi Jože je molče pil.

»Hudiča, zakaj sem se moral roditi!« je zamrmral Tomaž.

»Tomaž, vse bo bolje.«

»Nič ne bo bolje!« Obmolknil je in od časa do časa nagnil kozarec.

Nenadoma je gostilničar odprl vrata.

»Lepo prosim, če bi zapustila to sobo, tu bodo obedovali gostje. Tudi poslanec.«

»Ali je kaj več kot midva?« je vprašal Tomaž.

»Oprostita, tovariša učitelja, ta soba je rezervirana že en mesec. Na vrtu vama najdem prostor.«

»Saj že greva,« je zagodrnjal Jože.

Vstala sta. Že med vrati sta srečala goste, ki so se lagodno pogovarjali. Tudi upravitelj je bil poleg. Poslanec se je pravkar menil z njim. Tudi Breznik je stopical okoli njega. Že ves čas se je pripravljaj, da bi spregovoril s poslancem o zadruzi. Pri kosilu bo priložnost, si je mislil. Jože in Tomaž sta se umaknila nazaj v sobo, da bi šli gostje mimo. Poslanec ju je čudno pogledal, ko sta stala z litrom in kozarci v roki. Pijanca, je pomislil; tudi upravitelj ju je čudno pogledal. Breznik pa jima je tiho pošepnil. »Pojdita, ne bodita tukaj v napotje.« »Molčite, da vas ne treščim s steklenico po glavi,« je glasno, a počasi in razločno rekel Tomaž. Vsi so obstali. Jelovskim funkcionarjem je bilo pred poslancem nerodno.

»Že dobro, že dobro,« so rekli.

Poslanec pa si je mislil, — Kako, da so se že tako zgodaj napili?

»Poberite se!« je zasikal Breznik.

»Ti se poberi! Prej si bil kurba, zdaj si pa nuna!«

Tomaž sam ni verjel, da je bil ta glas njegov. Ves srd, ki se je nabiral leta in leta, je ta hip bruhnil na dan. Tudi Jože ni verjel, da se to res dogaja. Tomaž pa je vrgel kozarec na tla in začel vedno bolj vpiti.

»Če je bil moj oče nemčur, je bil tudi on! Tudi on! On mi je vzel listek in me je pobožal. On je pomagal izdati partizane! On, on! Šele potem, ko se je začela stvar obračati, se je obrnil tudi on. Prej pa je bil nemčur! Nemčur!« In kazal je na Breznika. Še je kričal. Oči so mu bile polne solza. Potem so ga zgrabile močne roke v uniformi in ga odvedle. Še je kričal: On, on!

Marica je bežala v Maribor. Breznik je bil bled. Nikomur ni bilo do kosila, najmanj pa njemu. Vstal je in šel.

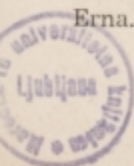
»Tudi njega primite,« je rekel poslanec.

Jože je trepetal, ko je stopil na vrt. Še zmeraj ni prav razumel, kaj se je zgodilo. Na vrtu sta sedela Milena in mož. Kot nalašč je sedel blizu in pil vino.

Množica ni vedela, da se je kaj zgodilo. Videli so marico, a jih ni vznemirila. — Miličniki morajo biti pri taki stvari, so mislili.

Invalidu Petru so plačevali, in on je pravil turistom, kako je bil ranjen, ko so se tolkli za Jelovje. Tudi Pepček je prišel ta dan na svoj račun. Napil se je tako, kot se še ni od takrat, ko sta se ločila z ženo.

Avtobusi so še zmeraj prihajali in odhajali. Ljudje so plesali pri Galunu. Tudi Erna. Beti se je objemala s šoferjem, ki je tolkel s petami ob tla. Majda pa je

prodajala spominske značke. Veter, ki je zapihal, je vznemiril zastave. Ljudje so se veselili vse popoldne in dolgo v noč. Streljali so z možnarji, prepevali in se nacejali z vinom.

Bilo je že pozno in prižgale so se cestne svetlike. Ljudje so odhajali. Žarometi avtobusov so preskakovali od smreke do smreke, ko so avtobusi hiteli po gozdni cesti v dolino k Dravi. Tudi Milena in mož sta se peljala z avtobusom. Bilo ji je grenko pri duši. Želela se je za hip sestati z Jožetom, mu reči nekaj toplih besed in ga samo enkrat poljubiti. Njegovi poljubi so bili tako mladostno sladki. Mož je ni poljubil že nekaj let. Jože pa je pijan ko klada sedel na gostilniškem vrtu. Nejasno se je spominjal, da so Tomaža odpeljali. Kot v megli mu je bila pred očmi Milena. Veronike pa že ves dan ni videl. Le Beti, ta presneta Beti mu je rekla, da je Veronika bruhala. Toda vse se mu je zmešalo. Ni mogel več misliti. Zaspal je in iz ust so mu tekale sline in se lepile po bradi in vratu. Ljudje, ki so ga videli, so zmajevali z glavami.

Prebudil se je, ko ga je nekdo stresel za ramo. Bil je gostilničar. »Zaprli bomo,« je utrujeno povedal, nekaj godrnjal in šel nazaj v gostilno. Jože pa je šel na dvorišče k vodnjaku na vreteno, potegnil vedro in se umil v ledeno mrzli vodi. Skoraj čisto se je iztreznil. Globoko je vdihnil svež zrak in se napotil do bloka. Ves dan nisem nič jedel, se je spomnil. Šel je mimo vrat svojega stanovanja in pozvonil pri Veroniki. Kolena so se mu tresla, v ustih je imel okus po pokvarjenem vinu in glava mu je bila težka.

»Samo po večerih se spomniš name.« Bila je oblečena v rdečo domačo haljo, ki je bila izrezana na prsih. Ni bila nova, a pristajala ji je.

»Oprosti mi, Veronika! Tomaža so odvlekli.«

»Sem že čula.«

»Od koga.«

»Upraviteljeva žena mi je povedala. Bila sta pijana!«

»Ja, natreskana sva bila,« je utrujeno vzdihnil Jože.

»Zakaj toliko piješ? Ne maram, da toliko piješ.«

»To je zaradi mame, ki je pijanka,« je pomislil Jože.

Sedla je k njemu na divan in ga prijela za roko, ki je bila mrzla, mlahava, pijana.

»Ne pij toliko, no!«

»Ne zameri,« je zamrmral, se zleknil in položil glavo na njena stegna. Začutil je, da so mehka, topla, prava ženska stegna.

»Danes sva imela vzrok za popivanje.«

»Kakšen vzrok?«

»Saj veš, kako je bilo s Tomažem na ta dan pred dvajsetimi leti.«

Gledala ga je. Ležal ji je na krilu, onemogel, skrokan, slab in spomnila se je matere. Kolikokrat je mama ležala na divanu, ležala je iztegnjena, pijana, ležala je in preklinjala življenje. Iz ust pa ji smrdelo po žganju. Veronika je z grenkobo pomislila: »Ali bo zmeraj tako moje življenje? Bom zmerom negovala pijance?« Stresla se je. Spet ni mogla povedati Jožetu, da je bržkone noseča.

»Pa če je imel Tomaž vzrok za popivanje, ga ti nisi imel.«

»Hotel sem ji pokazati, da mi je več do pijače kot do nje.«

»Komu si hotel pokazati?«

»Njej! Mileni! Tu je bila z možem.«

Veroniko je zalila grenkoba; ta zapiti slikarčič popiva, vzdihuje in joče, ker je spet srečal svojo nesrečno ljubezen. Cmeri se in popiva, ker je zaljubljen v svojo namišljeno nesrečo. Ona je bruhala, slabo ji je, noseča je, nezakonska hčer bo rodila nezakonskega otroka, njega pa to nič ne briga, ampak pestuje svoje otožne spomine in popiva s Tomažem. Kako po neumnem mu je zaupala in se mu predala.

Kot bi vedel za njene misli, se je v hipu zdramil in vprašal: »Si danes res bruhala?«

»Sem!«

»Si noseča?«

»Ne vem!«

Spet je obmolknil. Tudi ona se mu je smilila. Vendar jo je imel rad. Toda niti pomisliti ni mogel, da bi se poročil z njo.

»V petek grem k vojakom.«

»Vem.«

»Hudo mi bo po tebi Veronika.«

»Tudi meni ne bo lahko.«

»Ali me imaš še rada Veronika?«

»In ti? Ali me imaš rad? Ali si me sploh imel rad?«

»Sem.«

»Lažeš.«

»Ne, ne lažem.«

»Ali si me imel rad takrat, ko sem ostala pri tebi.«

»Ja!«

»Lažeš. Takrat si stavil s Tomažem, da me boš imel.« Ustrašila se je lastnih besed. Bila je prepričana, da se bo razjezil, da jo bo udaril. Beti ji je to enkrat zabrusila; rekla je, da je čula od Tomaža, ki se je jezil, ker je moral dati za vino, ker je izgubil stavo. Ni verjela, predobro je poznala Beti.

Toda Jože je molčal. Zazeblo jo je.

»Sta res stavila, s kom bom prej spala?«

»Sva, toda Veronika, prvokrat nisem na to niti pomislil.«

Zaihtela je. Bila je osramočena, prevarana. In kako mu je tisti večer verjela ...

Skozi solze mu je rekla: »Pojdi, lepo te prosim, pojdi!«

Cutil je, da bi se moral zlagati. Tisti večer ni lagal niti besede. Hotel je biti dober.

»Veronika, takrat ni šlo za stavo. Niti en večer ni šlo za stavo. Saj sem te imel rad.«

»Poberi se, izgini! Baraba si, vsi moški ste svinje!«

»Veronika!«

»Nič, Veronika! Pojdi! Seveda, stavo bi predrago plačal, če bi sedaj dobila otroka. Prosim te, ne išči me več. Si sploh pomislil, kako da si dobil stavo? Ali si res mislil, da sem največja cipa? Si mislil, da me je očarala tvoja lepota? V tebi sem začutila človeka. Kako da me nisi vprašal, kdo je bil pred teboj, saj si vendar videl, da nisem več nedolžna. Tebe to ni zanimalo. Veselil si se zmage. Nisi vedel, da me je prvo posilil očim, da sem potem ležala v bolnici, da me je mama pretepala. Ne veš, da sem se komaj šolala. To te ni brigalo.«

»Saj mi nisi nikoli povedala tisto o očimu!«

»Nikoli me tudi vprašal nisi. Tebe je brigala stava in Tomaž in Milena pa izgubljen talent, pa akademija. Ne skrbi. Ne boš dobil otroka. Tudi poročiti se ti ne bo treba. Kar pojdi po vojaščini študirat! Pojdi, in če me vidiš, me ne pozdravi!«

»Veronika, nimaš prav, ne smeva se tako ločiti.«

»Kako pa se smeva ločiti?«

»Lepše; saj ne vem kako.«

Sedela je na divanu in ihtela. V obraz se ji je režalo njeno nesmiselno življenje, vsa njena bridka mladost — zmerjanje otrok s pankrtom, mamina poroka, očimovo posilstvo — mamino popivanje. S kako velikimi upi je šla v službo! Vsa velika pričakovanja se prehitro zrušijo. Tudi njena so se. Sedaj sedi tu na divanu objokana pred mladim moškim, ki jo je premamil z besedami in z na videz toplim srcem, v resnici pa mu je šlo za pet litrov črnega vina. Zakaj ni rekel njej, naj mu plača tistih pet litrov pri Krivcu? Čemu se je z njo tako banalno poigral? Kaj bom z otrokom?

Jože je stopil k vratom in se obrnil. Bilo mu je hudo. Ne, na tisto stavo že davno ni več mislil, tudi na tisti večer ne. Pozabil je nanjo. Za to se tega niti ni sramoval. Sram ga je bilo, ker je Veronika spoznala, kako se je prestrašil otroka, da ima rad le sebe.

»Veronika,« je rekel mehko, kolikor je mogel. Ni se premaknila. Le solze, debele kot grozdne jagode, so ji tekle skozi prste. Obraza ni videl. Prekrile so ga roke in dolgi črni lasje. Pravzaprav je bila lepa, ko je tako sedela sključena in zlomljena. Rdeča halja in črni lasje. Tako se je ujemale — rdeče in črno.

Na hodniku se je v tem trenutku zasllišalo razbijanje po vratih in vpitje. Čul se je histerični glas Železnikove žene.

»Tako pri njej je! Pri tej deviški kurbi!« se je drla, kot da bi jo iz kože jemali. »Ti smrdljiva debela Majda s svojo mastno ritjo, ti že ne boš vlačila v posteljo mojega deda, če drugih nimaš! Pa zaklenila sta se! Ti svinja stara, domov pridi, doma imaš tri otroke, nagi so, ker ne zaslužiš zadosti. Pojdi k otrokom, ne pa k tej kurbi.«

Iz Majdine sobe se je začul Železnikov glas: »Ne deri se, saj že grem.«

»Naj se ne derem, če hodiš k drugim babam?! To ni učiteljica, to je kurba. To ni učiteljski blok, ampak bordel poln cip in buzerantov.«

Železnik je odprl vrata in jo udaril po zobeh.

»Greva domov, doma se deri!«

»Svinja, še mlatil me boš. Čakaj ti Majda, ti svinja grda in debela, gobec ti razbijem!« Šla sta po stopnicah navzdol in se drla. Vsi stanovalci bloka so prisluhnili.

Veronika je trepetala. Povsod je isto, povsod isto! Joj, da bi umrla. Povsod ista umazanija. — Jože je stopil k njej in jo božal po laseh. »Veronika, saj ni nič. Železnika se pretepata.«

Majda je stala v svoji sobi kot obstreljena.

V podstrešni sobi pa sta bila Beti in šofer. Šoferjeve hlače so visele čez stol. Tako se je zaključila proslava. Od Velike kope dol pa so se valili veliki, črni oblaki, ki so bili sivi in težki kot svinec.

4

Jože se je peljal z avtobusom v Jelovje. Bil je na vojaškem dopustu. Peljal se je s čudnimi slutnjami. Ni vedel, kaj vse se je zgodilo v tem letu, kar ga ni bilo. Nič mu niso pisali, le upravitelj mu je odgovoril na dve pismi. Toda njega ni mogel spraševati o vsem, kar ga je zanimalo. Gledal je skozi okno. Za avtobusom se je dvigal prah. Mislil je na Veroniko. Trikrat ji je pisal, a mu ni odgovorila. Spraševal jo je tudi o nosečnosti, a ni bilo odgovora. Upravitelj mu ni omenil, da bi Veronika rodila. Pisal mu je, da je dobila Beti sinčka s tistim šoferjem, ki jo je potem pustil, a Veronike ni omenil. Tudi Tomaž, ta presneti Tomaž, se ni nič oglasil. Upravitelj mu je pisal, da so Tomaža kmalu

izpustili, da pa so Breznika obsodili na pet let zapora, za izdajstvo, a da je že doma, vendar ni več upravnik zadruga, niti komunist. Doma da je in se izogiba ljudi.

Kaj več pa Jože ni vedel o Jelovčanih. Tudi Miro mu je enkrat pisal kartico, da je dolgčas, da ga je tista Tatjana v Ljubljani prevarala in da mu je tako ljubše.

Jožetu je bilo čudno pri srcu. Kako ga bodo pogledali, kako sprejeli? Vedno bolj nemiren je postajal. Čim bolj so se bližali Jelovju, tem bolj mu je bilo neprijetno. Kakor se je kot vojak razveselil pisma, tako se je razveselil Tomaža, ki je stopil v avtobus na postaji pred Jelovjem. Videti je bil resnejši. Jože, ki je sedel bolj zadaj, ga je poklical. Tomaž se je radovedno oziral, medtem ko je plačeval sprevodniku vozovnico. Šele ko je Jože vstal, ga je zagledal. Začudeno je pogledal, saj ga vendar ni mogel pričakovati. Jožetu se je zdelo, da se ga ni prav od srca razveselil. Potniki so se ozirali. V avtobusu so ljudje bolj radovedni kot na vlaku ali ladji. Prijatelja sta si močno stisnila roke. Tomaž je sedel k njemu. Avtobus je bil skoraj prazen. Do Jelovja se ni peljalo veliko ljudi.

»Zredil si se,« se je zarežal Tomaž.

»Ti tudi!«

»Si velikokrat ribal klozet?«

»Večkrat kot pa sem doma pometal sobo.«

Oba se režita. Potem se menita o vojaščini. Vendar Jože ne vzdrži dolgo. Ne more se pogovarjati o vojaškem življenju, ko ga vendar tare nekaj drugega.

»Kaj je novega v Jelovju?«

»Ni veliko!«

»Kaj je z Veroniko, ima otroka?«

»Ne.« Jožetu se zazdi, da Tomaž ne govori rad o tem.

»Kaj pa drugi?« vpraša.

»Po starem. Mira je zapustila tista njegova ljubezen v Ljubljani, sedaj ga zanimajo samo še metulji. Ljudje se mu režijo in ga imajo za čudaka. On pa lovi z mrežico metulje in jih nabada na igle. Tudi polže zbira in paglavce. Vsega vruga. Na podstrešju vse smrdi po njegovih živalih.«

»Pa Železnik?«

»Dobro. Žena je enkrat prebutala Majdo, sedaj pa je spet mir. Ze četrtič je noseča.«

»Pa Beti? Bajе ima nezakonskega otroka in je zelo nesrečna.«

»Ne. Zakaj? Ta otrok je njen in Majdin bog. Vsak trenutek sta pri njem in ga razvajata. Tisti šofer pa hodi z Danico, tisto mojo trgovko. Pa se mi zdi, da

je Beti kar zadovoljna. Pravi, da je boljše, da nima deda, ima vsaj otroka. Nora je nanj.«

Prve hiše zbežijo mimo avtobusa. Ura na zvoniku kaže poldne. Na križišču pri spomeniku, kjer se avtobus ustavlja, je gruča otrok in odraslih. Pričakujejo avtobus kot ljudje v pristaniških ladje. Zavore zacvilijo in avtobus se strese in ustavi. Izstopajo. Učenci pozdravljajo Tomaža in Jožeta s svojim »Zdravo«. Jože vidi, kako stikajo glave. Nekaterim ljudem stiska roke in jim na kratko odgovarja.

»Greva na pivo,« ga povabi Tomaž.

»Seveda,« reče Jože in se obrne proti ambulanti. Na oknu ordinacije vidi bolničarko v belem plašču, a to ni Erna.

»Kje pa je Erna?« vpraša Tomaža med potjo do Galunove gostilne.

»Poročila se je z nekim invalidom, nekam na Dolenjsko. Hrom je in vozi ga z vozičkom.«

»Z njim da se je poročila?«

»Ja.«

»O tovariš učitelj, kaj ste že vendar prišli malo pogledat?« ga priliznjeno pozdravlja Galun. »S čim smem postreči?«

»Dve steklenici piva,« pravi Tomaž.

Sedeta v kot. Vsak na svojo stran mize.

»Kako pa ti, stari?« vpraša Jože. »Kako je bilo tisto z Breznikom? Upravitelj mi je pisal. Veš, lani ob tisti proslavi kar nisem mogel verjeti.«

»Kaj bi tisto. Mimo je. Bilo pa je neprijetno.«

»Resnica se je vendar izkazala,« pravi Jože, ki ga ta stvar močno zanima. Toda tedaj opazi na Tomaževi levi roki prstan.

»Vraga, da nisi poročen?«

»Ja.«

»Čestitam stari, čestitam. Torej je tebe prej doletelo. S katero pa si se vendar zavozljal, s katero, povej!«

»Z njo,«

»Katero? Majdo?«

»Ne.«

»Danico tudi ne?«

»Ne.«

»S kom pa pri hudiču? Ne muči me!« Jože nestrpno sili vanj.

»Z njo, z Veroniko,« reče Tomaž bolj tiho.

Galun prinese pivo, nekaj šepeta in naliva. Pivo pa se peni, nekaj pen celo preskoči rob.

»Na tvojo srečo,« reče Jože in dvigne kozarec.

»In na tvojo.« Pijeta. Oba sta tiho in skoraj nerodno jima je.

»Čuj, ali ni bila takrat noseča?« vpraša Jože.

»Ja, je bila.«

»In?«

»Abortirala je. Najprej je pomagala Erna, potem pa so jo morali odpeljati v bolnico. A čuj, Jože, ne meniva se več o tem.«

»Prav imaš! Stavo pa si pravzaprav dobil ti,« reče Jože in se smeje. A smeh mu ne gre iz srca. Še pijeta in molčita. V gostilno pride doktor in jima malo zviška odzdravi. Nekaj govori, kako je bilo, ko je bil on vojak. V stari Jugoslaviji da je bilo mnogo teže.

Tomaž pokliče skozi okno dečka in mu naroči, naj gre k njegovi ženi.

»K tovarišici Veroniki, saj veš, kje stanuje. Reci ji, da pridem malo kasneje domov. In povej ji, da naj nekaj več skuha.«

»Saj boš šel z mano na večerjo, kaj?« se obrne k Jožetu.

»Ne vem, še druge moram obiskati.«

Naročita še dve steklenici piva.

»Pa vidva, ali že imata takšnega otroka? Ga morda že pričakujeta?«

»Ne. Veronika ne more roditi!«

»Zakaj ne?«

»Sterilna je. Saj veš zakaj?«

»Zakaj?«

»No, zaradi abortusa.«

Jožeta zareže v srcu, kot bi kdo rezal z nožem po njem. Čez čas reče Tomažu:

»Si jezen name?«

»Zakaj?« mu odvrne Tomaž in dvigne čašo. Oba pijeta. V gostilno pride Pepček in začne peti neko pesem o vojaškem življenju brez žensk. Prijatelja pa pijeta vsak že tretjo steklenico piva in mislita na dneve, ki so mimo. Jože čuti, da nima v Jelovju več kaj iskati, čuti tudi, kako je življenje steklo v tem letu, kot da ni bil nikdar v Jelovju. Sem se ne bo vračal. Bila je le ena od postaj. Koliko jih bo še preromal?

»Skoraj nič ne piješ,« mu pravi Tomaž. Pogledal je skozi okno. Na križišču so se ljudje že davno razšli.

Odnos med zakonom vrednosti in planiranjem

Vinko Blatnik

(Metodološki aspekt problema)

Gospodarsko življenje in njegov rezultat, individualni in družbeni standard, sta v državah s socialistično družbeno ureditvijo odvisna od vrste faktorjev, ki jih ekonomska teorija našteva v vrstnem redu: stopnja razvoja proizvodjalnih sil, stopnja družbene akumulacije, planska organiziranost gospodarstva itd. Praksa izgradnje socializma dokazuje, da sta stopnja družbene akumulacije in planska organiziranost gospodarstva spet odvisni od skupnega in osnovnega faktorja, od ekonomske političnega vrednotenja zakona vrednosti in planiranja, saj daje prav to vrednotenje, podprto z avtoriteto državnih oblasti, obvezna napolnila za praktične ukrepe gospodarske politike in s tem smer gospodarskemu gibanju. Ekonomsko-politično vrednotenje zakona vrednosti in planiranja torej neposredno ustvarja gospodarske sisteme v socialističnih družbenih skupnostih prehodnega obdobja, to je družbene odnose, individualni in družbeni standard, zato ima proučevanje odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem veliko praktično vrednost in pomen za družbeni razvoj.

V ekonomsko-politični teoriji socializma se odnos med zakonom vrednosti in planiranjem še pred dobrim desetletjem prevladujoče obravnava kot odnos med stihijo kapitalizma in zavestnim usmerjanjem družbenega razvoja na temelju novih družbenih odnosov, to je medsebojno izključujoče, alternativno (v obliki: ali zakon vrednosti ali planiranje), a kasneje se obravnava v pretežni meri kvantitativno (v obliki: koliko zakona vrednosti, koliko planiranja). V tej razpravi bom razvil tezo, da odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem ni mogoče obravnavati niti alternativno niti kvantitativno, marveč na vsebinsko nov način. Tezo mi bo v prvem delu razprave pomagala dokazati razčlenitev odlomka iz Marxovega pisma Kugelmannu, ki se nanaša na obravnavano vprašanje, v drugem delu razprave pa pregled evolucije odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem, kakršno je na osnovi naše prakse izgradnje socializma odrazila naša ekonomsko-politična misel.

»Vsak otrok ve, da bi poginil sleherni narod, ki bi ustavil delo ne eno leto, temveč nekaj tednov. Prav tako vedo vsi, da zahtevajo različnim potrebam ustrezne množine produktov različne in količinsko opredeljene množine celotnega družbenega dela. Da se ta *nujna razdelitev* družbenega dela v določenih razmerjih nikakor ne more odpraviti z *opredeljeno obliko* družbene proizvodnje, je samo po sebi razumljivo; spremeni se lahko *le oblika*, v kateri se pojavlja. Prirodnih zakonov sploh ni mogoče odpravljati. Kar se v zgodovinsko različnih odnosih lahko spremeni, je edino *oblika*, v kateri se ti zakoni uveljavljajo. In oblika, v kateri se uveljavlja ta proporcionalna razdelitev dela — v takih družbenih odnosih, v katerih se uveljavlja povezanost družbenega dela kot *privatna menjava* individualnih delovnih produktov — je ravno *menjalna vrednost* teh produktov. Naloga znanosti je ravno v tem, da razloži, *kako* se uveljavlja zakon vrednosti.«¹

Ekonomski ali »naravni« zakon družbenega razvoja je po Marxovi razlagi v citiranem pismu Kugelmannu tisti trajni odnos, ki neizogibno izhaja iz določenih pogojev družbenega življenja in ki se objektivno in nujno vsiljuje ljudem, neodvisno od njihove volje, zavesti in namer. V vseh oblikah družbene proizvodnje je nujno, da se razpoložljivo družbeno delo v določenih proporcih razdeli na proizvodnjo različnih dobrin, v skladu z družbenim povpraševanjem, ki izraža družbene potrebe. Zakon sorazmernosti — ali, kakor ga Marx v »Kapitalu« še imenuje »železni zakon«, »naravni zakon ravnotežja«, »splošni zakon«, ki to razdelitev regulira, ni nič drugega kot teoretski izraz kvantitativnega usklajevanja različnih funkcij družbenega dela z ustrežajočimi družbenimi potrebami. Po Marxovih besedah se lahko menja samo *pojavná oblika oziroma način pojavljanja* nujnosti proporcionalne razdelitve družbenega dela, to je zakona sorazmernosti v *opredeljeni obliki* družbene proizvodnje, ne pa sam zakon, ker »prirodnih zakonov sploh ni mogoče odpraviti«. Povedano z drugimi besedami: način vzpostavljanja ravnotežja med družbenim delom in družbenimi potrebami ni nespremenljiva, marveč zgodovinska kategorija, pojavná oblika globlje — »naravne« zakonitosti družbenega razvoja.

Ce sprejmemo Marxovo trditev, da se v različnih zgodovinskih obdobjih lahko menja samo način usklajevanja ravnotežja med družbenim delom in družbenimi potrebami, oblika zakona sorazmernosti in ne tudi sam zakon, potem se nam kot prvo vsili vprašanje: na kakšen način se lahko vzpostavlja to ravnotežje? Marksistična ekonomska teorija, preverjena in potrjena v praksi družbenega razvoja, dokazuje, da se ravnotežje med družbenim delom in družbenimi potrebami lahko usklajuje na dvojen način. Ali se naravna težnja raznih panog in področij proizvodnje za vzpostavljanjem ravnotežja ostvarja na približen način, kot vladajoča tendenca, s posredovanjem zakona vrednosti (ki v blagovni proizvodnji skozi mehanizem tržišča z medsebojno konkurenco individualnih proizvajalcev reducira njihov delovni čas na družbeno potrebni delovni čas in na ta način ob nujnem trošenju družbenih sredstev za proizvodnjo in delovne sile

¹ Marx Kugelmannu 11. julija 1868, Marx-Engels, Izbrana dela II, CZ, Ljubljana, 1951, str. 594 in 595.

vendarle priganja proizvajalce k ekonomičnemu delu in vnaša nekakšen red v anarhičnost) — kar je ena glavnih karakteristik obdobja razredne družbe, še posebno poslednje etape njenega razvoja, kapitalističnega načina proizvodnje, ali se vnaprej zavestno anticipira in plansko ostvarja kot spoznana nujnost, ki so se ji proizvajalci s svojim združenim razumom najsmotrneje prilagodili in tako podvrgli proces materialne proizvodnje svoji skupni kontroli — kar je ena najvažnejših karakteristik bodoče epohe — komunistične družbe. Glavna razlika med dvojnimi zgodovinskim načinom uveljavljanja zakona sorazmernosti, razlika med posredno ex post in neposredno ex ante sorazmerno delitvijo skupnega družbenega dela, je torej vezana na stopnjo razvoja proizvajalnih sil družbe, na stopnjo njenega spoznanja in obvladovanja naravnih in družbenih zakonitosti. Iz tega izhaja, da se bo zavestna, znanstvena in neposredna planska sorazmerna delitev skupnega družbenega dela na zadovoljevanje potreb tako celote kot vsakega posameznika — v kateri postaja delo vsakogar, pa najsi bo še tako specifično, vnaprej in direktno družbeno delo — ostvarila kot objektivni ekonomski zakon na neprimerno višji stopnji razvoja proizvajalnih sil, kot so razvite danes — šele v komunizmu. *Samo v tem smislu interpretiranja odnosa med pojavnimi oblikami zakona sorazmernosti je vprašanje odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem alternativnega značaja in planiranje objektivni ekonomski zakon.*

Zakon vrednosti in planiranje — forme zakona sorazmernosti na različnih stopnjah družbenega razvoja — sem doslej vrednotil v njihovi abstraktno-teoretski obliki kot dve kvalitativno različni, zgodovinsko in prostorno nespojljivi statični veličini. Če želimo analizirati obliko delovanja zakona sorazmernosti na današnji stopnji družbenega razvoja, potem moramo ekonomski kategoriji »zakon vrednosti« in »planiranje« kot splošna pojma o proizvodno družbenih odnosih opazovati v gibanju, njihov medsebojni odnos pa vrednotiti kot dialektično enotnost protislovij.

Zakon vrednosti, opazovan v gibanju, se kot nezamenljiv regulator ekonomsko družbenih odnosov blagovne proizvodnje in kot zgodovinsko primarni pojem teh odnosov kaže — tako kot vsaka zgodovinska kategorija — v nizu pojavnih oblik. V teh pojavnih oblikah »doživlja« zakon vrednosti svoj razvoj in vrh, a tudi odмира — skozi različne oblike družbene proizvodnje — zaradi vse močnejšega pritiska novega načina vzpostavljanja ravnotežja med družbeno proizvodnjo in potrošnjo, pritiska zavestne akcije družbe, ki jih zahteva sama priroda visoko razvitih proizvajalnih sil. Zavestna dejavnost družbe (današnja sredstva in metode ekonomske politike) se bo ostvarila kot neposredno, znanstveno in vnaprejšnje vzpostavljanje gospodarskega ravnotežja, kot objektivni ekonomski ali »naravni« zakon, kot nova kvaliteta — naj še enkrat nalgasimo — šele na koncu procesa odmiranja blagovne proizvodnje — v komunizmu. Zakon vrednosti se bo torej v prepletanju z različnimi formami družbenega usmerjevanja gospodarskega razvoja še dolgo uveljavljal kot edini objektivni regulator gospodarskega življenja. Proučevanje pojavnih oblik zakona vrednosti je zato tudi danes prav tako pomembna naloga ekonomske znanosti kot pred sto leti, kar kaže, da se pomen Marxovih besed medtem niti malo ni zmanjšal.

Če izzamemo enostavno blagovno proizvodnjo, v kateri se je funkcija tržišča pod delovanjem zakona ponudbe in povpraševanja ostvarjala z reduciranjem

cene na vrednost, se zakon vrednosti, zgodovinsko gledano, nikoli kasneje ni izrazil v čisti teoretski obliki. V pogojih kapitalizma, ko se proizvodi dela ne realizirajo več samo kot blago, marveč kot proizvodi kapitala, je oblika delovanja zakona vrednosti drugačna, ker je funkcija tržišča bistveno spremenjena. Glavni regulator cene postane povprečna profitna stopnja, a tržišče deluje preko profita kot faktor delitve družbenega kapitala in dela na različne panoge proizvodnje. V pogojih monopolističnega in državnega kapitalizma, ko splošno povečanje organskega sestava družbenega kapitala znižuje povprečne profitne stopnje, je delovanje zakona vrednosti spet modificirano, tokrat s prizadevanjem kapitalistične države, da s svojo intervencijo do skrajnih možnih meja podaljša obdobje kapitalizma. Na temelju državnega in družbenega lastništva nad sredstvi za proizvodnjo in postopnega odmiranja blagovne oblike delovne sile, se v nadaljnjem zgodovinskem in logičnem razvoju družbe zakon vrednosti spet ostvarja v novih oblikah, ki jih ekonomska znanost še vedno raziskuje.

Analiziranje pojavnih oblik zakona vrednosti, ki se je v ekonomski teoriji socializma močnejše razvilo šele v zadnjem desetletju, je izkristaliziralo naslednje najsplošnejše ugotovitve:

1. da zakon vrednosti kljub »vseobsegajočem« in direktivno centralističnem planiranju objektivno deluje tudi še v gospodarstvu prehodnega obdobja;
2. da je vprašanje, v kakšni meri se zakon vrednosti lahko izkorišča kot faktor optimalne razdelitve razpoložljivega družbenega dela na razne vrste proizvodnje, povezano s stopnjo razvoja proizvodjalnih sil države, ki poskuša čim hitreje (in s čim manj negativnimi, nagel razvoj spremljajočimi pojavi) skočiti iz gospodarske nerazvitosti na tako strukturo gospodarstva, ki bo omogočila nagel tempo razvoja;
3. da se družba v celoti še vedno nahaja na takšnem nivoju tehnike proizvodnje in organizacije dela, na katerem se morejo še vedno najučinkoviteje s posredovanjem zakona vrednosti, na trgu, s konkurenco in denarjem vzporejati in meriti razlike v produktivnosti, intenzivnosti in kvaliteti dela, kakor tudi usklajevati elastičen in kolebljiv sistem družbenih potreb, posebno strukturo osebne potrošnje državljanov. Čeprav je zakon vrednosti po svojem načinu delovanja stihijska sila, z omejevanjem individualne potrošnje dela na družbeno potrebno mero tega dela vendar še vedno opravlja vlogo iniciatorja v razvoju proizvodjalnih sil, ki se v razmerju do *proizvajalca* izraža v stalnem siljenju k pospeševanju vseh činiteljev produktivnosti dela in k najracionalnejšemu izkoriščanju produkcijskih sredstev in živega dela, v razmerju do *posameznega produkta* v stalni prisiljenosti zmanjševati porabo dela in premeščati produkcijo tja, kjer so zanjo pogoji najugodnejši, kjer je produktivnost dela povprečna ali večja od povprečja, a v razmerju do *vse proizvodnje* v stalni primoranosti, da se uravnoteži, to je, da se celotno družbeno delo sorazmerno razdeli na različne vrste koristnih del v skladu z družbenimi potrebami in produktivnostjo dela. S primoranostjo in nagonom k razvoju produktivnosti dela v *različnih oblikah* družbene proizvodnje pa zakon vrednosti stalno teži in vodi tudi k splošnemu večanju produktivnosti dela in družbenih proizvodjalnih sil;
4. da strogo centralizirano vodenje gospodarstva s pomočjo državnega aparata, »vseobsegajoče« direktivno planiranje (čeprav neobhodna oblika borbe za učvrstitev socialističnega sektorja gospodarstva, oblika koncentracije razpoložljivih

izvorov sredstev na prioritete cilje hitrega razvoja proizvodjalnih sil in materialne osnove novih družbenih odnosov ter zato tudi nujno v prvem obdobju po revoluciji) — v nobenem smislu ni zavestno planiranje v Marxovem pomenu tega pojma (kakor sem ga razložil v uvodu). Tako planiranje ima svoje opravičilo samo dotlej, dokler ne opravi omenjene naloge, to je dokler trajajo pogoji, ki upravičujejo njegovo uporabo.

Na snovi navedenih, po mojem mišljenju najvažnejših ugotovitev ekonomske misli socializma, lahko ugotovimo, da se naša država nahaja na takšni stopnji gospodarskega razvoja, na kateri je zakon vrednosti še vedno najracionalnejša oblika merjenja dela in potreb, kakor tudi vzpostavljanja gospodarskega ravnotežja. To dejstvo je dobilo polno potrdilo v zadnjem desetletju našega gospodarskega razvoja, ko so minili pogoji, ki so upravičevali našo obliko nujnega porevolucionarnega centralističnega planiranja in ko se v predvidevanju in usmerjevanju gospodarskega razvoja vse bolj naslanjamo na objektivne zakonitosti družbenega gibanja. V dosedANJI praksi družbenega gospodarjenja in organizaciji družbenega dela se je namreč pokazalo, da je razsipavanje sredstev in neekonomično poslovanje lahko posledica tako centralističnega, direktivnega in detajliziranega planiranja, kakor delovanja zakona vrednosti, da ima torej centralistično planiranje poleg pozitivne tudi negativno smer učinkovanja na družbeni razvoj, ki lahko na določeni stopnji razvoja proizvodjalnih sil — če ne upošteva objektivnih ekonomskih zakonitosti — deluje na vzpostavljanje sedanjega in bodočega gospodarskega ravnotežja celo bolj škodljivo kot zakon vrednosti. Praksa izgradnje socialistične družbene ureditve je prav zaradi tega dokazala izsilila priznanje objektivnih ekonomskih zakonitosti v vseh državah s socialistično družbeno ureditvijo, a sedaj vse odločneje zahteva kombinirano vzpostavljanje sedanjega in bodočega gospodarskega ravnotežja — tako z delovanjem zakona vrednosti kot z organizirano zavestno akcijo družbe, s sredstvi in metodami konkretne gospodarske politike, ki pa mora biti vedno pogojena s stopnjo razvoja proizvodjalnih sil. Tako je s samo prakso izgradnje socialističnih družbenih odnosov potrjena teoretska predpostavka, da je treba odnos med zakonom vrednosti in planiranjem razumeti kot dialektično enotnost protislovij, ki se razrešujejo z določenimi sredstvi in metodami gospodarske politike, dokler traja blagovna proizvodnja. V tem odnosu je zakon vrednosti kvalitativna veličina v odmiranju, a sodobne forme planiranja — v našem smislu vrednotenja te ekonomske kategorije — so samo elementi bodoče kvalitativno nove oblike istega ekonomskega zakona — zakona sorazmernosti. Odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem v sedanjem pomenu pojma (planiranje kot sredstvo in metoda gospodarske politike) ni mogoče vrednotiti kot odnos med kakovostno enakimi primerljivimi veličinami: zakon vrednosti je objektivna, blagovni proizvodnji imanentna (po dr. V. Bakariću širša) kvalitativno drugačna ekonomska kategorija kot sedanja oblika planiranja, ki je samo element (po dr. V. Bakariću najvplivnejši, najvažnejši²) nove bodoče kvalitete.

Takšno definiranje ekonomskih kategorij »zakon vrednosti« in »planiranje« in takšna opredelitev njihovega medsebojnega odnosa narekuje, da našo pozornost osredotočimo na zakon vrednosti. Tudi sama gospodarska praksa usmerja raz-

² Dr. V. Bakarić, Aktuelni problemi izgradnje našeg privrednog sistema, Ekonomski pregled, Zagreb, 1963/3—5, str. 392.

pravo na zakon vrednosti, saj se njegovo delovanje vse bolj čuti v našem ekonomskem življenju. Če želimo, da bi delovanje zakona vrednosti zaradi njegovih pozitivnih svojstev še močneje vplivalo na gospodarsko gibanje kot doslej (v obdobju, ki je sledilo povojni centralizaciji gospodarstva), moramo še bolj razviti institucionalni mehanizem, v katerem zakon vrednosti deluje, blagovno gospodarstvo. Zastavlja se vprašanje, kaj pomeni ta zahteva v svojem marksistično teoretskem smislu. Edino mogoč znanstveni odgovor, ki izhaja iz neposrednih Marxovih besed (razlaganih v vsebinskem ne dobesednem smislu³) je — zahteva po večji delitvi dela in večji relativni ekonomski samostojnosti gospodarskih celic. Če pogledamo naš gospodarski razvoj v poslednjem desetletju, lahko ugotovimo, da se to teoretsko napotilo v naši praksi vse bolj uveljavlja. Tudi v drugih socialističnih državah so ga že začeli upoštevati. Praksa dokazuje, da je relativna ekonomska samostojnost gospodarskih celic⁴ na opredeljeni stopnji družbenega razvoja kljub vsebinski spremembi proizvodnih odnosov zgodovinska nujnost, ker krajša čas in ublažuje »porodne bolečine« izgradnje materialne baze in družbenih odnosov bodoče komunistične družbe. Če je relativna ekonomska samostojnost gospodarskih celic poleg delitve dela bistven pogoj eksistence blagovnega gospodarstva, je tudi v korelaciji z delovanjem zakona vrednosti. In je res. Gledano skozi zgodovinski razvoj družbe so omenjene ekonomske kategorije premo sorazmerne, medtem ko je ekonomska samostojnost gospodarskih celic v odnosu do centralističnega, vseobsegajočega naturalnega planiranja obratno sorazmerna (to sorazmernost je posebno lahko ugotoviti z analizo evolucije odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem v sovjetskem gospodarstvu). Da bi še prepričljiveje dokazal nujnost vpeljave ekonomske kategorije »relativna ekonomska samostojnost gospodarske celice« med metodološke osnove te razprave, si oglejmo gibanje te kategorije skozi revolucionarne spremembe družbene ureditve. Revolucionarna oblast, oziroma socialistična država v procesu revolucije in neposredno po njej, z namenom da ustvari materialno bazo za svojo učvrstitev in za uresničevanje svojih ciljev, najprej radikalno ukinja samostojnost privatno lastninskih gospodarskih celic (kar je sicer bistveno za spremenitev družbeno ekonomskih odnosov, toda s tem se je proces njihovih sprememb šele odprl), potem pa, ko se je učvrstila, začne, prisiljena zaradi nizke stopnje proizvodjalnih sil, ekonomsko samostojnost (ne lastnino!) vračati gospodarskim celicam (najprej deklarativno, a kasneje tudi s povečevanjem njihove materialne osnove in poslovnih kom-

³ Po Marxu eksistira trg kot samostojna gospodarska faza samo v družbi, kjer imajo družbeno delitev dela in kjer so proizvodne enote samostojne in neodvisne, v prvi vrsti privatno lastninske gospodarske celice. »Samo proizvodi samostojnih in drug od drugega neodvisnih, privatnih del si stojijo nasproti kot blago« (K. Marx, Kapital I. del, Kultura, Beograd, str. 46). »Uporabni predmeti postanejo vobče blago samo zato, ker so proizvodi privatnih del, ki se opravljajo neodvisno drug od drugega. Kompleks (celota) teh privatnih del sestavlja celotno družbeno delo.« (Prav tam, str. 68 — vse podčrtal V. B.)

⁴ Ekonomsko kategorijo »relativna ekonomska samostojnost gospodarskih celic« razumevam v tej razpravi kot teoretski odraz evolucije njenih pojavnih oblik v naši praksi: državna podjetja, podjetja, gospodarske organizacije in delovne organizacije kot samoupravne celice njene širše in višje gospodarske in družbene asociacije. V deduktivnem toku razprave, v nadaljnjem razglabljanju o odnosu med zakonom vrednosti in planiranjem, bom omenjeno ekonomsko kategorijo izrazil z nekaterimi od njenih pojavnih oblik.

petenc), razumljivo — v procesu istočasnega vzpostavljanja in razvijanja kvalitetno novih proizvodnih odnosov. Z drugimi besedami: socialistična država — zaradi njenih centraliziranih funkcij jo tu vrednotimo kot od neposrednih proizvajalcev odtujeno silo — je prisiljena, da oživlja ekonomsko samostojnost gospodarskih celic (in s tem zakona vrednosti) prav zaradi naravnjšege sedanjega in bodočega delovanja zakona sorazmernosti in razvijanja novih proizvodnih odnosov.⁵

V primeru, da tega ne napravi pravočasno, izvrši nasilje nad zakonitostmi družbenega razvoja, prisilno odlaga začetek spajanja neposrednih proizvajalcev s sredstvi za proizvodnjo, a s tem tudi začetek njihovih poskusov zavestnega postavljanja gospodarskega ravnotežja in usmerjanja gospodarskega razvoja preko svojih svobodno združenih samoupravnih delovnih asociacij.

Ekonomske kategorije »relativna ekonomska samostojnost gospodarske celice« pa nisem vključil v razpravo samo zaradi zgoraj omenjenih razlogov, marveč v prvi vrsti zaradi odločilne vloge, ki jo mora odigrati pri razreševanju protislovij med zakonom vrednosti in planiranjem. Na njeno odločujočo vlogo pri razreševanju omenjenega protislovja kaže spet analiziranje zakona vrednosti. Zakon vrednosti, vrednoten z aspekta neposrednega proizvajalca in njegovih zgodovinsko nujnih delovnih asociacij, predstavlja odtujeno stihijsko silo, ki se mu vsiljuje neodvisno od njegove volje in anarhično razbija njegove napore. Z razvojem proizvajalnih sil in družbenih odnosov — v komunizmu — bo po marksistični teoriji družbenega razvoja ta odtujenost izginila, a posamezni in združeni proizvajalec bo postavljal gospodarsko ravnotežje zavestno in znanstveno stališče, da naj gospodarsko ravnotežje v gibanju družbe h komunizmu vzpostavlja vse manj odtujena sila (zakon vrednosti, kapitalistična in socialistična država), a vse bolj zavest neposrednih, v samoupravne organizme združenih proizvajalcev, smo že samo s tem priznali gospodarski celici odločujoče mesto in vlogo pri razreševanju nasprotja med zakonom vrednosti in planiranjem. Relativna ekonomska samostojnost gospodarske celice je po eni strani bistven pogoj eksistence blagovne proizvodnje in delovanja zakona vrednosti (to je tudi stihije), a po drugi strani lahko gospodarski organizem (celica) samo z relativno ekonomsko samostojnostjo, ki temelji na adekvatni materialni bazi, učinkovito — *zavestno* vpliva na usklajevanje gospodarskega ravnotežja (in s tem omejuje stihijo). Primer, ki to potrjuje: planski organi so prisiljeni, da upoštevajo samo tiste zavestne odločitve delovnih organizacij, za katerimi stoji ekonomska moč, medtem ko drugi izrazi zavesti vplivajo na njihovo delo predvsem posvetovalno, s težo argumentov in z logičnimi dokazi, kar pa pomeni tudi — neobvezno.

POVZETEK

Na osnovi dosedanjega metodološkega pristopa k obravnavanemu problemu, sem sprejel sledeča stališča, ki mi bodo služila kot osnova in kritičen odnos v nadaljevanju razprave:

⁵ »Tudi če je neka družba odkrila prirodni zakon svojega gibanja... ne more niti preskočiti niti z ukazi izključiti faze naravnega razvoja. Toda porodne bolečine lahko skrajša in lahko ublaži.« (K. Marx, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 19.)

1. Zakon in planiranje sta zgodovinski obliki delovanja tistega osnovnega zakona — zakona o sorazmernosti. Obe ekonomski kategoriji sta samo kot teoretski izraz družbeno-ekonomskih odnosov na različnih stopnjah proizvajalnih sil, v kapitalizmu in komunizmu, alternativnega karakterja, medtem ko jih je treba v vmesnem zgodovinskem prostoru, to je v gibanju, vrednotiti kot obliko dialektične enotnosti nasprotij, njihov medsebojni odnos pa ocenjevati v zvezi s stopnjo razvoja proizvajalnih sil družbe.

2. Človeška družba kot celota se nahaja na tisti stopnji razvoja proizvajalnih sil, na kateri je zakon vrednosti s svojimi pozitivnimi lastnostmi še vedno najpomembnejši regulator gospodarskega življenja in objektivno delujoča sila v primerjavi z dosedanjimi oblikami planiranja, sredstvi in metodami gospodarske politike, ki so samo elementi bodočega objektivnega ekonomskega zakona. Oblike zakona sorazmernosti v sedanji enotnosti delovanja torej niso kakovostno primerljive veličine. Ker zakon vrednosti še ni opravil svoje zgodovinske vloge niti v visoko razvitih kapitalističnih državah in ker njegova vloga v gospodarskem življenju socialističnih držav po konsolidaciji socialistične oblasti in izsiljenem priznanju objektivnih zakonitosti v gospodarskem razvoju pravzaprav šele raste, moramo v prvi vrsti osredotočiti svojo pozornost na zakon vrednosti. Analiziranje institucionalnih okvirov delovanja zakona vrednosti v kapitalističnem gospodarstvu in v gospodarstvu prehodnega obdobja nas je pripeljalo do zaključka, da je oživiljanje ekonomske samostojnosti gospodarskih celic v centraliziranem gospodarstvu bistven pogoj za razvoj blagovnega gospodarstva in oživiljanje zakona vrednosti. Ekonomsko kategorijo »relativna samostojnost gospodarske celice« pa smo vpeljali v analizo tudi zato, ker opravlja kot samoupravna in v višje organizme integrirana asociacija neposrednih proizvajalcev odločilno vlogo pri razreševanju nasprotij med zakonom vrednosti in planiranjem.

Na osnovi vsega povedanega lahko zaključimo, da vprašanje odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem ne moremo postaviti alternativno (v obliki: ali zakon vrednosti ali planiranje) — kakor ga je do pred kratkim postavljala sovjetska ekonomska teorija, niti kvantitativno (v obliki: koliko zakona vrednosti, koliko planiranja) — kakor ga zaradi neupoštevanja kakovostne neprimerljivosti teh veličin in plansko centralističnega vrednotenja tega problema še vedno postavlja sovjetska in večji del naše ekonomske teorije. Da bi prišli do odgovora, kako je treba ta odnos vrednotiti, je treba še prej pregledati, kako ga je v svojem razvoju obravnavala naša ekonomska misel.

II.

Evolucija vrednotenja ekonomskih kategorij »zakon vrednosti« in »planiranje« in utrjevanje njunega medsebojnega odnosa je v jugoslovanski ekonomski teoriji odraz tako razvoja materialne osnove našega gospodarstva in razvoja novih proizvajalnih sil kakor tudi vpliva marksistične ekonomske misli v prvem obdobju povojnega razvoja v njeni sovjetski interpretaciji. Vsebinski in medsebojni odnos teh kategorij se z izjemo nekaj razprav v zadnjem času ne postavlja v smislu tega razglabljanja. Odnos med zakonom vrednosti in planiranjem se vrednoti kot odnos med njunima institucionalnima formama delovanja, kot odnos med trgom in planom, stihijo in zavestnim usmerjanjem družbenega raz-

voja, a ilustrira z vlogo socialistične države v gospodarskem življenju, vlogo cen, socialističnim karakterjem blaga itd. Zaradi takšne pojmovne pestrosti v teoretičnem opredeljevanju odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem sem prisiljen, da v razpravi po potrebi uporabim iste termine in s tem vpeljem v analizo nove ekonomske kategorije.

Zaradi varčevanja s prostorom razprave ni mogoče dopolniti z daljšimi razlagami, zato jo nadaljujem še z naslednjimi metodološkimi predpostavkami:

1. s stališči, ki so v nasprotju z metodološkim načinom obravnavanja problema v prvem delu razprave, ne bom podrobneje polemiziral, če daje že sam metodološki način obravnave zadovoljive odgovore;
2. v razpravo vključujem razvoj materialne baze jugoslovanskega gospodarstva, ki je sicer bistveno vplival na evolucijo ekonomske misli, kot znano veličino;
3. evolucijo ekonomske teorije v opredeljenem odnosu med zakonom vrednosti in planiranjem vrednotim v zvezi z ekonomsko kategorijo »relativna ekonomska samostojnost gospodarske celice«, katere transformacija se v tem obdobju izraža v oblikah: državno podjetje, gospodarska organizacija, delovna organizacija. Ti pojmi gospodarske celice odražajo stopnje njene relativne ekonomske samostojnosti, stopnje učvrščevanja novih družbeno ekonomskih odnosov, ki rastejo iz te ekonomske samostojnosti, a istočasno tudi proces usihanja direktivnega »vseobsegajočega« planiranja v korist svobodnejšega delovanja zakona vrednosti. Ako uporabimo kategorijo »relativna ekonomska samostojnost gospodarske celice« kot kriterij za razdelitev naše prakse in teorije socialističnega razvoja, lahko povojni razvoj razdelimo na dve obdobji:

1. obdobje administrativnega upravljanja v gospodarstvu (1945—1950);
 2. obdobje delavskega samoupravljanja v gospodarstvu (od 1950 do danes).
- V obdobju administrativnega upravljanja je na organizacijo našega gospodarstva razen nizke stopnje razvoja proizvodjalnih sil in z vojno razdejane materialne baze bistveno vplivala sovjetska ekonomsko-politična teorija s Stalinovo nedialektično trditvijo, da »plani niso plani prognoze ne plani — ugibanja, marveč so tó plani *direktive*, ki so *obvezni* za vodstvene organe in ki *odreajo* smer našega gospodarskega razvoja *v bodočnosti* za vso državo«⁶ (vse podčrtal J. V. Stalin). Stalinovo prepričanje, da direktivnost, vseobsežnost in obveznost planov, orodij v rokah socialistične države, duši delovanje zakona vrednosti in s tem postaja zakonitost družbenega razvoja, je dominiralo v tem obdobju tako v naši teoriji kot v praksi. Vsi konkretni ukrepi ekonomske politike so bili usmerjeni v centralizirano plansko razdelitev skupnega družbenega dela na zadovoljevanje različnih potreb v naravnih pokazateljih iz enega centra. To je v pogojih državnega lastništva nad sredstvi za proizvodnjo in državnega organiziranja gospodarskega življenja pomenilo minimum ekonomske samostojnosti za gospodarske celice. Podjetja so bila samostojna samo v kombinaciji proizvodnih faktorjev za planirano proizvodnjo (predvsem glede znižanja lastne cene) in v manjših popravilih, v manjših upravnih izdatkih ter v razpolaganju z delom direktorjevega sklada. Neposredni nosilec operativnega upravljanja je po zakonu o državnih gospodarskih podjetjih (sprejet 24. 7. 1946) direktor, ki v vlogi držav-

⁶ J. V. Stalin, Politično poročilo Centralnega komiteta na XV. kongresu SKP/b, cit. po G. Sorokin, Socialistično planiranje narodne privrede SSSR, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 8.

nega organa upravlja podjetje in je za svoje delo odgovoren administrativno-operativnemu vodstvu podjetja. Omenjena institucija je v tem obdobju izredno važna za delo podjetja, saj sestavlja njegova pravila, plane za delo, odreja obratna sredstva itd. Razen tega administrativno-operativno vodstvo podjetij združuje vsa podjetja iste panoge na določenem področju (okraj, republika) zaradi lažjega reševanja problematike, ki jim je skupna, deluje pa na principu službene nadrejenosti in podrejenosti ter osebne odgovornosti ljudi iz upravnega aparata.

Celotno gospodarstvo se v tem obdobju razvija na temelju splošnega državnega plana, ki ga organi državne uprave detajlizirajo na nižje nivoje. Glavna naloga delovnega kolektiva je, da dnevno in v daljših rokih točno izpolnjuje predpisani plan, da bi mogli planski organi s čim manjšimi gospodarskimi motnjami količinsko razdeljevati surovine, polproizvode in izdelke med gospodarske organizme po vnaprej pripravljenem načrtu.

Organizacija gospodarskega življenja na temelju državne lastnine nad sredstvi za proizvodnjo in v pogojih »vseobsegajočega« direktivnega planiranja, ki omejuje ekonomsko samostojnost gospodarskih celic do skrajno mogočih meja, je imela v praksi za posledico dušenje blagovno denarnega gospodarstva na račun naturalnega, v teoriji pa prepričanje, da je socialistična revolucija razrešila nasprotje med konkretnim in abstraktnim delom in s tem tudi notranje protislovje blaga, protislovje med uporabno vrednostjo in vrednostjo.⁷ Za osnovni cilj proizvodnje je postavljena uporabna vrednost. Toda gospodarska praksa je že s samo eksistenco blagovno denarnih odnosov in z delovanjem zakona vrednosti v deformirani obliki, tako v socialističnem kot v privatnem sektorju gospodarstva negirala možnost, da bi se blagovna proizvodnja na relativno nizki stopnji razvoja proizvajalnih sil spremenila v obliko planske delitve vnaprej planiranih uporabnih vrednosti, a menjava v sredstvo planske delitve. Dejstvo, da je nizka stopnja razvoja proizvajalnih sil nepremostljiva ovira za likvidiranje protislovij blagovnega gospodarstva in blagovnega gospodarstva samega, je spoznal že Lenin in ga izrazil z ugotovitvijo, da je dušenje privatne, nedržavne menjave, to je trgovine, ki je *nujna*, kadar obstajajo milijoni malih proizvajalcev, neumnost, ter da je trgovina *edino mogoča* ekonomska zveza med desetimi milijoni malih poljedelcev in velike industrije.⁸ (Podčrtal V. B.)

V prvem obdobju našega povojnega razvoja jugoslovanska ekonomska politična misel tega dejstva ni upoštevala v prvi vrsti zaradi nujnosti izgradnje ustrežajoče materialne baze za razvoj novih proizvodnih odnosov, pa tudi zaradi močnega vpliva sovjetske teorije in prakse, ki sta hoteli blagovno proizvodnjo kot »dediščino kapitalizma« in nujno zlo čimprej likvidirati.

Na osnovi kratkega pregleda teorije in prakse administrativnega upravljanja v našem gospodarstvu lahko zaključimo, da se v tem obdobju odnos med zakonom vrednosti in planiranjem ne vrednoti kot dialektična enotnost nasprotij,

⁷ »Osnovna družbeno ekonomska zakonitost našega razvoja je postalo socialistično planiranje, ki med drugim pomeni zavestno izkoriščanje objektivnega zakona vrednosti, ki ga poznamo in obvladujemo«, B. Kidrič, Teze o ekonomici prelaznog perioda u našoj državi, Komunist, 1950/6, str. 48.

⁸ V. I. Lenin, O porezu u naturi, Izabrana dela 14, Kultura 1960, Beograd, str. 229 do 293. O značaju zlata sada i posle potpune pobeđe socializma, Izabrana dela 14, Kultura, Beograd, 1960, str. 422—423.

marveč kot odnos med dvema alternativnima kvalitetama, od katerih druga drugo absolutno izključuje. Takšen teoretski odgovor na glavno vprašanje ekonomske teorije prehodnega obdobja je praksa gospodarskega razvoja kmalu v celoti demantirala.

Na temelju pomembnih rezultatov, doseženih v razvoju proizvodjalnih sil, ki so ustvarili materialne pogoje in predpostavke za nadaljnji razvoj socialističnih proizvodnih odnosov, kakor tudi na temelju kritične analize stalinistične teorije in prakse o izgradnji socialistične družbe in lastne izgradnje socializma, opravljanje po objavljenju znane resolucije Informbiroja junija 1948. leta, je naša marksistična in ekonomska teorija prišla do zaključka, da predstavlja državna lastnina nižjo obliko socialistične lastnine, ki se kot nujnost lahko pojavi samo v prvih obdobjih razvoja socializma v zaostali deželi. Prav tako je tudi gospodarjenje s to lastnino s pomočjo državnih planov in administrativnega upravljanja preko državnega aparata nujno samo v začetni fazi izgradnje socializma, ko se socialistični odnosi v proizvodnji šele učvrščujejo v borbi proti ostankom kapitalistične preteklosti. Tak sistem omogoča, da se ustvari nujna baza za nadaljnji razvoj proizvodjalnih sil in socialističnih proizvodnih odnosov, lahko pa omogoči tudi patronat birokracije nad gospodarskimi in družbenimi odnosi in predstavlja pripravna tla za razvoj birokratskih tendenc. Razen tega se — v težnji, da bi temeljito izmenjaló odnose in razvojne tendence v pogojih zaostalih proizvodjalnih sil — državno administrativno planiranje nujno zatekla k nasilju, da bi »ukrotilo« ekonomske zakone. Državno administrativno planiranje teži za tem, da ekonomske zakone »likvidira«, kar ima za posledico, da se kriteriji ekonomskega razvoja lahko oddaljujejo od objektivnih pogojev, da se z vsiljevanjem subjektivnih ocen v skalo prioritet ustvarajo še nova neskladja v razvoju. Stvarna graditev socialistične družbe terja torej preraščanje državnega socializma v svobodno asociacijo neposrednih proizvajalcev, v procesu preraščanja državne lastnine v družbeno lastnino pod upravo neposrednih proizvajalcev pa naj spet pridejo na dan in do veljave splošne zakonitosti blagovnega gospodarstva. Vloga gospodarskih planov se v pogojih tako fundiranega koncepta družbenega razvoja kakovostno menja. Plani morajo regulirati samo osnovne proporce proizvodnje in delitve, to je odrediti osnovne obrise materialnih proizvodjalnih sil in razdelitev narodnega dohodka, a sami proporci morajo biti v skladu z materialnimi pogoji in hkrati usmerjati splošni gospodarski razvoj v smeri najugodnejšega družbenega efekta.⁹ Poglavitna naloga osnovnih proporcev je, da utrdijo odnos med akumulacijo in potrošnjo, to je stopnjo akumulacije kot bistveni faktor za odrejanje stopnje rasti in nivoja potrošnje, od katerega je odvisen življenjski standard delovnih ljudi. Istočasno morajo tako

⁹ »Vsestranski napredek socialističnega gospodarstva je mogoč samo kot rezultat svobodnega gibanja socialističnih proizvodjalnih sil, kakor se razvijajo na bazi družbene lastnine nad sredstvi za proizvodnjo in zavestnega splošnega upravljanja tega razvoja s pomočjo družbenega plana. V tem smislu socialistični plan ne more biti drugo kot plan splošnih proporcev v gospodarskem razvoju, s katerim družba zavestno razrešuje nujna notranja protislovja tega razvoja in zagotavlja v danih pogojih pravilno socialistično splošno delitev viška dela. Znotraj tega morajo imeti naši delovni ljudje svobodo najširše individualne in kolektivne iniciative, ki jim jo omogoča prav družbeno lastnina nad sredstvi za proizvodnjo.« E. Kardelj, Novi privredno organizacioni sistem, Problemi naše socijalističke izgradnje II, Kultura, Beograd, 1960, str. 151.

usmeriti del investicijske izgradnje, da se s to usmeritvijo odredi smer nadaljnemu razvoju proizvajalnih sil države. Osnovni proporcji ne duše zakona vrednosti, marveč le preprečujejo njegove anarhične učinke ter omogočajo zavestni družbeni vpliv na usklajevanje družbenega dela in družbenih potreb. Ker se osnovni proporcji družbenih planov ne uveljavljajo kot posamezne odločbe in ukazi direktivnega karakterja za posamezna podjetja, marveč kot splošni pogoji njihovega poslovanja, določeni v splošnih zakonskih predpisih, postaja v njihovih okvirih mogoča svobodna iniciativa gospodarskih celic na osnovi njihovih samostojnih odločitev in planov.

Takšen teoretski odgovor na osrednje vprašanje prakse o oblikah organizacije gospodarstva v prehodnem obdobju — ki ga praksa na različnih stopnjah družbenega razvoja obvezno zastavlja subjektivnim silam družbe — čeprav časovno kasneje formurilan, se je manifestativno izrazil že 2. julija 1950 s sprejetjem osnovnega zakona o upravljanju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji in vse do danes odločujoče vpliva na sistem družbenega planiranja, naslonjen na samoupravljanje delovnega ljudstva v gospodarskem in družbenem življenju. Predaja državnih podjetij v upravljanje delovnim kolektivom ne pomeni — gledano z našega aspekta analize — nič drugega kot nujno oživiljanje ekonomske samostojnosti gospodarskih celic in s tem blagovne proizvodnje in zakona vrednosti za bolj naravno delovanje zakona sorazmernosti. Podjetje je postalo relativno samostojna gospodarska celica z vidno izraženo lastno ekonomsko individualnostjo,¹⁰ kar ga bistveno razlikuje od podjetja v predhodnem obdobju, v katerem je delovalo kot proizvodna tehnična enota države. Vzporedno z decentralizacijo odločitev v planiranju in jačanjem pristojnosti in funkcij samoupravnih organov je podjetje, delujoče kot relativno samostojna ekonomska celica v pogojih konkurence vse bolj prisiljeno, da zaradi svojega lastnega obstanka na trgu posluje po principu ekonomičnosti in rentabilnosti, a to pelje do stalnega povečevanja individualne in družbene produktivnosti dela. Z drugimi besedami: zakonu vrednosti se s temi ukrepi (z decentralizacijo upravljanja gospodarstva, z decentralizacijo planskih odločitev, oživiljanjem ekonomske samostojnosti gospodarskih celic itd.) v *novi obliki* družbene proizvodnje vrača zgodovinsko nujna vloga, ki jo mora opraviti na dani stopnji razvoja proizvajalnih sil.

A kako je naša ekonomska teorija kot odraz razvoja materialne baze in institucionalnih oblik delavskega in družbenega upravljanja vrednotila odnos med zakonom vrednosti in planiranjem v svoji nadaljnji evoluciji? Odgovor na to vprašanje bom skušal poiskati skozi ocenjevanje nekaterih najkarakterističnejših razprav različnih avtorjev.

Milentije Popović vrednoti v 1953. letu administrativno obdobje našega gospodarstva kot državni kapitalizem.¹¹ Da bi se socialistična družba izognila držav-

¹⁰ »Pod socialističnim podjetjem razumevamo proizvodno komercialno ali čisto komercialno gospodarsko organizacijo, ki v sklopu socialistične blagovne menjave in na temelju njenih družbeno ekonomskih zakonitosti proizvaja in zamenjuje blago kot ekonomsko pravni individuuum v smislu zakonskih predpisov države delovnih narodov. Ti predpisi morajo ustrezati objektivnim ekonomskim in družbenim zakonitostim socialistične blagovne menjave v naši državi.« B. Kidrič, *Teze o ekonomici prelaznih perioda*, Komunist, Beograd, 1950/6, str. 1.

¹¹ Glej M. Popović — Šta državni kapitalizem znači u društvenom razvitku, *Naša stvarnost*, 1953/2, str. 14.

nemu kapitalizmu, se mora organizirati v »svobodno asociacijo blagovnih proizvajalcev«. Družba liberalnega kapitalizma je po takratnem mišljenju M. Popovića svobodnejša in naprednejša v primerjavi s sedanjim državnim kapitalizmom, ker je državni kapitalizem »udušil svobodo osnovnih družbeno ekonomskih sil (kapitala, profita in blaga), a z njim sorazmerno tudi svobodo človeka«. Na osnovi teh misli sledi primerjava blagovne proizvodnje s svobodo proizvajalca in posameznika.¹² Dr. Mirko Perović piše leta 1964: »Čim večja svoboda zakona vrednosti, tem manj nepravilnih omejitev in privilegijev.«¹³ Takih ekstremnih, kot reakcijo na togo centralistično planiranje, sicer razumljivih stališč v korist svobodnejšega delovanja zakona vrednosti, ne moremo sprejeti kot adekvaten odraz naše prakse. Oblikovanje družbenih odnosov med ekonomsko povsem samostojnimi gospodarskimi celicami brez nadzorstva družbe kot celote v praksi ni mogoče, saj zahtevajo višji gospodarski in družbeni organizmi v splošno družbeno dobro določeno omejevanje svobode nižjih asociacijskih celic in posameznikov. (Zaradi tega dejstva v razpravi tudi uporabljam kategorijo »relativna ekonomska samostojnost gospodarskih celic«.)

Tudi v razpravah, ki so sledile v naslednjih letih, se vprašanje odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem v naši ekonomski teoriji ne vrednoti tako kot v uvodu te razprave. V nekaterih delih so trditve, »da proizvodnja razvite socialistične družbe ne bo blagovnega značaja«,¹⁴ a tudi deljena mišljenja o mestu in vlogi zakona vrednosti. Medtem ko je dr. Zoran Pjanić mnenja, da je svobodnejše delovanje zakona vrednosti v skladu z »nadaljnjim razvojem socialistične ekonomike«,¹⁵ ne pove pa, zakaj je v skladu, a dr. Jakov Sirotković v načelu odklanja tržišče v funkciji regulatorja proizvodnje in investicij, čeprav ga upošteva kot indikatorja in korektorja v planiranju in operativni ekonomski politiki,¹⁶ se dr. Bora Jelić nasprotno zavzema za večji vpliv tržišča na strukturo investiranja.¹⁷ Za nadaljnji razvoj ekonomske misli je zelo pomembno akceptiranje spoznanja, da določeni materialni in družbeni pogoji odločujoče vplivajo na formiranje različnih sistemov in oblik gospodarskega planiranja,¹⁸ kakor tudi da planiranje v naših pogojih »regulira in usmerja osnovna materialna gibanja.« ki temeljijo na »ekonomski samostojnosti družbenih podjetij« oziroma »na svobodi družbeno ekonomskih sil«.¹⁹ To načelo mora opredeliti tudi odnos med planiranjem in trgom (ki ni nič drugega kot oblika družbene samostojnosti podjetja in oblika svobodnega razvijanja ekonomskih sil). Po tezi dr. Sirotko-

¹² Prav tam, str. 18.

¹³ Dr. Mirko Petrović, Problemi robne privrede prelaznog perioda, Rad, Beograd 1964, str. 105.

¹⁴ Dr. M. Perović, Osnovi političke ekonomije, Savremena administracija, Beograd, 1959, str. 306.

¹⁵ Dr. Zoran Pjanić, Neki problemi ekonomskog sistema v socializmu, Socializam, 1959/3, str. 77.

¹⁶ Dr. Jakov Sirotković, Načrtno usmerjanje gospodarstva in vloga tržišča, Komunist, 13. III. 1959, str. 8.

¹⁷ Dr. Bora Jelić, Neki aspekti dejstva plana i tržišta u našoj privredi, Ekonomist 1958/1—2, str. 195.

¹⁸ Dr. Jakov Sirotković, Sistemi privrednog planiranja i njihova društvena uslovljenost, Medjunarodni problemi, 1959/1.

¹⁹ Milentije Popović, Planiranje u društvenom sistemu samoupravljanja radnih ljudi, Naša stvarnost, 1958/1, str. 4 i 6.

viča mora plansko usmerjanje proizvodnje omogočiti realiziranje pozitivnih lastnosti zakona vrednosti.²⁰ Planiranje je torej le okvirno usmerjanje gospodarstva; omejuje se na razdelitev družbenega proizvoda in s tem na najvažnejše odločitve o razširjeni reprodukciji. Nekateri ekonomisti so drugačnega mišljenja. Gospodarstvo prehodnega obdobja obravnavajo kot blagovno gospodarstvo, v katerem deluje še ves tržni mehanizem. Toda ker so tržni zakoni modificirani že z intervencijo sodobne kapitalistične države, jih mora socialistična družba toliko prej korigirati s planiranjem.²¹ Tako vrednotena vloga planiranja kot sredstva in metode popravljaja zakona vrednosti potemtakem ni istovetna prej omenjeni teoriji družbenega planiranja — planiranja kot aktivnega usmerjevalca gospodarskega razvoja. Na ta način se v naši ekonomski teoriji z drugim besednjakom in mnogo manj vidno obnavlja diskusija med »genetiki« in »teologi« v SSSR na koncu drugega desetletja tega stoletja o istem vprašanju, toda takrat postavljenem v ekstremnejši obliki: ali tržišče ali plan. Na absurdnost alternativnega formuliranja tega vprašanja je opozoril že Maurice Dobb z besedami, da »mora biti vsak plan v določeni meri sinteza predvidevanj in direktiv. Podobno samemu toku zgodovine mora biti rezultanta subjektivnih in objektivnih komponent...«²²

Tudi v ekonomsko teoretičnih delih novejšega datuma na temo »zakon vrednosti in planiranje« se omenjena razprava nadaljuje, vendar prinaša več svetlobe v proučevano problematiko. Trditvi, da je delovanje zakona vrednosti širše od planiranja, da je planiranje (samo) element zakona vrednosti — največji, najvažnejši — in da je zaradi tega potrebno, da pripelje planiranje gospodarski razvoj v sklad z delovanjem vrednosti²³ — nasprotuje mišljenje, da se v naši teoriji zakon vrednosti idealizira, da se »zakon vrednosti lahko zelo uspešno vpreže v voz socializma« in da je »splošni regulator celotnega procesa proizvodnje pri nas v socialističnem gospodarstvu plan, pojmljiv v njegovem polnem, najširšem smislu besede.²⁴ Planiranje je v širšem, polnejšem smislu besede po M. Todoroviću »skupnost vseh zavestnih akcij družbe v procesu proizvodnje in delitve, da bi se zagotovil najhitreje mogoč neprestan razvoj proizvodnje zaradi optimalnega in vse popolnejšega zadovoljevanja potreb, posameznikov in družbe in zaradi razvijanja vse višjih in svobodnejših družbenih odnosov«, a agense zavestne akcije družbe sestavljajo »družbena skupnost kot celota, vsi njeni deli, enote itd., subjekti proizvodnje, posamezniki, katerih svobodna volja se izraža skozi ožje in širše, nižje in višje kolektivne skupnosti. Vsak od subjektov mora imeti materialno osnovo svojega delovanja.«²⁵ Citirana definicija planiranja in vrstni red naštevanja agensov zavestnega vplivanja družbe na objektivni tok družbenega razvoja sta kot teoretska odraza naše dosedanje prakse še vedno močno centraliziranega financiranja razširjene reprodukcije nedvomno točna

²⁰ Dr. Jakob Sirotković, Privredni sistem i plansko usmeravanje privrede. Naša stvarnost 1958/5, str. 549.

²¹ Ing. Ivo Lavrač, Inicijativa in konkurenca v našem gospodarstvu, Ekonomska revija, Ljubljana, 1959/1, str. 6.

²² Maurice Dobb, Sistem planiranja, prevod VŠPN, Beograd, 1962, str. 3.

²³ Dr. V. Bakarić, Aktuelni problemi izgradnje našeg privrednog sistema, Ekonomski pregled, Zagreb, 1963/4, str. 392.

²⁴ Mijalko Todorović, O nekim pitanjima našeg privrednog sistema, Borba, 4. XII. 1962.

²⁵ Prav tam.

(ker se zavest družbe uveljavlja kot od neposrednih proizvajalcev relativno odtujena sila). Vendar samoupravnim procesom, ki se bodo razvijali v duhu nove ustave, bolje ustreza stališče, da plan v pogojih samoupravljanja koordinira dejavnost samostojnih činiteljev družbenega procesa reprodukcije, reproducira njihove odnose na višji stopnji, a to predstavlja za delovne in družbene skupnosti začetno osnovo za sprejemanje ukrepov²⁶ usmerjanja gospodarske politike. V zadnjem času se povečuje število ekonomistov, ki menijo, da bo »planiranje evoluiralo v tem smislu, da bo postalo osnovna oblika vplivanja subjektivnega faktorja na gospodarska gibanja ne samo iz centra, od zgoraj navzdol, kakor je bilo doslej, temveč od spodaj navzgor.«²⁷ Da je v teoriji še vedno prevladujoče opredeljevanje vloge planiranja s centralističnih pozicij, dokazuje naslednja formulacija skupine ekonomistov na posvetovanju zagrebških ekonomistov v 1962. letu: »Vloga družbenega plana ni samo v tem, da odredi osnovne cilje in proporce ekonomskega razvoja in instrumente za njegovo kvantitativno zagotovitev, marveč, da omogoči (podčrtal V. B.) decentraliziranim enotam odločitve pravilno formuliranje odločitev svoje kratkoročne in dolgoročne politike.«²⁸ Kljub takim stališčem pa ugotovitve, da se »socialistična proizvodnja na današnjem nivoju materialno proizvajalnih sil (z današnjimi proizvodjalnimi sredstvi) mora organizirati na bazi bolj ali manj samostojnih (in samoupravnih) enot, podjetij v ekonomsko pravnem smislu«,²⁹ da »dobiva proizvod obliko vrednosti prav zaradi decentraliziranega odločanja, a da nujnost takega odločanja izhaja iz nesposobnosti centralnega družbenega organa, da bi na sedanjem nivoju razvoja znanosti in tehnike, v današnji komplicirani družbeni delitvi dela mogel sam smotrno racionirati uporabo proizvodnih činiteljev«,³⁰ a še posebno predustavna razprava³¹ navajajo na zaključek, da ekonomska teorija vendarle priznava relativni ekonomski samostojnosti v višje asociacije nujno integrirane gospodarske celice vse večji pomen pri razreševanju protislovij med zakonom vrednosti in planiranjem ter da je začela tudi blago prehodnega obdobja obravnavati kot rezultat protislovne enotnosti stihijskega in zavestnega dela.

Na osnovi omenjenih definicij in mišljenj lahko ugotovimo, da se z uvedbo in razvijanjem delavskega in družbenega samoupravljanja odnos med ekonomskima kategorijama, zakonom vrednosti in planiranjem, v glavnem vrednoti kot dialektična enotnost nasprotij, ki se na današnji stopnji družbenega razvoja ne moreta medsebojno izključevati. Toda mesto in vloga zakona vrednosti in planiranja se določneje opredeljujeta v pretežni meri z aspekta centraliziranega odločanja, a merita se s kvantitativnimi merili. Centralistična vpra-

²⁶ Dr. Jakob Sirotković, Družbeno samoupravljanje in planiranje, Komunist, 27. december 1963.

²⁷ Mirko Frković, Uloga planiranja i tržišta u sistemu raspodele prema radu, Naša stvarnost 1962/2.

²⁸ O nekim problemima privrednog sistema, Ekonomski pregled, Zagreb, 1963/3—4, str. 154.

²⁹ Mijalko Todorović: O nekim pitanjima našeg privrednog sistema, Borba, 6. december 1962.

³⁰ Ing. Ivan Lavrač: Plan i tržište, Ekonomski pregled, Zagreb, 1963/3—4, str. 370.

³¹ Glej M. Popović: Jedinstvo privrednog sistema, Samoupravljanje, planiranje, Komunist, Beograd, 1963.

šanja: koliko zakona vrednosti, koliko plana, so imela kot logično nadaljevanje za posledico vprašanja kvantitativnega značaja: katera od teh kategorij je širša, katera pomembnejša in tem vprašanjem analogen, spredaj analiziran odgovor ekonomske teorije.

III.

Z analizo evolucije naše ekonomske teorije kot odraza razvoja materialne baze in institucionalnih sprememb v upravljanju gospodarstva, sem opozoril na korelacijo med zakonom vrednosti, planiranjem in *relativno ekonomsko samostojnostjo gospodarskih celic* ter naglasil objektivno zgodovinsko nujnost organiziranja gospodarskega življenja — ne z obnavljanjem proizvodnih odnosov, ki oddvajajo proizvajalca od sredstev za proizvodnjo in omogočajo upravljanje z gospodarskimi potenciali »v imenu« delovnega človeka, marveč z oblikovanjem odnosov, ki naj omogočijo, da bo lahko delovni človek sam in v okviru svoje delovne organizacije, družbeno teritorialnih skupnosti in drugih svojih samoupravnih gospodarskih in družbenih asociacij odločal o vseh vprašanih svojega dela in življenja, a to pomeni — tudi o razširjeni reprodukciji. Materialna podlaga za razvijanje takih odnosov je družbena lastnina nad sredstvi za proizvodnjo, nad katerimi ne more nihče uveljavljati posebne lastninske pravice, toda vsakdo prisvaja proizvode svojega skupnega dela, sorazmerno svojemu deležu v skupnem delu. Delež v skupnem delu in z njim doseženi rezultati dajejo sorazmerno svoji velikosti delovni organizaciji, integrirani v samoupravne asociacije, tudi pravico upravljanja nad sorazmernim delom vrednosti proizvoda, namenjenega razširjeni reprodukciji. (Ostvarjanje te pravice se je v naši gospodarski praksi šele začelo.) Samo zavest, ki odraža tako zasnovane proizvodne odnose v družbeni bazi, je neodtujena sila, to je tista zavest, ki naj (in mora!), v smislu marksistične znanosti kot objektivni faktor in agens družbenega razvoja, s sredstvi in metodami gospodarske politike razrešuje dialektično nasprotje med zakonom vrednosti in planiranjem. Tendenca gospodarskega razvoja držav s socialistično družbeno ureditvijo preko tako zasnovane materialne podlage novih proizvodnih in družbenih odnosov, v katerih postaja zavest *neposrednih proizvajalcev* (združenih v nujne širše in višje, gospodarske in družbene samoupravne organizme) vse bolj aktiven faktor proporcionalne delitve skupnega družbenega dela na zadovoljevanje individualnih in družbenih potreb, zahteva drugačno vrednotenje odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem, kot ga je izražala ekonomska teorija pri analiziranju etatiziranega gospodarstva. Planiranje bo vse manj odtujena sila, ki se od zgoraj vsiljuje družbi in družbenim odnosom, ker bodo neposredni proizvajalci lahko urejali svoje življenje vse bolj le na osnovi svojega dela, na osnovi svoje (neodtujene) zavestno izražene in v praksi uveljavljene volje. Na temelju tako fundiranega in pojmovanega razvoja človeške družbe se vprašanje odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem ne more postavljati več alternativno ali kvantitativno, marveč na vsebinsko nov način. Bistveno za razreševanje protislovij med zakonom vrednosti in planiranjem postaja vprašanje, na kakšen način zagotoviti delovnim ljudem tak družbeno ekonomski položaj, da bi mogli v svojem neposrednem interesu in v interesu družbe kot celote sami vzpostavljati družbene zveze in odnose v proizvodnji in delitvi ter sami odločati o razširjeni reproduk-

čiji. Tak družbeno ekonomski položaj je delovnim ljudem mogoče zagotoviti samo z razširjanjem relativne ekonomske samostojnosti njihovih osnovnih gospodarskih organizmov in višjih samoupravnih gospodarskih asociacij, ki močno zaostaja za deklariranimi pravicami delovnih ljudi in institucionalnimi formami samoupravljanja.³²

Samo skozi delovne asociacije, ki delujejo kot ekonomska sila, lahko proizvajalčeva zavest (ki ni nič drugega kot odraz njegove neodtužene ekonomske moči in ekonomske moči delovnih asociacij), učinkovito vpliva na gospodarska gibanja z namenom optimalnega zadovoljevanja svojih sedanjih in bodočih, individualnih in družbenih potreb. Toda ker so proizvajalne sile družbe relativno še nerazvite in spoznavne možnosti proizvajalčeve zavesti o objektivnih zakonitostih družbenega razvoja, posebno o oblikah čim racionalnejšega vzpostavljanja gospodarskega ravnotežja, še zelo omejene, bo zavestni vpliv združenih proizvajalcev na gospodarska gibanja, čeprav vse bolj agresiven in učinkovit, kot element v prihodnosti dokončno uveljavljenega »naravnega« zakona sorazmernosti, še dolgo izpostavljen »kritiki« in »pedagoškimi naukom« objektivne zakonitosti družbenega razvoja — zakonu vrednosti. Prav dialektična borba nasprotij med zakonom vrednosti in sredstvi ter metodami gospodarske politike delovnih ljudi bo v nadaljnjem procesu družbenega razvoja usposobila zavest združenega proizvajalca — človeka za njegovo zgodovinsko nujno obvladanje naravnih in družbenih zakonitosti.

³² Po podatkih Zveznega zavoda za statistiko je neto produkt ali nacionalni dohodek v 1962. letu v družbenem sektorju v vrednosti 2648,3 milijarde dinarjev razdeljen tako, da je 31,8 % šlo za osebne dohodke, a 68,2 % za akumulacijo. Od skupne akumulacije je za skupnost izločeno 83,7 % sredstev, a za gospodarske organizacije in njihove skupne fonde 16,3 %. Sredstva za investicije so še vedno močno koncentrirana v rokah skupnosti. V letu 1963 so splošni investicijski skladi razpolagali z 3148,3 milijarde dinarjev skupnih sredstev, od tega federacija 66,5 %, republika 20 %, okraji 5,8 %, a občine 5,9 %. Glej: Vlajko Begović: Radni kolektivi i zajednica, VSPN, Beograd, 1964.

Ricardova analiza vrednosti

Ratko Ščepanovič

Vrednost, odtujena tvorba blagovnega sveta

Dejstvu, da v naših proizvodnih odnosih obstoji blagovna in vrednostna oblika delovnih produktov, je bilo v zadnjih letih posvečeno mnogo razprav. Da bi kolikor mogoče globlje dojel bistvo obstoja te tvorbe v naših odnosih, ima pričujoči sestavek namen, da pokaže na razliko v analizi vrednosti D. Ricarda in K. Marxa, torej razliko v analizi vrednosti dveh mislecev, ki sta vsak v svojem času dala najpomembnejše rezultate na tem področju.

Ricardo opredeli relativne ali menjalne vrednosti blaga s količino dela, ki je potrebna za njihovo proizvodnjo. To »je najbolj tehten nauk politične ekonomije« (Ricardo: Načela politične ekonomije in obdavčenja, str. 27 C. Z.). Iz te opredelitve izhaja vsa pomanjkljivost in hkrati vsa veličina Ricardove analize vrednosti.

Ricardo s to opredelitvijo pove samo to, da količina dela določa velikost vrednosti. Nikjer pa ne pove, zakaj se delo kaže v vrednosti. Kasneje bom pokazal, da Ricardo vprašanja, zakaj se delo kaže v vrednosti, sploh ni mogel postaviti. Tega vprašanja pa nikakor ni mogel postaviti zaradi intelektualne nemoči. Ker ni mogel postaviti tega vprašanja, tudi ni mogel odkriti vrednosti, to je vrednostne oblike delovnega produkta. Vrednost bi lahko odkril le, če bi odgovoril na vprašanje, zakaj se delo kaže v vrednosti. Ricardo sicer razlikuje relativno in absolutno vrednost (glej Načela, str. 32). Za relativno vrednost uporablja tudi izraza menjalna vrednost ali komparativna vrednost. S temi tremi pojmi izraža količinske odnose med blagovnimi produkti. Namesto absolutne vrednosti uporablja tudi izraza realna vrednost ali samo vrednost. S temi izrazi pa označuje količino dela, ki je potrebna za proizvodnjo določenega produkta. Vrednost v tem drugem pomenu je opredeljena s količino dela. S tem ko vrednost opredeli s količino dela, opredeli pravzaprav samo velikost vrednosti, ne pa vrednostno obliko blaga.

Da ni mogel odkriti vrednostne oblike delovnega produkta, je vzrok v njegovem pojmovanju blagovne produkcije kot naravne oblike družbene produkcije sploh. »Celo v tistem zgodnjem razvoju družbe, na katerega se sklicuje Adam Smith, bi bil potreben lovcu neki kapital, čeprav bi ga morebiti sam ostvaril in zbral, da bi mu omogočil ubiti divjad«. (Ricardo: Načela str. 34). Iz tega citiranega stavka lahko povzamemo sklep, da ima Ricardo vsako proizvodno sredstvo za kapital. Prav iz istega pojmovanja, da je blagovna produkcija naravna oblika vsake produkcije, izhaja tudi obravnavanje blagovne menjave, vrednosti, mezde

in profita kot naravnih značilnosti vsake proizvodnje. Vse tiste odnose, ki jih najdemo v razviti buržoazni družbi, lahko najdemo po mnenju Ricarda v vseh razvojnih dobah družbe. Brž ko so začeli ljudje proizvajati, so bili takoj prisotni vsi odnosi kapitalistične blagovne proizvodnje: vrednost, kapital, mezda, profiti, blagovna menjava itd. (glej Načela str. 37).

Ricardu bi lahko očitali nepoznavanje zgodovine človekove proizvodne dejavnosti. Očitno pa je, da Ricarda zgodovina posebno niti ne zanima. Za Ricarda proizvajati pomeni ustvarjati vrednost. Vse preveč je zaverovan v to pojmovanje, da bi brskal po zaprašenih knjigah in ugotavljal, če je bila proizvodnja kdaj drugačna od proizvodnje, ki jo on pozna. Od kod izhaja ta Ricardova zaverovanost v blagovno proizvodnjo? Ricardo pojmuje blagovno proizvodnjo kot naravno in večno obliko družbene proizvodnje sploh in vrednostno obliko delovnega produkta kot naravno obliko delovnega produkta sploh zato, ker ne pozna zgodovinske možnosti takih družbenih opredelitev produkcije, ki bi ne bila blagovna produkcija in bi delovni produkti ne dobivali vrednostne oblike. Takih družbenih opredelitev produkcije ne pozna, ker ne ve, da kapital proti svoji volji ustvarja svojega grobarja, ker ne ve, da proletariat preraste kapital, ker ne ve za zgodovinsko poslanstvo proletariata, da uresniči take družbene opredelitve produkcije, v katerih produkcija ne bo blagovna produkcija in delovni produkti ne bodo dobivali vrednostne in blagovne oblike.

Če bi Ricardo odkril vrednost, bi to pomenilo, da bi odgovoril, kakšne so opredelitve družbene produkcije, ki povzročajo, da se delo kaže v vrednosti. Moral bi odkriti karakter dela, ki se kaže v vrednosti, moral bi odkriti, da dobi delo, brž ko se produkt pojavlja v blagovni obliki, dvojni značaj in da delo dobiva dvojni značaj samo zato, ker je blago produkt takih individualnih delovnih sil, ki jih ne trošijo zavestno kot eno samo delovno silo, ker ne obvladuje svoje produkcijske dejavnosti, temveč je ta osamosvojena od njihove kontrole. Vsega tega Ricardo ne more odkriti, ker ne pozna možnosti drugega sveta kot meščanskega, ker ne ve za destruktivno stran te družbe in zato motri ta svet kot večnosten svet.

Marxova analiza vrednosti

Prikaz Marxove analize vrednosti temelji predvsem na analizi vrednosti, ki jo je Marx podal v »Kapitalu«. Res je, da to ni prvo delo, v katerem je Marx raziskoval problem vrednosti. Sam Marx šteje »Kapital« za nadaljevanje razprave »Prispevek h kritiki politične ekonomije«, ki jo je objavil 1859 (glej »Kapital I«, str. 10). Toda med »Prispevkom« in »Kapitalom« obstoji pomembna razlika v zvezi z uporabo termina menjalna vrednost. V »Prispevku« Marxu še ni povsem jasna razlika med menjalno vrednostjo in vrednostjo. To razlikovanje izvrši Marx šele v »Kapitalu«.

Marx analizira vrednost neodvisno od pojavne oblike vrednosti, od menjalne vrednosti (glej »Kapital I«, str. 47). Zato me v začetku tudi ne bo zanimala pojavna oblika vrednosti in velikost vrednosti, temveč bom prikazal Marxove analize vrednosti neodvisno od izrazne oblike vrednosti.

»V družbi take oblike, kakor jo tu raziskujemo, nastopajo uporabne vrednosti hkrati kot osnovne nositeljice menjalne vrednosti«. (K. I., str. 44). »Menjalna

vrednost se kaže kot količinsko razmerje, kot proporcije, v kateri se menjajo uporabne vrednosti ene vrste v uporabne vrednosti druge vrste...« (K. I., str. 45). Da se lahko uporabne vrednosti zamenjujejo, morajo imeti nekaj skupnega. »To skupno pa ne more biti geometrična, fizikalna, kemična ali kaka druga naravna lastnost blaga« (K. I., str. 46). Te lastnosti delajo blago za uporabno vrednost, najti pa je treba tisto skupno, kar uporabne vrednosti naredi za menjalne vrednosti. »Če se torej ne menimo za uporabno vrednost, ostane blagovnim telesom samo še ena lastnost, namreč ta, da so produkt dela« (K. I., str. 46). Toda blagovna telesa so produkt dela, ki ima poseben značaj. Uporabne vrednosti so produkti mizarskega, zidarskega ali kakršnega koli drugega konkretnega produktivnega dela. Kako se Marx ne ozira na koristni značaj produktov dela, na njihovo uporabno vrednost, da bi našel tisto skupno, ki se izraža v menjalni vrednosti, tako se tudi ne ozira na koristni značaj raznovrstnih del, da bi našel tisto, kar imajo skupnega različna konkretna dela. Da bi lahko produkte različnih konkretnih del med seboj zamenjavali, morajo ta konkretna dela imeti nekaj skupnega. To skupno je njihovo reduciranje na enako človeško delo, abstraktno človeško delo. S tem se tudi produkt dela kaže v drugačni luči: vse čutne lastnosti produktov izginejo, kaže se le kot gola strdina človeškega dela, »strdina trošenja človeške delovne sile, ne glede na obliko njenega trošenja«. (K. I., str. 47). »Kot kristali te družbene substance (abstraktnega človeškega dela — op. SR), ki je njim (produktom dela — op. SR) skupna, so vrednosti, so blagovne vrednosti«. (K. I., str. 47). Ta dvojna narava dela, ki ga vsebuje blago, je »jedro, okrog katerega se vrtil razumevanje politične ekonomije«. (K. I., str. 50).

Postavimo sedaj vprašanje, ki ga Ricardo ni mogel postaviti: zakaj se delo kaže v vrednosti? Delo se kaže v vrednosti samo zato, ker so konkretna dela zreducirana na abstraktno človeško delo. Toda »delo, ki je opredmeteno v blagovni vrednosti, ni predstavljeno samo negativno kot delo, v katerem so abstrahirane vse konkretne oblike in koristne lastnosti dejanskih del. Njegova lastna pozitivna narava stopa tukaj izrazito v ospredje« (K. I., str. 79). Ta pozitivna narava abstraktnega dela se kaže v tem, da se vsa konkretna dela nahajajo v splošni družbeni obliki, obliki enakosti z vsemi drugimi deli.

Vrednost delovnega produkta, ki se kaže kot strdina človeškega dela brez razločka, dvojni značaj dela, ki ustvarja blago in dvoličnost blagovne oblike produkta, ki se kaže v uporabni vrednosti in hkrati kot menjalna vrednost, so »formule, ki jim je na čelu zapisano, da pripadajo družbeni formaciji, v kateri produkcijski proces vlada nad človekom, človek pa še ne obvladuje produkcijskega procesa...« (K. I., 94).

Pogoj za obstoj vrednosti, dvojnega značaja dela in dvoličnosti produkta, brž ko postane blago, so privatna dela, ki se opravljajo neodvisno drug od drugega. »Cisto atomistično ravnanje ljudi v njihovem družbenem produkcijskem procesu in zato njihova, od njihove kontrole in njihovega zavestnega, individualnega delovanja neodvisna snovna podoba njihovih lastnih produkcijskih odnosov, se kaže predvsem v tem, da produkti njihovega dela splošno dobivajo obliko blaga« (K. I., str. 107). Da postane snovna podoba njihovih produkcijskih odnosov neodvisna od njihove kontrole in njihovega zavestnega individualnega delovanja, je vzrok v atomističnem ravnanju ljudi, v njihovem produkcijskem procesu, v katerem produkti dela dobivajo vrednostno obliko.

Tako Marx v sami blagovni in vrednostni obliki delovnega produkta odkrije odtujenost proizvodne dejavnosti. Ne da bi to trditev posploševal na druge kategorije, pa smem reči, da je zaradi tega, ker je koncept alienacije vsebovan v analizi vrednosti, vrednost ne samo ekonomska kategorija, temveč hkrati tudi filozofska kategorija.

S tem ko so delovni produkti v odnosu kot menjalne vrednosti, so pravzaprav v odnosu privatni, med seboj ločeni producenti in njihova dela. *Strdina abstraktnega človeškega dela se kaže kot vrednost in mera trošenja človeške delovne sile po njegovem trajanju, dobi obliko velikosti vrednosti delovnega produkta. Vrednost in velikost vrednosti se na ta način pojavljata kot lastnost uporabnih vrednosti, kot lastnost, ki jim pripada kot stvarem.*

Samo v zgodovinsko določeni epohi razvoja družbe se delo, potrošeno v produkciji nekega uporabnega predmeta, kaže kot njegova »predmetna« lastnost, kot njegova vrednost (glej K. I., str. 73). S tem da je stvar posrkala družbeno proizvodno moč in je dobila vrednostno obliko, se stvar dejansko pojavlja kot personificirana, kot stvar, ki je obdarjena s svojim lastnim življenjem. Z odtujeno družbeno močjo obdarjena stvar stopa v odnos z drugimi predmeti, toda v odnos, ki obstoji neodvisno od producentov. Personifikacija stvari nastane s tem, da stvari prevzamejo proizvodno moč in postanejo vrednosti, to je strdine abstraktnega človeškega dela in da se ta prevzeta proizvodna moč pojavlja kot njihova lastna moč, kot njihova lastnost. Personifikacija stvari pa istočasno pomeni tudi postvarelost ljudi. S tem ko so stvari obdarjene z odtujeno proizvodno močjo, pa se ljudje pojavljajo kot postvareli, kot ljudje, ki imajo samo takšno družbeno moč, kakršno moč imajo stvari, ki jih posedujejo.

Vrednostne velikosti delovnih produktov se neprestano spreminjajo neodvisno od volje, predvidevanja in početja menjalcev. (Glej K. I., str. 87). Odnose med produkti določa naravni zakon — delovni čas, družbeno potreben za njihovo produkcijo. Ta družbeno potreben delovni čas se postavlja za hrptom proizvajalcev in prav zato ima značaj naravnega zakona, ki sloni na nezavestnosti udeležencev (glej K. I., str. 88, 122). Ker je samo določevanje vrednosti »nekaj, kar se dogaja za njegovim (producentovim — op. ŠR) hrptom, s silo razmer, ki so od njega neodvisne...« (K. III., str. 806) dobivajo odnosi med stvarmi od producentov neodvisen značaj. Ti odnosi med stvarmi, ki se vzpostavljajo neodvisno od producentov in ki jih določa naravni zakon, pa določajo odnose med producenti in vtisnejo odnosom med ljudmi značaj postvarelih odnosov. S tem da so odnosi med ljudmi določeni od odnosov med stvarmi, so ljudje postali stvari, objekti. Toda samo določene družbene opredelitve njihove lastne produkcije, samo določeni odnosi med ljudmi v njihovi produkcijski dejavnosti povzročijo, da se vrednost kaže kot naravna lastnost produktov, da se odnosi med stvarmi vzpostavljajo neodvisno od proizvajalca. Samo določeni odnosi med ljudmi samimi povzročijo, da se odnosi med stvarmi osamosvojijo od producentov, da pa določajo odnose med ljudmi. Samo zaradi določenih odnosov med ljudmi samimi v njihovi proizvodni dejavnosti postanejo stvari personificirane, dejavne, oživljene. Samo zato, ker produkt dela kot blagovno telo posrka družbeno dejavnost in postane sam oživiljen, dobi družbena dejavnost obliko dejavnosti stvari. S tem postane gibanje stvari določilo družbenega gibanja (glej K. I., str. 87).

V Marxovi analizi vrednosti lahko opazimo razlike, ki jih Marx naredi med posebnimi opredelitvami družbene produkcije, med načini, kako se te opredelitve pojavljajo in med načinom motrenja tega produkcijskega procesa in produktov dela, to je razlike med odtujenostjo produkcijskega procesa, med personifikacijo stvari in postvarelostjo ljudi in med fetišizmom.

Danes obstojijo najbolj različna gledanja na te razlike. Nekateri sploh zanikajo, da bi Marx v »Kapitalu« (in ob analizi vrednosti nas zanima predvsem to delo) raziskoval problem, ki ga je v zgodnejših delih eksplicitno imenoval odtujitev. Tako meni Boris Zihelr »da bistvu stvari (vladanje produkcijskega procesa nad producentom — op. ŠR) bolj ustrezajo označbe, kakor so reifikacija (Verdinglichung), blagovni fetišizem, itd.« (B. Z., Naši razgledi, št. 246).

Sami stvari na ljubo pa bo vendar treba narediti razliko med odtujitvijo (Entfremdung), postvarelostjo in personifikacijo ter fetišizmom. Ugovor, češ da Marx v »Kapitalu« ne uporablja pojma odtujitev (Entfremdung), naj že vnaprej zavrnem z navedbo strani, kjer Marx v »Kapitalu« uporablja ta pojem:

Kapital I, (C. Z., Lj. 1961) 488, 642, 686, 729;

Kapital III, (Kultura 1948) 227, 340, 393, 551, 717, 765, 766.

Sicer pa naj povem že vnaprej: polemika o terminologiji me v zvezi z namenom tega sestavka posebno niti ne zanima. Predvsem me zanima vsebina tistih karakteristik proizvodne dejavnosti, za katere sicer Marx res uporablja različne termine, je pa vsem tem karakteristikam skupno to, da Marx z njimi označuje tak značaj produkcije, ki jo človek ne obvladuje in mu zato stoji nasproti kot osamosvojena sila in ga produkcijski proces spravlja pod svojo kontrolo. Če naj za ta način bivanja človeka uporabljamo pojem alienacija ali kekega drugega, je pač odvisno od »doslednosti« posameznika. Analiza in tematizacija tega načina bivanja človeka je pač nekaj popolnoma drugega, kot zahteva po striktnem uporabljanju pojma alienacija.

Marx pokaže, da je atomistično ravnanje ljudi v njihovem produkcijskem procesu pogoj blagovne proizvodnje. Ta atomizem, to neobvladovanje produkcijskega procesa pravzaprav pomeni, da ima produkcijski proces karakter osamosvojenosti, tujosti. Odtujenost proizvodnje pomeni način življenja ljudi in sicer tak način življenja ljudi, v katerem je njihova lastna dejavnost podrejena osamosvojeni moči njihovega produkta, kajti določen produkcijski proces je produkt dejavnosti ljudi.

Postvarelost oseb in odnosov ter personifikacija stvari sta samo dve pojavnimi oblikami odtujenosti proizvodnega procesa, ki proizvajata produkte v vrednostni obliki. Stvari ne bi bile oživljene in ljudje ne bi bili postvareli, če bi proizvajalci obvladovali svojo produkcijsko dejavnost.

O blagovnem fetišizmu govori eksplicitno Marx v Kapitalu v četrtem pododdelku prvega poglavja. Fetišizem je zanj družben pojav; produkti človeške roke so videti kot samostojna bitja, ki so obdarjena s svojim lastnim življenjem in so v odnosih in med seboj in z ljudmi. Fetišizem se prilepi produktom dela, brž ko se producirajo kot blago in je zato neločljivo od blagovne produkcije (glej K. I., str. 85). V blagovnem svetu so produkti človeške roke res videti kot samostojna bitja, ki so obdarjena s svojim lastnim življenjem. Tako niso videti

le zato, ker si jih ljudje take sami zamišljajo, temveč, kot sem že pokazal, zato, ker so v blagovnem svetu produkti dela dejansko oživiljena bitja, kajti proizvajalci so dejansko pod gospodstvom gibanja stvari. Toda od kod izvira ta fetišistični značaj blagovnega sveta? Marx sam odgovarja: »iz svojevrstnega družbenega značaja dela, ki producira blago« (K. I., str. 85).

Fetišizem pomeni za Marxa določen način motrenja blagovnega sveta in sicer tak način motrenja, ki smatra obdarjenost produkta z lastnim življenjem za naravno lastnost stvari samih. Torej tak način motrenja, ki ne ve, da so produkti dela oživiljeni samo zato, ker so produkti takih privatnih del, ki se opravljajo neodvisno drugo od drugega, ker so produkti osamosvojene, odtujene proizvodnje.

Marx defetišizira blagovni svet s tem, da pokaže, da je ta oživiljenost in osamosvojenost stvari posledica odtujenosti človeške proizvodne dejavnosti. Odtujenost človeške proizvodne dejavnosti, postvarelost človeških odnosov in personifikacijo stvari Marx ne more odpraviti. Tega ne more, ker je odtujenost dejanska. Razodtujitev lahko izvrši le proletarijat.

Fetišističen iznačaj blagovnega sveta, ki kaže na odnos producentov do skupnega dela, kot odnos med predmeti, ki obstojijo izven producentov, izvira iz družbenih določil produkcije, iz odtujene človekove proizvodne generične dejavnosti.

Omenil sem že, da Marx analizira vrednost najprej neodvisno od mezde in profita, zato je povsem razumljivo, da so tudi karakteristike odtujenosti proizvodnega procesa, ki producira blago, to je karakteristike načina življenja ljudi in načina bivanja stvari, povsem drugačne od tistih značilnosti proizvodne dejavnosti, ki še ne omogočajo pojava meznega dela in kapitala. Zmota vseh tistih, ki štejejo štiri momente odtujenega dela, ki jih je Marx nanizal v Pariških rokopisih, za nespremenljivo vsebino vseh alienacijskih procesov, izvira prav iz nerazumevanja razlike med vsebino odtujenosti produkcije, ki producira produkte kot blago in med vsebino odtujenosti ob pojavu kapitala in meznega dela.

Razlika med Ricardovim in Marxovim pristopom k analizi vrednosti

Da bi Ricardo odkril vrednostno obliko delovnega produkta, bi pomenilo, da bi moral odkriti določene družbene značaje produkcije, ki povzročajo, da se delo kaže v vrednosti. Če bi odkril te določene družbene značaje produkcije, bi to pomenilo, da je odkril atomistično ravnanje ljudi v njihovem produkcijskem procesu, da je odkril privatna, med seboj ločena dela. Da bi odkril odtujenost proizvodnje, ki povzroča, da se delo pojavlja v vrednostni obliki delovnega produkta, bi moral poznati zgodovinsko dejansko možnost neodtujene proizvodne dejavnosti, bi moral vedeti za možnost združenega dela. Odkritje odtujenosti proizvodnje, zaradi česar se delo pojavlja v vrednosti in zgodovinsko uresničitev združenega dela v njihovi produkcijski dejavnosti pa je zgodovinsko poslanstvo tiste prevratniške strani — proletariata, tiste proizvodjalne sile, ki je od vseh proizvodjalnih sil najpomembnejša in ki v določenem zgodovinskem momentu preraste svoj odtujeni produkt, kapital. Ker Ricardo ne ve za to zgodovinsko poslanstvo proletariata, tudi ni mogel odkriti družbenih značajev

proizvodnje, ki povzročijo, da se delo kaže v vrednosti, ni mogel odkriti vrednostne oblike delovnega produkta.

Ricardo motri meščanski, odtujeni način produkcije kot naravno obliko družbene produkcije in vrednost kot večnostno naravno tvorbo človeškega dela sploh, zato ker ne ve za stvarno možnost razodtujitve sveta, ker ne ve za podružbljeno človeštvo, ker ne ve, da najpomembnejša proizvajalna sila, proletariat, preraste kapital.

Ker Ricardo obravnava vrednost — to odtujeno tvorbo meščanskega načina produkcije — kot naravno karakteristiko človeškega dela sploh in ker ne pozna drugega sveta kot meščanskega, odtujenega, se Ricardova misel pojavlja kot ideologija odtujenega sveta. Ricardova politična ekonomija — prav tako kot vsaka druga politična ekonomija — ki ne ve, da se samo odtujeno delo kaže v odtujeni tvorbi, v vrednosti, ki vrednost in blagovno obliko produkcije motri kot naravno obliko človeške proizvodne dejavnosti, se pojavlja kot ideologija odtujene družbe, predzgodovino človeštva. Vsaka politična ekonomija je odtujena znanost o tvorbah odtujene proizvodnje generične dejavnosti ljudi. Politična ekonomija obravnava te odtujene tvorbe kot naravne značilnosti človeškega dela. Prav zato politična ekonomija ne more postaviti vprašanja, zakaj se delo kaže v vrednosti, niti ne more raziskati družbenih značajev produkcije, ki šele omogočajo, da se delo kaže v odtujeni tvorbi. Če se bi hotela politična ekonomija dokopati do vrednosti, bi morala odtujeno tvorbo, blagovno obliko delovnega produkta, zvesti na odnose med ljudmi in pokazati, kako se zaradi odtujenosti ljudi v njihovi proizvodnji, za hrbti producentov, ustvarja odtujena tvorba, vrednost. Toda misel, ki bi odkrila, da se vrednost kaže kot tvorba odtujene proizvodnje, ki bi odkrila, da se samo privatna, med seboj izolirana dela kažejo v vrednosti, bi ne bila več politična ekonomija. Če edino proletariat lahko v določenem zgodovinskem momentu preraste svoj odtujeni produkt, kapital, in če edino ta prevratniška stran lahko ustvari take družbene odnose ljudi v njihovem produkcijskem procesu, ki onemogočajo, da bi se produkti dela, njihova družbena proizvodna moč odtujevala, ločevala od producentov in jim gospodarila v obliki vrednosti, kapitala ali produkcijskega procesa, ki vlada nad producentom, potem je jasno, da edino misel s pozicij te prevratniško revolucionarne strani lahko odkrije vrednostno obliko delovnega produkta, lahko odgovori na vprašanje, zakaj se delo kaže v vrednosti. Na ta vprašanja pa lahko odgovori zato, ker ni samo politična ekonomija, sociologija ali filozofija. Politična ekonomija je lahko samo meščanska znanost, je lahko samo znanost, ki je ostala na poziciji odtujenega dela, ki motri vrednost kot naravno obliko človeškega dela in odtujeno proizvodnjo kot naravno obliko družbene produkcije sploh. Odtujen svet sprejema politična ekonomija kot sveti svet. Politična ekonomija je metafizična misel odtujene in fetišizirane zavesti. Metafizičnost politične ekonomije se kaže v tem, da družbeni razvoj obravnava kot naravno gibanje, ki je neodvisno od človekove dejavnosti. Za Ricarda je glavna naloga politične ekonomije ugotoviti, kakšno je *naravno* gibanje rente, profita in mezd (glej Ricardo: Načela, str. 21). Družbeno gibanje odtujene družbe ima res značaj naravnih zakonov, ki »se uveljavljajo z železno nujnostjo« (Marx: K. I., str. 10).

V nasprotju z Ricardom, ki pojmuje razvoj družbe kot prirodni proces, ker je zanj blagovna proizvodnja naravna oblika družbene produkcije sploh, pa je

za Marxa ta prirodni proces hkrati zgodovinski proces. Marx ne bi mogel nikoli odkriti vrednostne oblike delovnega produkta, odtujenosti proizvodne dejavnosti, katere produkti dobivajo vrednostno obliko, ne da bi na osnovi absolutnega splošnega zakona kapitalistične akumulacije vedel, da proizvajalna sila delavskega razreda v določenem momentu preraste sam kapital in da lahko ta destruktivna stran vzpostavi družbene opredelitve združenega, neodtujenega dela. In ta »zakon kapitalistične akumulacije« je »izmistificiran v naravni zakon« (K. I., str. 701). Zakon kapitalistične akumulacije pa Marx gradi na predpostavki avtokratičnosti kapitala, osamosvojenega, odtujenega produkta. Razvoj kapitala pa je hkrati razvoj njegovega grobarja.

Toda ne razumeti, da ima družbeno gibanje značaj prirodnega gibanja zaradi določenih odnosov med ljudmi v njihovem produkcijskem procesu, ki povzročijo, da produkcijski proces in produkti dela gospodarijo nad producentom, pomeni pojmovati razvoj odtujene družbe kot večno naravno obliko razvoja vsake družbe. Metafizičnost politične ekonomije se kaže v tem, da, ko misli, da motri razvoj družbe, pravzaprav motri gibanje odtujene proizvodnje in odtujenih tvorb človekove dejavnosti, ki gospodarijo nad producentom. V tem svetu sta kapitalist in proletarec v bistvu samo poosebljenje, derivata, izločka odtujenega produkta — kapitala in meznega dela.

Ricardovo pojmovanje družbenega razvoja kot prirodnega procesa in nezanimanje Ricarda za predmeščansko obliko produkcijske dejavnosti, sta samo dve izmed oblik nehistoričnega bistva Ricardove politične ekonomije. Ker Ricardo ne ve za možnost produkcije, ki ne bi bila blagovna produkcija, ne more vedeti za historičnost in prehodnost obstoječe blagovne produkcije. Ricardo pozna prihodnost le toliko, kolikor je prihodnost reprodukcija blagovne proizvodnje.

Odkritje vrednostne oblike delovnega produkta pa je za Marxa nasprotno, odkritje historične označbe posebne vrste produkcije. Danes niti ni sporno vprašanje, ali je Marxova misel po svojem bistvu historična ali ne, s tem se vsi strinjajo. Veliko bolj sporna pa je opredelitev izvora te historičnosti. Isto velja tudi za problem kritičnosti Marxove misli. Historična dimenzija Marxove misli mu je omogočila kritično pristopanje k vsaki družbeni obliki. Če sem za Ricarda zapisal, da njegova misel ne more biti niti historična niti kritična, potem je treba postaviti vprašanje, v čem je omožena kritična in historična pozicija Marxove misli. Odkritje vrednostne oblike delovnega produkta pomeni za Marxa odkritje historične označbe posebne vrste družbene produkcije. »Vrednostna oblika delovnega produkta,« piše v Kapitalu, »je najbolj abstraktna, pa tudi najsplošnejša oblika meščanskega načina produkcije, ki prav z njo dobi označbo kot posebna vrsta družbene produkcije in s tem hkrati svojo historično označbo« (K. I., 94). Pokazal sem, da Marx lahko odkrije vrednostno obliko delovnega produkta le zato, ker ve za možnost združenega dela. Marx le skozi bodočnost, skozi spoznanje zgodovinske možnosti združenega dela odkrije historično označbo sedanjosti. Ne da bi vedel za bodočnost, ne bi vedel za historične označbe sedanjosti, ne da bi vedel za združeno delo, ne bi mogel odkriti vrednostne oblike delovnega produkta, ne bi mogel odkriti atomističnega ravnanja ljudi v njihovem produkcijskem procesu, ki proizvaja blago. Ker edino proletariat lahko spremeni ta svet, ker edino on ve za bodočnost, se historičnost in kritičnost pojavljata kot dimenzija zavesti te prevratniške strani.

V Marxovi analizi vrednosti je treba eksplicitno pokazati enotnost njegove misli. S tistim trenutkom, ko Marx odnose med stvarmi zvede na odnose med ljudmi, to je, ko ugotovi, da je menjalna vrednost kot kvantitativen odnos med blagovnimi telesi samo pojavna oblika vrednosti, preseže horizont politične ekonomije. Ko Marx ugotovi, da samo določeni odnosi med ljudmi povzročajo, da dobi delo dvojno naravo, in da se strdina abstraktnega človeškega dela pojavlja kot vrednost, kot lastnost stvari, ter da so stvari lahko sploh samo zato v odnosu, ker so strdine tega abstraktnega človeškega dela, njegova analiza vrednosti ni več politično ekonomska, temveč je enotnost ekonomskega in sociološkega aspekta. S tistim trenutkom, ko Marx ugotovi, da je vrednostna in blagovna oblika delovnega produkta personificiran način bivanja stvari in postvarel način življenja ljudi in ko ugotovi, da dobivajo, zaradi tega, ker vlada produkcijski proces nad človekom, produkti dela od njihovega individualnega delovanja neodvisno podobo, vrednostno obliko, je v analizi vrednosti hkrati prisoten tudi filozofski aspekt. S tem je Marxova misel preraščena v enotnost treh kritik. Ni enostavno agregat treh misli. Marxu je bilo omogočeno narediti sintezo treh kritik le s pozicije proletariata, ker edino ta pozicija omogoča razkriti odtujena dela, ki se kažejo v vrednosti. Če ne bi Marx vedel za zgodovinsko možnost združenega dela, ne bi nikdar razkril odtujenosti dela, ki se kaže v vrednosti.

Marxovo najvažnejše delo »Kapital« se še danes več ali manj obravnava kot ekonomsko delo. Če pa se že obravnava tudi kot filozofsko in sociološko delo, se kot argumenti take obravnave navajajo tisti deli, kjer Marx eksplicitno govori o filozofski problematiki (kategorija dela, fetišizma, dialektika) in sociološki problematiki (družbeni odnosi, razredi, delitev dela, itd.). Danes je razširjeno splošno mnenje, da se je Marx v svojih zgodnjih delih ukvarjal s filozofsko problematiko, da pa se je v svojih kasnejših delih, predvsem v »Kapitalu«, ukvarjal predvsem z ekonomskimi problemi in da je tu in tam zapisal kak filozofski stavek.

S stališča, da je Marxovo najvažnejše delo predvsem ekonomsko delo in analiza vrednosti predvsem ekonomska problematika, se Marxa obravnava kot enega izmed ekonomistov, katerega pomen in veličina je v tem, da je ob kritiki politične ekonomije odkril vrednost, presežno vrednost, vrednost delovne sile (in ne dela), dvojno naravo dela, itd. S tega stališča se Marxa ne loči od ostalih ekonomistov, razen po tem, da je ekonomski misli dal vrsto novih odkritij. »Kadar ugotavljamo, da je eden od virov marksizma angleška klasična ekonomija, imamo v mislih predvsem Ricardova »načela«. »Načela« vsebujejo ne le osnovo celotne Marxove teorije vrednosti in razdelitve, temveč tudi analitični aparat, ki ga je Marx uporabljal pri preučevanju novih problemov.« (Podčrtal S. R.) (Ivan Lavrač: Uvodna beseda k Ricardovim Načelom str. 19). Stališče, da je Marx samo nadaljeval Ricardovo teorijo, pomeni, ne videti načelne razlike, ki Marxovo »zrelo« misel in s tem tudi analizo vrednosti loči od vseh ostalih ekonomskih doktrin, pomeni ne razumeti bistva Marxove misli, kot misli revolucionarne prakse, katere cilj je, da še v carstvu nujnosti uresniči proizvodno dejavnost združenih proizvajalcev, pomeni ne razumeti bistva prelomnice današnje družbene prakse, katere cilj ni samo proizvesti več uporabnih pred-

metov, temveč predvsem emancipirati človeka, proizvajalca in spraviti proizvodni proces pod skupno kontrolo, ker bo v nasprotnem primeru on njim gospodaril kot neka slepa sila (glej Kapital III, str. 756). Obravnavanje Marxovega Kapitala kot ekonomskega dela in Marxove analize vrednosti kot ekonomskega problema, ne pa kot enotnosti treh kritik, ne izhaja samo iz nepoznavanja ali nerazumevanja bistva Marxovih misli, temveč ima svoje družbene korenine v naši današnji praksi. Ekonomska misel se je izdvojila iz Marxove enotnosti treh kritik predvsem zato, ker je jedro, okrog katerega se razvija družbena praksa, vprašanje racionalne ureditve človekove menjave materije s naravo, racionalne proizvodnje. Izdvojena ekonomska znanost je našla plodna tla zato, ker je mogla odgovoriti na vprašanje, kakšna naj bo racionalna proizvodnja. Ekonomska znanost pa je ostala brez odgovora in je zašla v slepo ulico tam, kjer bi morala odgovoriti na vprašanje, kakšni naj bodo pogoji proizvodne dejavnosti, ki bodo *najdostojnejši in najadekvatnejši človeški prirodi*. (Glej Kapital III, str. 756.) Ekonomska znanost, dokler ostaja ekonomska znanost, ne more odgovoriti na to vprašanje. Da bi mogla odgovoriti na to vprašanje, bi se morala skesana vrniti k svojim sestram, ki sta se tudi razšli. Ko bi se vzpostavila kot enotnost treh kritik, bi prenehala biti samo ekonomska znanost. Le kot enotnost treh kritik lahko socialistična misel odgovori na to vprašanje. Toda izdvojitve ekonomske misli je posledica družbene prakse, ki ji še ni v celoti uspelo uresničiti pogojev, ki bi bili najdostojnejši in najadekvatnejši človeški prirodi. Osnovna karakteristika ekonomske znanosti je v tem, da motri proces proizvodnje in produkte dela neodvisno od človekove narave in značilnosti njegove čutno predmetne dejavnosti. V kolikor pa človeka veže s procesom proizvodnje, ga motri izključno kot ekonomski faktor proizvodnje. Če ekonomska misel govori o izboljšanju delovnih pogojev, zanjo to v prvi vrsti pomeni možnost večje produktivnosti.

Sociologija bo ostala toliko časa odtujena zavest, dokler bo zakone o razvoju človeške družbe motrila neodvisno od konkretnih opredelitev družbene produkcije in dokler ne bo v razvoju človeške družbe videla tudi človekove čutne dejavnosti. Ko bo motrila opredelitve družbene produkcije in v razvoju družbe videla tudi človekovo čutno dejavnost, bo prenehala biti samo sociologija. Sociologija, dokler ostaja sociologija, ne more nikdar razumeti, ne da bi prešla svoj predmet, izvore posameznih družbenih tvorb, ker družbene tvorbe motri neodvisno od konkretnih opredelitev materialnega življenjskega procesa in človekove predmetne dejavnosti. Zato ne more razumeti, da posamezne družbene tvorbe (država, religija, itd.) uastanejo zaradi odtujenosti človeka in njegovega življenjskega materialnega procesa.

Ker se je tudi filozofija izdvojila iz enotnosti in je ekonomski znanosti prepustila konkretno zgodovinsko določene tvorbe, ki se osamosvajajo nasproti proizvajalcu, je filozofija fiksirala človeka in svet v odvojenosti od njegovega odtujenega proizvodnega procesa. Če filozofija spravlja človeka v zvezo s procesom proizvodnje in družbenimi tvorbami, ga spravlja samo deklarativno, kajti če bi ga spravila v dejansko zvezo, bi prenehala biti samo filozofija. Ne da bi raziskala vsebino posameznih družbenih tvorb in značajev družbene produkcije, ne more ničesar povedati o vsebini in karakteristikah odtujenosti človeka. Ne da bi vedela za odtujenost človeka, tudi ne more vedeti za neodtujen način bivanja človeka. S tem ko se je filozofija izdvojila in prepustila ekonomiji kon-

kretno predmetno dejavnost človeka, je izgubila tla, iz katerih bi šele lahko črpala konkretna določila življenjskega procesa ljudi in ta življenjski proces ni nič drugega kot proces proizvodnje.

Izdvojitve filozofije iz enotnosti je posledica družbene prakse, ki ji v celoti še ni uspelo emancipirati človeka in se predmetni videzi njegove proizvodne dejavnosti še vedno v obliki vrednosti blaga ločujejo od njega. Osamosvojena filozofija bo obstajala toliko časa, dokler bo obstajal predmetni proizvodni proces, katerega produkti so stvari, v katerih se zaradi njihove osamosvojenosti ne vidi človekovo čutno dejavnost, v katerih človek ne prepozna samega sebe, v katerih ne vidi produkta svoje glave in svojih rok.

Blagovni svet in metafizika

S tistim trenutkom, ko se delo kaže kot vrednost stvari, ko se vrednost skozi menjalno vrednost kaže kot naravna lastnost stvari, se svet pojavlja preobrnjen. Stvari kot vrednosti nastopajo oživiljene, osamosvojene sile človeka. Vrednostna oblika stvari je oblika brez vrednosti človeka, je negacija izvorne vrednosti človeka in zanikanje, da je on najvišje merilo.

Metafizika predstavlja svojo substanco kot izven človeka zamišljen princip vsega, kar obstoji, kot izven človeka postavljeno osnovo vsega, kar obstoji. Besedo metafizika uporabljam za tiste sisteme mišljenja, ki kot substanco vsega, kar je, postavljajo pravzaprav značilnosti človeka: razum, volja, smisel, absurd, duh, bit, nič. V blagovnem svetu so stvari res nositeljice človeških lastnosti, so res oživiljene in res stvari določajo človeka. To je temelj predzgodovine človeštva, temelj metafizike meščanskega sveta. Blagovna vrednost se pojavlja kot način bivanja ljudi in kot način bivanja stvari. Obstoj vrednostne oblike blaga kaže na tak način bivanja ljudi, v katerem ljudje zaradi atomističnega ravnanja v svojem produkcijskem procesu povzročijo, da dobiva delovni produkt vrednostno obliko. Tak način bivanja ljudi dobi obliko aktivitetne stvari. Ne da je samo človek ob obstoju blaga kot postvarjenega načina bivanja ljudi in aktivitetnega načina bivanja stvari, izgubil sleherno zgodovinsko ustvarjalno dejavnostno funkcijo, temveč motri tudi ta svet kot oživiljeno stvar, v kateri pa ne vidi človeške čutne dejavnosti. V stvareh se ne vidi človeške čutne dejavnosti zaradi tega, ker so osamosvojene do proizvajalcev, katerih produkt so, in se zato gibljejo po sebi lastni logiki.

Metafizika mora človeka pojmovati kot derivat tega izven človeka zamišljenega najvišjega principa, kajti v svetu blagovne produkcije je človek res opredeljen od oživiljenih stvari in z avtokratičnostjo proizvodnega procesa. Metafizika, ki obravnava človeka kot derivat substance, ne more poznati problema odtujitve, humanizma, svobode itd. Najvišje, do česar se lahko povzpne metafizika, je pojmovanje svobode kot spoznane nujnosti (Hegel). V svetu, v katerem je obstoj blaga, vrednosti, način postvarelega življenja ljudi, se svoboda res sestoji iz spoznanja nujnosti. Nujnost je pravzaprav avtokratizem proizvodnega procesa. Če metafizika govori o odtujitvi in humanizmu, je to zanjo odtujitev od substance in humaniziranje kot povratek k metafizično pojmovani biti, govori torej o psevdoodtujitvi in psevdohumanizmu. Metafizika se pojavlja v bistvu kot resnica tega sveta.

Vsak poizkus, da bi metafizika prešla ta svet, se končno kaže kot pristajanje nanj, pristajanje na obstoječe, na danost. To obstoječe se končno kaže v metafiziki kot edina možnost bivanja. Osamosvojeni produkcijski proces vedno znova reproducira obstoječe v obliki iste danosti. Ker se v obstoječem ne vidi človekove čutne dejavnosti in to obstoječe metafizika pojmuje kot derivat substance, se metafiziki to obstoječe kaže kot edina možnost bivanja. Sama zgodovina postane nekaj danega za zavest, znanstveno dejstvo. Znanost je znanje, zavest o družbenem gibanju stvari.

Vrednost in družbeno delo

To poglavje nima nobenega drugega namena, kot da pokaže na odnos vrednosti in združenega dela. Obstoj blaga in vrednostne oblike dela njegovega produkta Marx veže na obstoj atomističnega ravnanja ljudi v njihovem produkcijskem procesu. Neposredno podružbljeno delo je produkcijska oblika, ki je diametralno nasprotna produkciji blaga (glej Kapital I, str. 109). Produkti dela združenja svobodnih ljudi, ki delajo z družbenimi produkcijskimi sredstvi in ki svoje mnogoštevilne delovne sile zavestno trošijo kot eno samo družbeno silo, ne postanejo blago in delo se ne kaže v vrednosti. S tem se ukinejo imanentna nasprotja blaga: »Med uporabno vrednostjo in vrednostjo, med privatnim delom, ki mora biti podano hkrati kot neposredno družbeno delo, in posebnim konkretnim delom, ki velja hkrati samo za abstraktno splošno delo, med personifikacijo stvari in postvaritvijo vseh« (Kapital I., str. 129). Z združenim delom podoba družbenega življenjskega procesa, to je materialnega produkcijskega procesa, izgubi svoj mistični megleni pajčolan (glej Kapital I, str. 94).

Devet let po izidu prvega zvezka »Kapitala« Marx kritizira načrt programa Nemške delavske partije, o katerem naj bi kongres partije razpravljal v Gothi in piše: »V kolektivistični, na skupni lastnini proizvajalnih sredstev temelječi družbi proizvajalci svojih proizvodov ne zamenjujejo; prav tako se tudi delo, pretvorjeno v proizvode, ne pojavlja kot vrednost teh proizvodov, kot neka njihova materialna lastnost, ker sedaj — nasprotno kakor v kapitalistični družbi — posamezno delo ne postane posredno, marveč neposredno sestavni del celotnega dela.« (Marx, Engels: Izbrana dela II, str. 18, CZ; podčrtal Š. R.).

Ce danes v Jugoslaviji obstojijo produkti dela v blagovni in vrednostni obliki, pomeni to, da ne obstoji združeno delo.¹ Dejstvo, da v Jugoslaviji obstoji vrednostna blagovna oblika delovnih produktov, priča samo, da je naše družbeno dogajanje drugačno, kakor si ga je zamislil Marx, in pri tem ne govori o potrebnosti ali nepotrebnosti blagovne proizvodnje. Še posebno je treba to poudariti, ker danes vsepovsod srečujemo iluzije, da smo že dosegli združeno delo. Če bi pri nas že dosegli združeno delo, bi se delo ne pojavljalo kot vrednost pro-

¹ Naj tu samo mimogrede omenim, da je danes precej razširjena navada, da se pri razpravljanju o delitvi dohodka po delu, o uporabi enakega merila kot vzrok neenakosti, o združenem delu, o skupni lastnini itd. uporabljajo citati, vzeti iz Marxove kritike Gothskega programa in se z njimi hoče pojasniti dogajanje v naši družbi. Pri tem pa se zanemarja, da Marx govori o drugačnih opredelitvah družbene produkcije, kot obstojijo danes pri nas. Zaradi tega tudi ti citati ne pojasnjujejo ničesar. Tak način obravnave pa kaže na nerazumevanje specifičnih določil Jugoslovanskega proizvodnega procesa.

izvodov in proizvodov ne bi zamenjavali v obliki blaga. Če priznavamo obstoj blaga, moramo priznati tudi vse tiste konsekvence, ki iz tega sledijo, in tiste pogoje, ki šele omogočajo, da se pojavlja delo v vrednosti. Obstoj družbenega plana, ki določa najsplošnejše proporce, vnaša v delovanje zakonitosti blagovne proizvodnje določene spremembe. S tem, da plan postavlja najsplošnejše okvire družbene proizvodnje, določa pravzaprav okvire, v katerih se odvija blagovna menjava in produkcija. Plan, ki določa najsplošnejše proporce, ne ukinja blagovnega značaja proizvodnje in blagovne menjave. Iluzija večine teoretikov administrativnega socializma se je kazala v tem, da so smatrali, da je združeno delo uresničeno s tem, da so proizvodno menjavo in delitev podvrgli državnemu planu. Z državnim planom je bila res stvarjem odvzeta njihova moč, ki jo imajo kot vrednostne oblike, toda ta moč se je pokazala kot moč oseb nad osebami. Ukinjena je bila personifikacija stvari in postvarelost ljudi, toda odtujenost se je kazala v neukinjenem mezdnem delu in v odnosih hierarhične osebne odvisnosti. Mezdni značaj dela se je ohranil, dobil je karakter državno mezdnega dela.

V naslednjem obdobju se v Jugoslaviji čedalje bolj uveljavljajo značilnosti blagovne proizvodnje in menjave. Centralistični državni plan se spreminja v planiranje osnovnih proporcev družbene produkcije.

Blagovna proizvodnja pri nas nastopa »kot osnovno notranje protislovje... celotne družbene ekonomike. Bilo bi pa naivno, če bi mislili, da to protislovje ne poraja tudi nasprotij. Če ne bi porajalo nasprotij, tedaj ne bi imeli opravka z najrazličnejšimi partikularističnimi tendencami... Socialistična blagovna menjava sicer poraja nasprotno smernice, vendar ne vodi nujno do razrednega antagonizma« (Boris Kidrič: Teze o ekonomiki prehodne dobe v naši državi, Komunist št. 6, 1950!).

Napačno bi bilo delovanje blagovne produkcije prikazovati samo negativno, kajti to delovanje nosi s seboj tudi civilizatorske elemente, kajti blagovna proizvodnja po svojem bistvu podira vse krajevne, jezikovne itd. meje in povzroča univerzalen razvoj materialnih prôizvajalnih sil in človeških prôizvajalnih sil in s tem univerzalen razvoj individuov, njihovih odnosov in potreb. Zaviralen element blagovne proizvodnje pa je realizacija menjalne vrednosti.

Obstoj vrednostne oblike delovnega produkta priča o obstoju privatnih, med seboj ločenih del, posredno družbenih del, ki šele z zamenjavo postanejo neposredna družbena dela.

Ta privatna dela niso dela, katerih osnova je privatna lastnina, temveč so to posredna dela delovnih kolektivov, ki pa zaradi zakonske določitve, da morajo ohranjovati prvotno vrednost prôizvajalnih sredstev in zaradi dajatev, ki jih dajejo od ustvarjene vrednosti produkta, nimajo značaj korporativistične lastnine. Toda s tem posrednost, medsebojna ločenost njihovih del ni zanikana, prav tako niso zanikane najsplošnejše karakteristike blagovne produkcije.

Atomistično ravnanje ljudi v njihovem produkcijskem procesu — in tega atomizma plan proporcev ne ukinja — je pogoj, da dobi produkt dela vrednostno obliko. Prav zaradi tega tudi delo, ki se kaže v vrednosti, dobi dvojni značaj: pojavlja se kot konkretno in abstraktno delo. »Ta abstrakcija dela nasploh ni samo miselni rezultat neke konkretne celokupnosti del. Ravnodušnost proti določenemu delu odgovarja obliki družbe, v kateri individui z lahkoto prehajajo

z enega dela na drugo in jim je določena vrsta dela slučajna in zato indifere[n]tna.« (K. Marx: Prilog kritici političke ekonomije, str. 195, Kultura, 1956).

Tudi blago se kaže kot nekaj dvoličnega: kot uporabna vrednost in kot vrednost. Delovnemu kolektivu je vzrok proizvodjanja uporabnih vrednosti menjalna vrednost. Tudi za današnje razmere velja Marxova misel: »Zanj (Marx misli na privatnega producenta, ne pa kapitalista — velja pa tudi za delovni kolektiv) nima njegovo blago nobene neposredne uporabne vrednosti. Sicer bi ga ne nosil na trg... Neposredno ima zanj edino to uporabno vrednost, da je nosilec menjalne vrednosti.« (Kapital I, str. 99). Obstoj blagovne produkcije pomeni obstoj avtokratične produkcije, kajti blagovna produkcija ima vedno tak značaj zato, ker je to produkcija, katere smoter je proizvodnja menjalne vrednosti. Menjalni vrednosti je vseeno, v kaki posebni uporabni vrednosti se pojavlja. Nasprotje blagovne produkcije, ki zaradi avtokratičnosti vlada nad človekom, je združeno delo, je družbeno smotrno organizirana produkcija, katere smoter je proizvodnja uporabnih vrednosti.

Obstoj nezdruženega dela se kaže tudi v tem, da se delo pojavlja kot lastnost stvari, da se v tem personificirajo stvari in postvarjujejo ljudje.

Tudi dohodek, ki ga proizvajalci iztržijo za svoj produkt dela in ki si ga delijo proizvajalci med seboj, ko odvedejo vse dajatve, nikakor neposredno ne odraža dela. Če bi dohodek neposredno izražal delo, bi to pomenilo negacijo uporabljanja vrednostnega obračuna dela v denarni obliki in bi predpostavljalo združeno delo ter bi delovni čas služil kot mera za individualni producentov delež pri skupnem delu. Zato je izraz delitev dohodka po delu, da bi z njim označili današnji način delitve, neustrezen.

Da bi lahko dohodek neposredno izražal delo, bi ne smel obstajati produkt dela v vrednostni obliki. S tem pa se tudi dohodek ne bi pojavljal v denarni obliki. Dohodek danes izraža tržno priznano ceno produkta delovnega kolektiva. Toda tržno priznana cena se razlikuje od individualne vrednosti produkta. Ker obstoji ta razlika, se v velikosti dohodka ne kaže individualna količina dela. Ta razlika bo obstajala toliko časa, dokler bo obstajalo posredno delo, ki šele preko menjave postaja neposredno družbeno delo. Te razlike ne bi ukinili enostavno s tem, da bi različnim individualnim količinam dela, opredmetenega v produktu, ki pa se na trgu izkažejo kot enakovredne, pripadali tudi individualnim količinam dela sorazmerni dohodki. Če bi ukinili to razliko, bi tisti, ki bi proizvajal dražje, dobival večji dohodek, tisti pa, ki bi proizvajal ceneje, bi dobival manjši dohodek. S tem bi blagovni proizvodnji odvzeli v njej imanentno vsebovano težnjo povečanja produktivnosti dela in s tem težnjo po razvoju proizvodjalnih sil. Ta razlika med individualnim delom in družbeno priznanim, in v osnovi te razlike leži nezdruženo delo, poraja nasprotje med posameznikom in družbo. Posameznik ne troši svoje individualne delovne sile zavestno kot eno samo družbeno silo in se zato pojavlja kot izoliran posameznik, ki stopa v odnos z vsemi drugimi le preko menjalnih odnosov.

Vsa ta nasprotja bi se zaostrovala in bi prešla v neznosno družbeno atomizirano dogajanje, če ne bi proletarijat zaradi svojega posebnega zgodovinskega položaja imel zgodovinske možnosti, da vzpostavi družbene opredelitve združenega dela. Zgodovinska pot, ki jo je izbral jugoslovanski proletarijat in s katero hoče uresničiti združeno delo, je samoupravljanje. Uresničeno združeno delo bi

pomenilo ukinitvev blagovnega značaja produkcije in ukinitvev vseh značilnosti, ki jih ima delovni produkt v svoji blagovni obliki.

Ce bi bilo samoupravljanje samo derivatna sfera blagovne proizvodnje, ne bi preko njega vodila pot k združenemu delu. Samo če današnja faza samoupravljanja že vsebuje sfere, ki presegajo blagovno proizvodnjo, ima samoupravljanje večji pomen, kot ga ima kakršenkoli ekonomski instrument znotraj blagovne proizvodnje. Samoupravljanje je začetek depersonifikacije in depostvarelosti samo toliko, kolikor vsebuje sfere, ki niso nastale kot derivatne sfere blagovne proizvodnje. Samo v kolikor samoupravljanje prehaja preko sfere blagovne proizvodnje, pomeni dejansko pot k združenemu delu, nosi s seboj neko novo »ontološko« in »antropološko« dimenzijo, nov način bivanja stvari in nov način življenja ljudi, ki je različen od postvarelosti ljudi in personifikacije stvari, katerima pa je pogoj nezdruženo delo.

Dosledna uresničitvev samoupravljanja bi pomenila integracijo proizvajalca z delom, produktom dela, soproizvajalcem in samim seboj, s tem pa hkrati integracijo delovnega kolektiva z družbeno skupnostjo. Tako gledano samoupravljanje ni ničesar drugega kot uresničitvev združenega dela. Edino če samoupravljanje gledamo tako, potem se pot k združenemu delu javlja kot proces depersonifikacije stvari in depostvarelosti oseb ter ukinjanje vseh posebnih sfer, ki so ločene od proizvajalca. Edino tako pojmovano združeno delo bi pomenilo resnično ukinitvev prej navedenih nasprotij: med privatnim in družbenim delom, med uporabno vrednostjo in vrednostjo, med konkretnim in abstraktnim delom, med avtokratičnostjo proizvodnega procesa in procesa, ki ga obvladujejo producentje, med posameznikom in družbo itd. Ta nasprotja obstojijo v takšni meri, v kakršni obstaja blagovna proizvodnja, ukinjena pa so v tisti meri, v kakršni je že prisotno združeno delo. Družbeni značaj proizvodnje se posameznikom kaže kot njihov medsebojni odnos v tolikšni meri, v kolikrški je uresničeno združeno delo. To je v kolikor so ukinjena omenjena nasprotja. Družbeni značaj proizvodnje pa se kaže kot nekaj tujega, kot stvar, kot odnosi, ki obstojijo neodvisno od njih v takšni meri, v kakršni je ohranjena blagovna proizvodnja in s tem vrednostna oblika blaga.

O položaju slovenskih revij

Vladimir Kavčič

I.

Ena od posledic delovanja Perspektiv je tudi intenzivnejše zanimanje za vlogo in položaj ostalega slovenskega revialnega tiska. Medtem ko smo v preteklosti večkrat razpravljali o materialnih težavah, o razširjenosti in usmerjenosti tega tiska, pa so zdaj stopila v ospredje vprašanja, kako zagotoviti takoimenovani družbeni vpliv tudi na tem področju. Nekoliko bolj informiranemu opazovalcu bi se najbrž zdelo, da je ta najnovejša skrb nekoliko anahronistična. Problem upravljanja in vodenja revij ni bil tako aktualen niti v času najbolj »administrativnega socializma« in zdi se mi kar nekoliko nenavadno, da se je odločno zastavil v času že razmeroma razvitih demokratičnih mehanizmov. Na ta pomislek bomo seveda zlahka odgovorili, da moramo prav razvitemu demokratičnemu vzdušju pripisati dejstvo, da so postale opazne in aktualne nekatere neustrezne, zastarele in anahronistične sestavine obravnavanega področja, sestavine, ki so bile v času intenzivnega administriranja potisnjene bolj v ozadje. Takšna naknadna ugotovitev za položaj revialnega tiska v preteklosti ne bi bila nezanimiva, saj je marsikdo živel pod vtisom, da je bilo to področje že dokaj dolgo osvobojeno administrativnega pritiska. Omenjena možnost seveda ni edina, ki lahko zahteva spremembo odnosov v revialnem tisku. Morda se je tudi struktura sodelavcev revij tako spremenila, da je mogoče nadaljnje demokratično delovanje revij zagotoviti le z ustreznimi pravilniki. V tem primeru bi kot hipotezo postavil trditev, da je sedanja struktura sodelavcev odraz spremenjene družbene situacije, zato menim, da bi tak parcialni izraz, ki je posledica premikov v globalni družbi, ne mogli bistveno spremeniti in urediti, ne da bi posegali v samo bistvo teh premikov.

II.

Zahteva, da je treba odnose med sodelavci revij, uredniškimi odbori, izdajatelji in bralci urediti s pravili, pravilniki in drugimi ustreznimi pravnimi akti, se ne postavlja kot zahteva teoretskega koncepta o vlogi in družbenem angažmaju revialnega tiska, temveč je to le ena od *praktičnih* posledic delovanja revije Perspektive. V tem smislu postavljata zahtevo po spremenjenih odnosih v revialnem tisku Beno Zupančič v X. številki letošnje Sodobnosti in Boris

Majer v 10. številki letošnje Teorije in prakse. Iz podobnih praktičnih izhodišč izhajajo tudi drugi viri, ki pa svojih stališč in zahtev še niso javno formulirali,* toda njihov nastop lahko vsak hip pričakujemo. Podobne zahteve se bodo najbrž pojavile na vsem jugoslovanskem prostoru, zato se moramo spoprijeti z dejstvom, da vprašanja objektivno obstajajo in da bomo morali nanja odgovoriti.

III.

Da ne bi na široko razpravljali o tem, ali omenjena vprašanja res obstajajo sama po sebi in niso morda le plod kakšne nove iluzije, se raje posvetimo nekaterim elementom, ki po mnenju tovariša Majerja, ekspliciranim v članku *Viri konflikta* (Teorija in praksa, 10. št. 1964), konstituirajo situacijo, iz katere nujno sledi zahteva po spremenjenih odnosih v revialnem tisku. Po mnenju Borisa Majerja je eden od poglavitnih virov konfliktov s Perspektivami in okrog njih, vzrok za »neavtentične« opredelitve drugih javnih delavcev, ki se niso strinjali s postopki ob ukinitvi Perspektiv, v koncepciji *absoluine avtonomnosti* revije, ki se je hkrati povezala še s teorijo elite. Po njegovem je bila revija v to pozicijo dokaj neprincipialno potisnjena že od vsega začetka in jo je seveda skušala obrniti v svoj prid. Logika te pozicije je porajala logiko njenih filozofskih, estetskih in političnih konceptov, vse do predstave o poslanstvu kritične kulture. Te Majerjeve ugotovitve se mi zdijo za nadaljnje obravnavanje Perspektiv ter pojavov, ki so nastali ob njih in po njihovi ukinitvi, izredno pomembne, pomembne tudi za nadaljnja njegova izvajanja v članku *Viri konflikta*. Podobno stališče je ob ukinitvi Perspektiv izrazil tudi Mitja Mejak, ko je v Naših razgledih zapisal, da so bile Perspektive ustanovljene na birokratski način in da je njihov konec kar v skladu s takšnim začetkom. (Smisel njegovih trditev navajam po spominu.) Še bolj daljnosežne ugotovitve pa je v Naših razgledih zagovarjal neki drug člankar (smisel njegovih trditev prav tako navajam po spominu), ko je med drugim zapisal, da je bila že sama ustanovitev Perspektiv rezultat napačne in nedomišljene odločitve. Ta odločitev je po njegovem temeljila na nezaupanju v obstoječe družbenopolitične mehanizme, v nezaupanju v njihovo maksimalno ustvarjalno vlogo v našem družbenem življenju. Samo tako si je namreč mogoče razložiti dejstvo, da se je izven in mimo vseh obstoječih družbenih mehanizmov formiralo telo, skupnost, grupa, ki si je za svoj program zadala prav kritiko obstoječih družbenih razmerij. O njenem programu je bilo tedaj mogoče že prav določno sklepati iz njenega delovanja v Reviji 57. Ali lahko priznamo, da ta sklep ni povsem brez osnove? Vendar ni mogoče verjeti, da so faktorji, ki so omogočili nastanek Perspektiv, zavestno pristali na formiranje posebne skupine, novega »ideološkega subjekta«. Bolj sprejemljiva je druga možnost. Odgovorni činitelji so najbrž pristali na formiranje nove revije, ker so hoteli skupini mlajših piscev nuditi možnost afirmacije in ker so upali, da se bo vsa skupina polagoma vraščala v obstoječe okvire naše družbe. Takšnega dobrohotnega očetovskega odnosa do nekoliko razborite mladine pa seveda ne moremo šteti za smotrno kulturno politiko. Ostane nam še mnogo možnosti za ugibanje, kaj je hotela ena stran in kaj druga, na osnovi kakšnih analiz so eni zahtevali revijo in na osnovi kakšnih so jo drugi dali. Neizpodbitni

* Članek je bil napisan pred posvetovanjem, ki ga je sklicalo predsedstvo SZDL dne 3. XII. 1964 o pravnem statusu revij.

pa so rezultati teh pogajanj, nejasen odnos političnih faktorjev do nekajletnega delovanja Perspektiv in iz njega izvirajoči še bolj nejasen odnos mnogih drugih javnih in kulturnih delavcev. Prav tako je nedvoumno dejstvo, da so odločujoči faktorji (ne morem jih imenovati drugače, ker jih ne poznam) via facti omogočili nastanek prav takšnih Perspektiv, kot so bile, vodilna skupina pri Perspektivah pa je seveda takšno revijo želela in hotela imeti, živila je v iluziji, da ima mandat poskušati ravno tisto, kar drugim ni mogoče. V dobrih dveh letih je razvrednotila vso našo kulturno tradicijo in sama začela pisati svojo zgodovino. V pogojih administrativnega socializma zdisciplinirani slovenski kulturnik pa je celo verjel, da so za to opravilo dobili vsaj uradni pristanek. Nastajale so mučne situacije, ko so nekateri kulturni delavci mislili, da se »historični subjekt« pogovarja z njimi le še prek Perspektiv. Izoblikoval se je celo nekakšen pritisk s prizvokom poluradnega stališča, da o Perspektivah ne kaže razpravljati niti ne z njimi polemizirati. Zdaj je sploh težko reproducirati vse komponente tedanje situacije, vendar se skoraj vsi strinjamo v oceni, da vpliv Perspektiv tudi v intelektualnih krogih v Ljubljani ni bil posebno velik. Mnogi posamezniki so se javno, pismeno, na sestankih in ob drugih priložnostih prav določno ogradili od stališč in metod, ki so jih skušale uveljaviti Perspektive. V Naših razgledih, v Sodobnosti in »Problemih« smo lahko brali celo nekaj polemik s Perspektivami. (V Delu takšnih stališč na primer nismo opazili.) Skratka: Cela vrsta ljudi, ki se ji danes skuša pripisati Perspektivam sorodne tendence, je v tedanji nejasni situaciji ravnala izključno po svojem osebnem preudarku in v skládu z njim odklanjala Perspektive. Iz opisane situacije po mojem mnenju sledita dva zaključka:

1. Perspektive so od vsega začetka imele v naši javnosti *poseben* položaj, položaj, kakršnega druge revije niso imele. Takšen položaj je omogočil realizirati *posebne* tendence, ki jih je imela ta skupina, razviti teorijo grup, teorijo elite in postaviti zahtevo po »pluralizmu ideoloških subjektov«.
2. Z zgoraj navedenimi značilnostmi in zahtevami Perspektiv se ni solidarizirala nobena druga slovenska revija, več posameznikov je v teh revijah zavzelo odklonilno stališče do Perspektiv.

IV.

Ukinitvev Perspektiv je zbudila vrsto protestov, izjav. Boris Majer ugotavlja, da podpisniki teh izjav niso branili idejnega koncepta Perspektiv, temveč sam obstoj revije kot *avtonomnega* činitelja v naši družbi. Sodelavci Sodobnosti so v svojem odgovoru Benu Zupančiču že sami pojasnili, kakšno mesto in vlogo pripisujejo reviji v družbenem življenju, zato njihovih stališč ne bi komentiral. Ne v njihovi Izjavi ne v člankih, ki so Izjavo spremljali, po mojem mnenju ni mogoče zaslediti zahteve po »pluralizmu ideoloških subjektov, ki bi se med seboj razlikovali po svoji izhodiščni (idejno-politični zasnovi)«, kakor je ta pluralizem skušal definirati Boris Majer. Podpisniki izjave Problemov pa so v svoji izjavi napisali, da je publicistika *relativno avtonomno* področje družbenega življenja, s svojimi imanentnimi zakonitostmi in da je mogoče nastalo situacijo kritično preseči samo v publicističnem dialogu. Zdi se, da ta formulacija ni bila zadosti jasna, ker so se iz nje izvajale zelo daljnosežne konsekvence. Vendar menim, da citiranega stališča ni mogoče razumeti drugače, kot je napisano. Probleme in vprašanja, ki se pojavljajo v publicistiki, je mogoče razreše-

vati le na isti način in z istimi sredstvi, kot so bili zastavljeni. Relativna avtonomnost publicistike je ravno v tem, da spoštuje zakonitosti, ki delujejo na posameznih področjih družbenega delovanja kot zakonitosti posameznih strok. Znanstveni kriteriji, po katerih na primer delujejo filozofija, sociologija, zgodovina itd., so najbrž kriteriji, ki jih znotraj teh strok ni mogoče prezreti. Temu pravimo relativna avtonomnost strok in to relativno avtonomnost je treba varovati tudi v interesu družbe. Nedialektična in neznanstvena pa bi bila zahteva po *absolutni* avtonomnosti teh strok. Kajti tudi one so vključene v splošne družbene procese, delujejo v okviru določenih družbenih formacij, so z njimi tesno povezane in od njih tudi relativno odvisne. V nasprotnem primeru bi bila politika univerzalna stroka, s katero bi zdaj opravljali zahtevne kirurške posege ali razreševali strukturo aminokislin, zdaj z njo korigirali pravila logičnega mišljenja ali metodologijo socioloških raziskav, estetske probleme sodobnega slikarstva ali vprašanja dialektike pri Sartru. Relativna samostojnost posameznih strok ne pride do izraza le v odnosu do takoimenovane politične sfere, temveč tudi v odnosu do drugih strok. So določeni problemi estetike, ki jih ni mogoče reševati z zakonitostmi optike in akustike. Publicistika, ki obravnava ta vprašanja, mora vztrajati na poziciji *relativne* samostojnosti, to je pravzaprav edina možna pozicija, pogojena s specializacijo posameznega strokovnjaka, s parcializacijo znanstvene in družbene problematike, te pa si niso izmislili nadležni publicisti, ampak je imanentna samemu razvoju družbe, tudi v njej se izraža splošni družbeni interes. Le relativni zaostalosti naše zavesti moramo pripisati dejstvo, da se nam ne vzbudijo nobeni pomisleki, ko priznavamo relativno samostojnost prirodoslovnih, eksaktnih znanosti, da pa se nam zelo radi vzbudijo takšni pomisleki, ko preidemo na področje družbenih znanosti. Da ne bi povzročil novih nesporazumov, še enkrat poudarjam, da govorim o *relativni* samostojnosti posameznih področij človeškega delovanja v v smislu, kot sem ga navedel zgoraj.

Koliko je prišla pri Perspektivah do izraza zahteva po *absolutni* samostojnosti revije in kakšne konsekvence izhajajo iz nje, o tem smo že mnogo razpravljali. Menim, da so Perspektive v tem pogledu povsem izjemen in poseben primer. Ta njihova pozicija je izhajala iz njihovega posebnega statusa in njihove posebne usmerjenosti. Predpostavljajmo, da so vse naše ugotovitve o Perspektivah, zaradi katerih smo jih obsojali in obsodili, točne in upravičene. Pravim predpostavljajmo, ker sem prepričan, da je ta problematika lahko predmet posebne debate. Šele nekoliko bolj vsestransko in poglobljeno razmišljanje bi moglo odgovoriti na vprašanje, kdaj lahko govorimo o pluralizmu ideoloških konceptov in kaj sploh konstituira posamezne ideološke subjekte.

Revija »Problemi« je v svoji izjavi izrazila željo po *relativni* avtonomnosti publicističnega področja, vendar ta razlika, ki je v odnosu do Perspektiv bistvena, ni Borisa Majerja prav nič ovirala, da ne bi omenjenega stališča »Problemov« obravnaval hkrati in na enak način kot zahtevo po *absolutni* avtonomnosti revij, ki jo pripisujemo Perspektivam. V istem smislu kot o »Problemih« govori tudi o Sodobnosti, v nadaljevanju govori celo na splošno o revijah za kulturo in družbena vprašanja, iz česar bi bilo mogoče sklepati, da določene negativne tendence pripisuje tudi ostalim slovenskim revijam, ki jih ni imenoval: Teoriji in praksi ter Obzorjem. Kot bralec in kot sodelavec vsaj ene od omenjenih revij se sprašujem, zakaj je želja po generalizaciji pri Borisu

Majerju preglasila občutek za razlikovanje. Poskus, da bi sodelavce različnih revij ali vsaj podpisnike različnih izjav v določenem pogledu izenačil s težnjami Perspektiv, zanemarja številna nasprotja, razlike v pojmovanjih in ocenah, ki so že nekaj let prisotna na straneh omenjenih revij in jih je opazil tudi sam Boris Majer. Po njegovi konstrukciji že sama zahteva po avtonomnosti revije vodi do pluralizma ideoloških in političnih subjektov in temu seveda slede zelo znane ugotovitve o pluralizmu političnih in drugih grupacij v bivši Jugoslaviji, čemur seveda vsi pritrjujemo, vendar imamo žal opraviti še s »preostankom« številnih dejstev, ki jih ta konstrukcija v odnosu do sedanje situacije ne obsega. Eden od takih dejstev je tudi prej opisana razlika med »Problemi« in Perspektivami. Zanemarjanje takšnih in podobnih razlik sicer poenostavlja oceno določenih pojavov, vendar nastalih protislovij ne pomaga razreševati. Hote ali ne hote skuša ustvariti *enotno* ideološko in politično platformo za nekaj, kar v resnici niti zdaleč ni enotno. Pristajanje na Majerjevo enotno platformo omogoča zelo preprosto ideološko in politično, subjektivno in objektivno diskvalifikacijo vseh, ki bi na ponudeno platformo pristali. Kot urednik in sodelavec »Problemov« moram v tem pogledu Borisa Majerja razočarati. Ne nameravam braniti Perspektiv ne v celoti ne v posameznostih, ker mi moje prepričanje tega ni nikoli dopuščalo, toda če bo hotel diskvalificirati »Probleme« na isti način in na istem nivoju kot Perspektive, bo moral najprej napraviti analizo konkretnega gradiva, ki je bilo v tej reviji objavljeno in seveda tudi analizo vseh uredniških akcij in stališč od ustanovitve revije do današnjih dni. Brez takšnih analiz, katerih vzdržnost ali ne vzdržnost bomo javno preverjali, pa se sleherni poskus poenostavljanja, subsumiranja in enostranskega »analiziranja« sprevrže v svoje nasprotje in se vrača natanko tja, od koder izhaja. Realno obstoječa protislovja žal niso nič manjša, če jih enostransko spregledamo ali poenostavimo, da bi bila v skladu z našo shemo sveta. Zaključki, ki temeljijo na predpostavkah, ki niso v skladu z dejanskim stanjem stvari, imajo le svojo hipotetično vrednost.

V.

Po mojem mnenju je docela subjektivna in dejanskemu stanju v celoti neustrezajoča ugotovitev, da so revije za kulturo in družbena vprašanja tribuna kroga sodelavcev posameznih revij in da izražajo zato predvsem njihove »lastne« koncepte in stališča, da torej stoji za vsako obstoječih revij določen, precej sklenjen krog ljudi (»grupa«). Po Majerju tako pojmovanje že precej časa priznavamo kot empirično dejstvo itd. Menim, da je treba takšna »pojmovanja« najodločneje zavrniti, ne glede na to, kje bi se pojavila. Če je Boris Majer prišel do te ugotovitve na osnovi prej obravnavane konstrukcije, ki je nastala predvsem na analizi Perspektiv, potem bi bila tudi v tej točki potrebna smiselna omejitev. Omenjeno »pojmovanje« bi veljalo kvečjemu za Perspektive. Kot je mogoče sklepati iz kasnejših pojasnil, je skupina mlajših publicistov in književnikov *dobila* revijo Perspektive kot *carte blanche*. Kaže, da je bila revija popolnoma odvisna od njihove lastne usmerjenosti, oziroma, da je imela edini namen prezentirati to njihovo usmerjenost. Kaže, da je bil izdajatelj zainteresiran, da takšna usmerjenost postane dostopna slovenski javnosti. Takšno »zaupanje« je v slovenski kulturni praksi nekaj docela *izjemnega*, vendar se mi

zdi, da je zgornja razlaga edino možna. Kajti, če je izdajatelj, meceni ali kdorkoli, ki je botroval nastanku Perspektiv in jim omogočal izhajanje, ravnal drugače, se je moral pred začetkom izhajanja revije z njenim konstitutivnim delom dogovoriti vsaj za načelno usmerjenost revije. Če tega ni storil, je ravnal nekulturno in nepolitično, njegova odločitev ostane docela nerazumljiva, zlasti še, če je ravnal tako v imenu družbe. Če pa se je z bodočim krogom sodelavcev dogovoril za določen program, potem je soodgovoren tudi za rezultate tega koncepta. Stališče, da se je usmerjenost Perspektiv bistveno spremenila šele pred koncem, ne vzdrži kritičnih pripomb. Če pustimo ob strani posamezna stališča, ki so se v Perspektivah permanentno pojavljala in stopnjevala od njihovega začetka do konca, je zgornja ocena protislovna že sama v sebi, ko trdi, da je negativna plat Perspektiv prišla do izraza predvsem tedaj, ko je revija posegla v takoimenovano politično sfero. (Tedaj je bila tudi ukinjena.) Ta ugotovitev deli kulturo od politike in med njima ne vzpostavlja zveze. Na kulturnem področju dopušča nekaj, kar se ji zdi na političnem področju nevzdržno. V političnem delovanju je pripravljena videti kulturne posledice, ne pa obratno. Če je bilo drugače, bi isti faktor, ki je omogočil nastanek Perspektiv, lahko ves čas njihovega obstoja ustvarjalno sodeloval pri realizaciji njihovega programa.

Revijo, iz katere se je razvila današnja Sodobnost, je ustanovila Osvobodilna fronta. Čeprav ne poznam njenega ustanovitvenega akta, sklepam, da je hotela z revijo realizirati del svojega kulturnega programa. To že lahko nekaj pove o splošni usmerjenosti te revije. Z leti se je seveda marsikaj spremenilo, tako tudi pojmovanje o politični vlogi SZDL na takšnih parcialnih področjih, kot jih obravnavana revija. Če s to revijo dandanes ni vse tako, kot bi kdo želel, se moramo vprašati, kaj je njen družbeni mentor storil, da bi bila drugačna. Da se ne bi napačno razumeli, poudarjam znano resnico, da se revije polnijo s članki, ki jih napišejo individualno določeni posamezniki v svojem imenu, vsaj kar zadeva umetniško tvornost in publicistiko z močno poudarjenim strokovnim elementom, bolj splošnejši, bolj »politični« publicistiki pa bi se lahko posvečali tudi forumi. Vprašajmo se, koliko so bile izkoriščene omenjene možnosti vplivanja? Toda razen omenjenih možnosti so še druge, za katere sodelavci revij niso nedostopni.

»Probleme« izdaja CK ZMS, on je tudi imenoval prve uredniške odbore, revijo je takorekoč »izročil« uredniškemu odboru in sodelavcem, vendar je to napravil po temeljitem soočenju stališč v svojem lastnem okviru in z bodočim uredniškim odborom. V teh razpravah so se izoblikovale tudi splošne smernice za načelno usmeritev revije. Ti koncepti niso nikoli bili in nikoli ne morejo biti monopol posameznika ali skupine, toda za njihovo realizacijo nam je posameznik nujno potreben. Literarno ali filmsko kritiko, esej ali črtico lahko napiše samo posameznik po zakonih svoje lastne ustvarjalnosti. Kljub pristajanju na splošna idejna izhodišča pa se realizirani napor posameznih sodelavcev revije med seboj nujno razlikujejo. Do skupnega stališča na višjem nivoju jih lahko privede le soočenje posameznih stališč, skupen napor za njihovo preseganje.

Menim, da tudi Perspektivam ne moremo brez omejitev očitati, da so se zaprle v svoj krog. Vsak sodelavec je sam izbral, v kateri reviji bo sodeloval, mnogi so sodelovali kar v vseh hkrati, nekateri so prehajali od ene k drugi. Če je kdo zapiral te kroge, so jih zapirali predvsem tisti, ki niso sodelovali ne tu ne tam,

tisti, ki so z verigo molka obdali vse govoreče. Konkretna analiza posameznih revij bi šele pokazala, kolikšna je koherentnost stališč, ki so jih zagovarjali avtorji v okviru ene revije. Takšna analiza doslej še ni bila napravljena. Imamo sicer neke splošne vtise o načelni usmerjenosti različnih revij, vendar teh vtisov še nismo dovolj soočili in preverili. Prepričan sem, da so apriorne sodbe in pred-sodki prisotni tudi na tem področju.

VI.

Ne da bi upošteval razlike pri nastanku in delovanju slovenskih revij, razlike, zaradi katerih se tudi družbeni status delujočih revij močno razlikuje od tistega, ki so ga imele Perspektive, je Boris Majer prišel še do ene hipotetične ugotovitve. Ugotovil je namreč, da takšna koncepcija družbenega statusa revije, kakršna je v najekstremnejši obliki prišla do izraza v Perspektivah, in takšne tendence so po njegovem »vsaj latentne« tudi pri drugih revijah, ne ustreza več današnjemu stanju. Kolikor ta ugotovitev zadeva bivše Perspektive, se z njo lahko samo strinjam, vendar ta ocena prihaja prepozno, da bi bila učinkovita. Kar zadeva ostale revije, in tu govori Majer o revijah nasploh, je treba ponoviti vse tisto, kar sem o Sodobnosti in »Problemih« napisal zgoraj, za Teorijo in prakso pa je treba dodati, da jo je ustanovila Visoka šola za politične vede v Ljubljani z jasno usmerjenim publicističnim konceptom, ki je bil objavljen v uvodniku k prvi številki in ki mu nikakor ni mogoče očitati, da bi platformo sodelovanja kakorkoli omejeval. Navzven je morda videti, da vsebinska usmerjenost revij, nekakšna njihova specializacija, vendarle predstavlja omejitev za sodelavce. Teorija in praksa ne objavlja literarnih prispevkov, »Problemi« pa so objavili vrsto socioloških raziskav, ki za uredništva drugih revij niso bila zanimiva itd. Po mojem mnenju je težnja po specializaciji revij celo pozitivna, saj poskuša združevati sodelavce ob vsebinskih vprašanjih, kar lahko v znatni meri prispeva k njihovem razreševanju.

Boris Majer dalje ugotavlja, da bi bil neustrezen tudi povratek k dirigirani uniformnosti revialne publicistike iz časov administrativnega socializma, ker bi enako kot »pluralizem subjektov« pomenil fiksacijo le enega pola obstoječih protislovij, ne bi pa pomagal k razrušitvi same osnove, ki ta protislovja poraja. Pravi tudi, da ni »nobenega modela, ki bi nam pokazal, kako naj to napravimo na področju publicistike«. Po njegovem bi »korak na tej poti napravili že tedaj, če bi pogumneje in v večji meri kot doslej rušili ekskluzivnost in zaprtost kroga sodelavcev posameznih revij, ko bi se ob isti problematiki in isti dimenziji problema spopadli in konfrontirali med seboj v skupnem ustvarjalnem naporu (na straneh iste revije ali v različnih revijah), ne kot mimohod monologov, v katerih ostane na koncu vsak pri tistem, kar je trdil na začetku, temveč kot razgovor razmišljujočih in iščočih, kjer se misel oplaja ob misli, zanika in povzema v dialektični sintezi, kjer je vprašanje resnice in poti do nje prvo, ter vprašanje osebnega prestiža in avtoritete zadnje...« Dvomim, če je med slovenskimi publicisti, ki delujejo v območju raznih strok, sploh kdo, ki bi kriteriju znanstvene resnice predpostavljal kakega drugega. Nedvomno pa se Boris Majer zavzema za nekaj, kar še ni postalo stvarnost, in zanimivo bi bilo slišati, zakaj že doslej ni prišlo do takšnega sodelovanja, zakaj so monologi ostajali monologi, zakaj je marsikdo od govorečih ostal brez sobesednika, ali

pa je dobil tak odgovor, da mu je za lep čas zaprl usta. Kriterij iskanja resnice se v celoti sklada z zahtevo po relativni avtonomnosti publicističnega področja in spoštovanja njemu imanentnih zakonitosti, za katero so se v svoji izjavi zavzemali »Problemi«. Vendar vemo, kakšne konsekvence je tej zahtevi pripisal Boris Majer, znane pa so tudi negativne ocene, ki so ji jih pripisali drugi. Kot sodelavec katere koli revije bi kriterij iskanja resnice podpisal z obema rokama, vendar nas je praksa že nekajkrat poučila, da je ta kriterij močno platoničen in da razen njega obstajajo še drugi, dosti bolj učinkoviti kriteriji. Konec koncev se mi zdi, da je platonična tudi Majerjeva vizija publicističnega sodelovanja, saj je »osvobojena« konkretnih družbenih razmerij in ne računa s konkretnimi sodelavci. Zame ni problem, kako »rušiti ekskluzivnost in zaprtost kroga sodelavcev raznih revij«, saj se ljubezniva vabila pojavljajo zdaj od te zdaj od druge revije. V Majerjevi viziji sodelovanja pa je problematično tudi vprašanje, kdo bo »v skupnem ustvarjalnem naporu« presojal, če je prispevek posameznika res »ustvarjalen«, če je razgovor res »razgovor išočih«, če to ne bodo sami sodelavci revije, na straneh revije, seveda z argumenti, ki so imanentni vsakemu resničnemu iskanju resnice. Kljub izraženim pomislekom se osebno pridružujem predlogu Borisa Majerja. Pridružujem se tudi zato, ker sem podoben predlog formuliral že letos pomladi na simpoziju KUD A. T. Linhart. Tedaj sem trdil, da so naše umetniške in publicistične ustvarjalne potence majhne, da razlike med revijami niso navzven vedno zadosti jasne in da imajo zato bralci večkrat vtis, da gre za grupaštvo, neprincipialne delitve, za osebna nesoglasja in za prestiž posameznikov. Hkrati pa vse revije objavljajo gradivo, ki ni vedno do kraja pretehtano in bralcu neobhodno potrebno. Trdil sem, da ne bi bilo s stališča bralcev nobene škode, če bi bilo na Slovenskem manj revij, če bi te bile bolj kvalitetne in bralčevemu žepu bolj dostopne. Menil sem, da bi bilo za bralce ugodnejše, če bi različna stališča našli soočena na straneh iste revije. Sodelavci združenih revij bi se mogli združevati v študijske skupine in se specializirati za kvalitetno teamsko raziskovalno delo. Trdil sem, da številna kulturna področja terjajo poglobljenih študijskih analiz, k njim je treba pristopiti s sodobnimi znanstvenimi metodami. S takšnim delom bi ob novi reviji postavili tudi trdne temelje delovnemu kulturnemu klubu, ki bi se za razliko od nekaterih drugih slovenskih kulturniških klubov študijsko konstruktivno ukvarjal s perečimi kulturnimi in drugimi družbenimi problemi. Moj predlog je bil z vsemi utemeljitvami vred od predstavnikov Perspektiv in Sodobnosti ocenjen kot nesprejemljiv in škodljiv nadaljnji rasti slovenske kulture. V drugih krogih, ki jim nikakor ni mogoče očitati, da so bili blizu Perspektivam ali Sodobnosti, pa je bil isti predlog ocenjen kot poskus, da bi formirali slovenski Petöfi klub.

Zanimivo bi bilo vedeti, kdo lahko zagotovi uresničitev Majerjevega publicističnega sodelovanja, če na takšno sodelovanje ne bi pristali sami publicisti in kdo nam lahko zagotovi, da kakršna koli nova oblika sodelovanja publicistov ne bi bila spet ocenjena kot zahteva po »pluralizmu ideoloških subjektov«? Tudi resnično delovno prizadevanje idejno različno usmerjenih publicistov samo po sebi še ne more zagotoviti, da bi se število »ideoloških subjektov« zmanjšalo. Menim, da bi bilo dosti bolj smotrno prizadevanje, ki bi imelo za cilj, da vsakega človeka, tudi publicista, obravnavamo kot subjekt in ne samo kot objekt — sredstvo, ki ga je mogoče uporabiti zdaj v te zdaj v druge namene.

Eden od vzrokov, da predlagani kriterij »iskanja resnice« ne more postati odločujoč kriterij v slovenski publicistiki, je tudi relativna zaostalost naše publicistike, relativna zaostalost humanističnih znanosti in nivo šolske vzgoje, ki običajno niti na univerzi ne nauči ljudi, da bi skušali formirati svoj odnos do številnih družbenih pojavov, niti jih ne nauči formulirati tega odnosa. Ne-znanje in neangažiranost pa dajeta relativni avtonomnosti publicistike še druge dimenzije. Jasno je, da o številnih strokovnih problemih lahko razpravljajo le tisti, ki te probleme poznajo. Princip demokratičnosti je omejen s principom strokovnosti.

VII.

Med zahtevami za ureditev družbenega statusa slovenskih revij je zahteva po demokratičnosti poslovanja in delovanja takorekoč na prvem mestu. Seveda pa se doslej še ni nihče zavzel za demokratične pravice sodelavcev, vsi pobudniki teh razprav si prizadevajo zagotoviti vpliv družbe na tem področju, vsi so mnenja, da dosedanji status revij ni v zadostni meri urejen s formalnopravnimi akti. Izdajatelji revij postavljajo zahteve po pravilih in pravilnikih, s katerimi bi tudi formalnopravno uredili odnose med revijo in izdajateljem, odnose med sodelavci revij in njihovimi uredništvi. V ozadju vseh teh zahtev je odkrito prisotna zaskrbljenost, da tudi druge revije ne bi šle po podobni »razvojni« poti, kot so šle Perspektive. Menim, da je to zaskrbljenost smiselno izrazil tudi Boris Majer v svoji konstrukciji, po kateri zahteva po avtonomnosti (absolutni ali relativni) revij vodi logično do zahteve po »pluralizmu ideoloških subjektov«, kar bi v praksi pomenilo že kar prizadevanje po različnih političnih strankah. Takšne ambicije seveda ne bi bile v skladu z že doseženo razvojno stopnjo naše družbe, zato je naloga subjektivnih sil, da opozore na tendence, ki delujejo v nasprotni smeri od napredka. Seveda pa vsi nosilci te zaskrbljenosti pozabljajo na razlike, ki obstoječe revije že v osnovi ločujejo od Perspektiv. V sodelavcih vsake revije vidijo potencialne politične intrigante, katerih mračne naklepe je mogoče že vnaprej spregledati. Menda ni treba poudarjati, da so takšna stališča za dovršen del slovenskih publicistov žaljiva in da kažejo na nivo naše politične zrelosti in naših medsebojnih odnosov. Vendar z moraliziranjem ne bomo nič spremenili, če niti dosedanje delo ne more služiti za dokaz naše družbene usmerjenosti.

Osnovno je torej vprašanje, kako zagotoviti vpliv »družbe« na tem področju. Ker je družba zelo širok organizem, si lahko zagotovi svoj vpliv samo prek posameznikov kot »svojih predstavnikov« ali prek institucij, delovnih in drugih organizacij. To verjetno ne bi bil organizacijski problem, če bi nam prej uspelo rešiti nekatera principialna vprašanja. Eno od osnovnih vprašanj so izdajatelji revij. Izdajatelji sedaj obstoječih revij so znani, vendar so v revialnem življenju dokaj neaktivni. Sedanji izdajatelji bi morali najprej formulirati svoj odnos do revij, svoj program, ki ga prek revij uresničujejo. Tako bi revije postale sestavni del raznih organizacij in institucij, urejati in voditi bi jih bilo mogoče analogno kot časopise. Izdajatelj bi si za vsa področja družbenega življenja, ki bi jih želel obravnavati v reviji, izdelal podroben program in ga realiziral s svojimi stalnimi sodelavci ter uslužbenci. Ostali občani pa bi o svojih bolj ali manj pomembnih tegobah dopisovali v rubriko »Pisma bralcev«.

ki bi jih urednik z »družbenim« zaupanjem objavljaj ali odklanjal. Vpliv družbe bi bil v taki reviji vsekakor zagotovljen, dvomim pa, če bi tako institucionaliziran vpliv družbe stimulatивно vplival na neoficialne sodelavce, če bi vzpodbujal intelektualno aktivnost, demokratično vzdušje, če se ne bi zbirokratiziral ali zbledel do dolgočasnosti.

Prepričan sem, da vse pozitivne izkušnje revialnega tiska nasprotujejo njegovi institucionalizaciji in so v nasprotju s težnjami po demokratičnem uveljavljanju vseh ljudi. Četudi bi ugotovili, da so institucionalizirane revije potrebne, sem prepričan, da bi morale obstajati tudi nekaj revij, ki bi bile diskusijska tribuna zainteresiranih občanov. Če dosedanji izdajatelji ne morejo revijam zagotoviti takega statusa, je treba poiskati nove izdajatelje. Zakaj pri revijah splošnega tipa ne bi mogla biti izdajatelja na primer Svet za kulturo in prosveto SRS ali kulturno-prosvetni zbor naše osrednje skupščine. Če kdo, bi morala biti ta dva foruma zainteresirana za čimbolj demokratično izmenjavo mnenj, za izmenjavo stališč ljudi, ki delujejo na posameznih kulturnih in drugih družbenih področjih. Družbene upravičenosti takšne izmenjave mnenj se mi niti ne zdi potrebno dokazovati in utemeljevati. V reviji splošnega tipa bi morali odločilen vpliv zagotoviti sodelavcem revije. Zbor sodelavcev bi bil tisti družbeno-upravni organ, ki bi skupno z izdajateljem razpravljaj o splošni usmerjenosti revije, formuliral njen program in druge oblike sodelovanja z javnostjo. Izdajatelj bi načelno usmerjenost sodelavcev lahko odobril in jim dal mandat, da v določeni dobi vodijo in upravljajo revijo, lahko pa bi jo zavrnil in skušaj doseči obojestransko zadovoljivo rešitev v spremenjenem krogu sodelavcev, lahko pa bi sploh opustil realizacijo revije. Zbor sodelavcev, ki bi dobil mandat za vodenje revije v določenem času, bi iz svoje srede volil uredniški odbor in urednike. V vseh teh organih bi lahko imel svoje zastopnike tudi izdajatelj, z močjo argumentov in intelektualne avtoritete bi mogel vsak hip vplivati na delovanje revije. V primeru, da uredništvo ne bi izpolnjevalo smernic zbora sodelavcev, bi mogel zahtevati razpravo v zboru sodelavcev in izmenjavo uredništva. V primeru permanentnega nesoglasja s sodelavci bi mogel tudi enostavno prenehati z izdajanjem revije. Ker bi bili sodelavci revije splošnega tipa predvsem ljudje, ki sicer delujejo na svojih posebnih področjih in se pri reviji angažirajo predvsem s svojimi deli, ne bi mogli prevzeti posebnih organizacijskih obveznosti, nemoteno poslovanje in sredstva bi moral reviji zagotoviti izdajatelj, on bi lahko dajal tudi pobude, kdaj in kako se naj revija (poleg objavljanja gradiva) še vključuje v različne akcije širšega družbenega pomena.

Za članstvo v zboru sodelavcev bi seveda bil odločilen status sodelavca. Status sodelavca revije ima lahko samo tisti, ki je v določenem času in na določen način v njej sodeloval. Ta zahteva se nekaterim zdi pretirano formalistična. Mnenja sem, da gre pravzaprav za uveljavljanje delovnega principa, iz katerega izvirajo določene samoupravne pravice, podobno kot v delovnih organizacijah, društvih in strokovnih združenjih. Menim, da formalni delovni princip v načelu ne zmanjšuje možnosti sodelovanja kateregakoli občana, ki s svojimi stališči lahko vpliva na usmerjenost in delovanje revije. Treba bi bilo vztrajati, da vsa javna vprašanja obravnavamo javno. Kdor ni sposoben svojih stališč javno formulirati, se bo pač moral odpovedati sodelovanju v javnosti. Uredniški odbor bi lahko eventualno zoževal načelno priznana možnost splošnega sode-

lovanja v reviji s takoimenovanimi strokovnimi kriteriji. Sporne prispevke bi zato razen uredniškega odbora obravnaval tudi zbor sodelavcev, prizadeti pa bi imeli še možnost javno zastaviti svoja vprašanja v drugih revijah ali časopisih. V vsakem javnem delovanju seveda lahko pride do zlorab položaja in demokratičnih pravic posameznika, toda vse take primere je mogoče regulirati v organih posameznih revij.

Nekateri glasovi se zavzemajo tudi za vpliv bralcev na revijo. Po mojem mnenju to ni poseben problem. Možnosti, s katerimi bralec lahko vpliva na revijo, so neštete. Lahko je ne naroča in ne bere. Lahko v njej sodeluje in z vsemi sredstvi javnih komunikacij skuša spremeniti njeno usmeritev. Vsak hip seveda lahko postane sodelavec revije in sprejema sodogovornost za njeno delovanje. Tej pravici slehernega pa je seveda imanentna zahteva, da mora svojo pravico uveljaviti na določenem nivoju, ki vključuje znanje, družbeni angažma, obliko itd. Tega nivoja seveda ni mogoče vnaprej definitivno določiti, ampak ostane diskrecijska pravica vseh faktorjev, ki oblikujejo revijo.

Menim, da bi bila zgoraj opisana organizacija vodenja revije v skladu s splošnimi težnjami naše družbe, zagotovila bi možnost maksimalnega angažmaja vsakega posameznika, povečala njegovo odgovornost pred sodelavci in pred skupnostjo, afirmirala pa bi tudi samoupravne pravice, ki izvirajo iz dela. Različne družbene institucije bi kot izdajatelji imele možnost kontinuiranega vplivanja na delovanje revije. V primeru, ko bi po njihovi oceni delovanje revije ne bilo več smotno, pa bi ji enostavno odtegnili svojo podporo. Institucije bi morale znati revialno dejavnost vključevati v svojo aktivnost, ne pa se samo postavljati v nedotakljivo pozo čuvarjev socializma ter se v odnosu do revij pojavljati le kot nosilec represivnih ukrepov. Če niso zmožne tudi na tem področju prispevati svojega aktivnega deleža, potem naj se pač odpovedo izdajanju revij.* Zaupanje v »kulturnike« in »publiciste« se mi zdi, če sodim po zaskrbljenosti, ki jo (javno) izražajo predstavniki posameznih družbenih institucij, že toliko omajano, da doseganji način vodenja revij, pri katerem so imeli glavno besedo sodelavci, očitno ne ustreza več. Toda hkrati se mi zdi, da so tudi te ugotovitve izraz nostalgичnih čustev po dobrih starih administrativnih časih, ko je zadostovalo, da smo o vsaki stvari imeli eno samo stališče, tisto od zgoraj. Kaj je kulturniška iluzija in kaj trda stvarnost, bo seveda pokazala javna diskusija in seveda, praksa.

Svoja stališča do obravnavanih vprašanj imam le za ena od možnih stališč, ki jih je mogoče v diskusiji osvetliti in dopolniti še z drugih izhodišč.

* Mimogrede naj zastavim še eno vprašanje: Ali je nujno, da med revijo in tistim, ki jo financira, obstaja še poseben posrednik — izdajatelj? Ali ne bi mogel konstitutivni del sodelavcev vsake od obstoječih revij skleniti pogodbe za izdajanje določenega tipa revije z določeno usmerjenostjo kar s skladom, ki financira kulturne dejavnosti. Očitno tudi on vodi nekakšno kulturno politiko, saj mora razpoložljiva sredstva deliti po nekih kriterijih.

Veter, popotni veter, pticam skrivnost ukradi

Jolka Milič

(Generacija baržunastih, maničnih pesnikov)

Sezi,
kirurška roka
v prsi daljin
in iz osrčja jim iztrgaj ptico,
to mrtvo izročilo preminulih dni,
(Prosto po Niku Grafenauerju)

Pričujoči sestavek je otrok razpoloženja, plod trenutnega, enkratnega navdiha, oziroma, da se izrazim manj ohlapno, manj zanikrno in čisto nič prisposodobarsko, tole moje laiško in neznanstveno premišljevanje je nastalo povsem po naključju.

Pred nekaj dnevi sem si priredila večer sodobne slovenske poezije. Deloma iz prirojene naklonjenosti, a tudi iz privzgojene, tudi iz kultivirane ljubezni in simpatije do vezane, prosto pojoče ali v skrite kanone dikcije, ritma in sinkop uklenjene besede. Zvečer sem si prebrala nič manj kot štiri pesniške zbirke, in sicer: Zeleno ječo Franceta Forstneriča (Založba Obzorja, Maribor, 1961), Večer pred praznikom Nika Grafenauerja (DZS, Ljubljana, 1962), Morje brez obale Miroslava Košute (Lipa, Koper, 1963) in Upadlo gladino Bojana Piska (Klub kulturnih delavcev v Kranju, 1964). Sprva sem prebrala, tjavdan listajoč, le po nekaj na slepo srečo izbranih pesmi iz vsake zbirke. Potem pa, pičena v živo od neubranljivega zanimanja in neustavljive radovednosti, vse pesmi skraja, sistematično. Po redu in obredu. Vse pesmi vseh štirih pesniških zbirk, od A do Z, brez pretiravanja. Pesem za pesmijo, cikel za ciklom, zapovrstjo in po avtorju. Od žametno mehkih naslovov in tipajočih pristopnih besed, do zamirajočih stavkov in spevov, do poslovilnih taktov in podob. Stotriinštirideset pesmi v enem samem prekratnem večeru. Stotriinštirideset pesmi brez pavz, brez predaha. Ta tek čez plan in čez domače zapreke — zašita v vrečo izročila.

(Poučen, poživljajoč izlet.)

Zakaj sem si izbrala ravno te štiri pesnike?

Saj se prvotno nisem nameravala le njim posvetiti, marveč se skozi vse mogoče razpoložljive tekste nekako dokopati vsaj do enega od večstranskih aspektov sodobnega

slovenskega pesništva, si skratka preko njih ustvariti bežno sliko o snovanju in preokupacijah mlajših generacij nasploh.

Namera mi je kakopak spodletela, kajti omenjene zbirke so bile vse, kar mi je knjižna policca trenutno nudila, in morala sem se, hočeš nočeš, odločiti zanje, se pač podrediti danostim. S tem hočem poudariti, da sem se le nanje omejila bolj po naključju, kakor pa po kakšni neodložljivi in apriorni nujnosti, bolj po sili razmer, kakor pa po kakšnem vnaprej domišljenem in izdelanem načrtu.

Kakšne vtise, kakšne misli, kakšna spoznanja sem odnesla iz te svoje večerne hoje in samotnega pohajkovanja po tihotnih, le od joka ptic in ihtenja vetra obdanih lozah premilih slovenskih muz?

Vsestranske vtise, premnogostranske misli, Malo besed bi rabila, da bi lahko vse po vrsti povedala. Za nameček: Podlegla sem hudi, neozdravljivi strasti. Strasti kolekcionista. Kakor zveni paradoksalno, polotila se me je zbirateljska razbrzdanost. Zilica nekdanjega numizmatika, bibliofila, filatelista, zbiralke gumbov, kroglic in peresc mi ne da več miru. Sili me v neko novo, cenejšo avanturo. V zamotano pustolovščino zbiranja prevladujočih pesniških prisposodob in metafor na Slovenskem na rovaš samote, solz in tišine; vetra, ptic, obrežij in noči. Skratka na načrtno zbiranje vseh magičnih formul in liturgičnih oblik na čast in škodo naglavnih slovenskih... totemov. Formul in oblik, ki se navkljub estetski pestrosti in vsebinskih diferenciacij, skrajnje pogostno, recimo kar konstantno, *ponavljajo* (do izčrpavajoče enoličnosti), ter so že nekakšne predpisane, sakralne posode, nekakšni različno krojeni in brušeni vrči, obvezni simboli domačega pesniškega rituala.

Ob istem tudi na postopno katalogiziranje metaforičnih shem in obrazcev najnovjšega datuma, na rovaš pojmov-prvin, kot so, denimo pesek, sivina, gora, kri, kamen, pepel; oznak, ki so že predmet široke obdelave in potrošnje po kovačnicah sodobnejših strof, in na ves glas, na vse grlo aludirajo (ni treba dosti iskati) na občuten prodor deziluzionizma v slovensko pesem, ki je po tradiciji in naravi rajši otožna, rajši nostalgična, kakor pa zares žalostna in pesimistična, rajši vdano nemočna, resignirana, kakor pa brezizgledno uporna, brezperspektivno obupana.

Pa kaj bi samo tjavendan ščebetali, ko pa lahko spregovorimo s primeri in svoje trditve podkrepimo z dokazi: z očitnostjo.

Ce v slovenski poeziji noč, veter, ptice (itd. itd.) niso manira, če niso do zvezd, do absurda dovršenosti dognana stilna aberacija — in niti pragmatične niti kvazihermetične teze za prijetno in neskončno muziciranje — potem so obsedenost, manija, manična, morbidna znamenja, kar je po mojem še hujše, še bolj zaskrbljujoče.

Prisluhnimo torej, kaj vse nam zna povedati naš skromni pesniški kvartet — ne vsi slovenski pesniki v zboru — na... leitmotiv vetra in ptic. Potem pa sami presodimo.

Ne vrnejo se, o veter; čakam te, veter; suhi veter; noč je tvoje pristanišče, veter; veter, samotni veter; o veter, kakor srh, samo bolj nežni, upogni me; veter si je zlomil peruti; veter se ni nikoli stišal; veter bo piskal v bilki; veter in poljub; veter bo jokal čez njuna groba; veter kodra mi valove; veter pesti vrtove; veter napenja zastavo rumenega listja; veter napenja zavese; že krili veter; bor krili v vetru; pod fihim vetrom; ob prvem tenkem vzgibu vetra; pošepetavanje listja v vetru; vetra plahutava odeja; izlizan od vetrov; veter razgrinjam v širokih redeh; utrujene trave veter prebuja; bil sem vetrov kuštravi kurir; in si val vetra; vetrov šepet je v tvojih laseh; zelena jadra pojó veter; trava si v valovanju vetra; povaljan od trav in sitega vetra; v večernem vetru; trava nemira v vetru; veter melje mesečino; ta veter brez

svežine noči; ta veter, ki se z listjem opoteka; odmevi jader, ki so ujeli veter; kjer veter zdaj z belim plamenom gori; veter, ki nima dlani; takrat sem veter poiskal; šla si, da boš prihajala spet z vetrom; veter je z njo zaihtel; topel od vetra in rož; njihova pesem plove zaneseno z vetrom; veter razgrinja žalni pajčolan; južni veter v sovjem zraku; v južnem vetru se vijejo vrhovi; helenski veter pod večer; veter vlaži pridverja; veter izžema solze; grom se razpreda kakor veja v vetru; v tenkem vetru tleskajo zastori.

Veter, veter in veter.

Oglejmo si zdaj поблиže še ptice.

Ptica z mrtvaško perutjo; ptica z ožganimi krili; ptica hrepenenja v soncu; neznana ptica nosi vlečko dima; jokal sem... s pticami; šla si, ... da boš prihajala spet... s pticami; kot bele, zgubljene ptice; ptice tvojih želja; danes so se vrnile ptice; jutri bo ptica umrla; še ptica, ki umira nocoj, ne umre; od bele slasti prebujenih ptic; reka drhti od zalih trav in ptic; klic prebujene ptice; blizu so ptice; ptice zvenijo; kot ptice se zbirajo; v plivkanju ptic; v peni avgusta plivkajo ptice; plivkajoče ptice; ptice, dobre spletične daljin; kamen je mrtva ptica; sam s pticami, slečenimi do duše; o, poje materinska ptica; ne morem gledati ptic; nočem gledati ptic; ptice se bodo vrnile; ptice oživljajo v zelenem ivju; ptice ti sedajo na ramo; polnoč je med pticami; gnezdile so ščebetajoče ptice; pod nebom ptice; z leteče ptice senca pada; s ptičjim petjem okrvavljeni zrak; ptice, poslane iz rok usmiljenja; poslušam... ptice; kot majhna čuda vzletavajo ptice; zagrebel sem ptico; žrtvena pesem ptic; kakor ptica seda moja duša; v srcu čisti napor ptičev, ki lete; pozdravljam zvezdo, ptico; ptiči so v noči kot trnje zraka; dolgo ubijam ptiča; kot v oslepelem ptiču; ptič pod modrim zvonom mraza; ptiči je sledil tvoj pogled; vije se ptičji let; in ne bo ptic nad suho travo; za novo, za živo ptico; kot osamljen ptič; narisal bom svojo pot za pticami; nikjer ni ptic; črte poslednjega ptičjega leta; spomin na ptič; kot dih se oglašja ptica; jate vrše... proti jugu; ptice vrše v brezvetrju; zagrebel sem ptico; v mračnih jatah vršijo ptiči; drevo gre mimo njega... in ptice.

Tudi ptic ni malo.

Če se v svojih računih ne motim, so tedaj veter in ptice domena vseh štirih pesnikov. (Samo njih?) Niso njihov vodilni in predominantni element, pač pa le komplementarne in dekoracijske enote. Diskretno v ozadje potisnjeni lepotilni pripomočki, — the magic toc, the back music — ki prevladujoče elemente le dopolnjujejo, le polepšujejo, le požlahtnujejo. Nekakšni spremljevalci in sordina, ki direktno ne ustvarjajo pesniškega vzdušja, pač pa ga močno favorizirajo, ga tako rekoč pogajajo, skratka, mu pomagajo do zoritve in izraza.

Pri naših tvorcih ustvarjajo »klimo« in »atmosfera« zlasti noč, zlasti voda. In tišina. In samota. Ino solze. Ino kri.

Niko Grafenauer (42 pesmi), ta nepomirljivi pevec somraka, agonije in noči, ta trpkomolčeči vitez matice tišine par excellence — »aussi étrange qu'un aérolicite« — nam svojo obsedenost do temnih, stišanih in samotnih stvari posreduje na tisoč nenavadnih in en običajen način, s pravcatim razsipavanjem in razfrčkavanjem metafor. Obmolknimo, prosim, ob mračnih zvokih njegove neusahljive lire.

Dolgo sem v noči drhtel; dolgo sem v noči iskal; krik, ki vzleti iz noči; grobni mir noči; na robu noči... sem; pred neizrekljivimi nočmi tiste jeseni; na vaše rame se

je vzpela noč; ljubkujte noč; pod nama v noči je dolina nema; noč je zložila svoja črna krila; noči uperjene vame z očesci kresnic; noč nosi vsemu črno oznanilo smrti; pod noč je svet tako lahak; v nočeh nad mano nevidno srepijo; ovrigel sem s sebe v noči perut; ta sem, ki se zbira v temnih nočeh; že ude prežema sla zadnje noči; pod noč, ko se duša razveže; kakor v polnoč prisluhne; zelena polnoč me objame; mrak spušča veke; mračni pastirji tleskajo z biči; čez mračni svod; iz mračnih kotov vro pajki; mrak veje skozi moje prsi; v temi sem; zdaj je večer uteha; večer bo s sencami izgledil pokrajino; večer se spušča v tvojo glavo; v temi si, sama; odstiram temni zakrament stvari; njive so temno znamenje... v osrčju mraka; grem v tem mraku, uklenjen; v temo se ugrezam, v črne daljine; med veje črnih dreves; v tih, mrk gozd sem zašel; pred temnim obličjem mrtvih stvari; v temnem zraku; v temnem valu; v snu temnega dna; v zelenem somraku dreves; na temne obale prši; vrzi poslednje speve v temno molčečnost morja; temna zrna rose; nad mračno vodo; iz vsake ženske seva temna sla; daljna pobočja vabijo k temnemu plesu; vrči... so polni temnega odhoda; spevi pri mizi temni; po temnem prostranstvu navzdol; somrak in trpljenje; za temnim znanilcem usod; v uri, ko dušo oklepa tema; do temnega dna; nemo poklekam v somrak; mrak se razteza v tišino. Tišini vzemi njeno pesem; do grla poln tišine; obokan si s tišino; navzdol po tišini; v stoječo tišino; strašna tišina, krik; vode... odgrnejo novo plast tišine; velika tišina živali; pesmi njihove moja tišina krsti; v črni nasladi trga tišino; tih let libele; tih si kakor so zvezde; najtišje vlakno spomina; mehko tone v tišini; prihajam iz trpke grobnice tišine; tišino v meni bodo raznesle ptice do meseca; vrči ponujeni iz nemih rok; sij, ki iz nemih rok vre; vrtovi so nemi; onemel je sovji molk in solze; molk na pobočjih; trd molk zdaj vlada; nemim postavam že vračamo krono; ta ura nema; bliža se nemi krvnik; zrak je molčečen; najmolčečnejši cvet; srh nemega snovanja me prežema; zbori so onemeli; molčiš sam v sebi; spevi nosijo... krono nemih dežel; samotna pokrajina za menoj molči; samota kakor luč, najtišja nežnost; nepomirljiva je moja samota; sam stojim, sam; včasih je dobro biti sam; zavesa pada čez samotno dušo; samota me gladi; samota se zgošča kot smola pod noč; samota se odpira ko speči cvet; samota nad menoj razpenja krila; že stoletja je tam zgrbljen v samoto.

Miroslav Košuta (37 pesmi) je tudi k ustom prislonil zeleno piščal molka in samote, k ušesu pa pritisnil školjko tišine. Le na srečo bolj ekonomično.

V zavesah modri tišina; koga kliče tišina?; slutim tišino; razkrit sem v najtišjem; ostal sem brez besed in prazen; ostani brez besed kot tišina zgodnjega večera; da ne bi preslišala njegove tišine; v tišini somračnega lesa; kot težko pričakovanje rase tišina; tema z oslepelimi očmi in tišina; šumenje spominov je vse bolj tiho; s koraki brez odmeva; ostani suhi jezik molka; molk drhti v odsevih odsotnih dreves; ožgane steze tajijo molk tujih let; kipi stojijo na straži molka; voda brez glasu; dolg molk hodi s tabo; nemi koraki prebujajo pesek, skrijem se ti v molk; sovji molk preži na zaspane gibe; prsti iščejo... samoto; nemijo odmevi; ujet v izzvenčasju; vse je nekje v izzvenčasju.

France Forstnerič (26 pesmi — nemara vodnar?), ta neizmerno vdani jetnik z daljavo v očeh, ta beli, vitki svetilnik, ki se samotni pne v temo, nam poklanja ožgana razkošja svojih peščenih obal. Reke, morja, samote, s strugami otroštva. In peščico drobnega, suhega, zasipavajočega peska.

O morje, nemo v polsnu; brezroko morje, kje so tvoji gibki prsti; stojim pred nemim morjem; vso dolgo pot do morja; kako me vleče daljno morje; kakor obraz morja; le nihaš, morje, kakor utopljenec... z brega na breg sveta; na tej obali; na bregu neke reke; zate je razplela reka kite svojih tokov; legamo na prod široke reke in neizmerno vdani čakamo, da nas odnese v ocean samote; Je to obala... obrežje otroštva; luč izgorelega sonca z nekdanjih obrežij; vsak dan odhajam na obrežje naše stare reke; vsak v svoji reki ploveta; nemirne reke trav; valovi trav; potoki, curki trav; do gležnjev bos v plitvini mrtve struge; nekoč so odtekle vode; valovje sem; vonj hodi moker in bos; bregovi božajo mi boke; jaz pa... postal sem voda; jutri bodo tod vrvale pomladne vode; lase kot vodna trava; z mokrih peruti; izvrgla ga je voda; moje narasle vode; debela voda teče, polna zemlje; leta me bodo viharno pripljusnila; molk naplavljenih stvari; izpljune jo voda v mutasti sreči; lezi in čakaj, da te poplavi noč, noč in šumenje voda; šumenje razpenjenih slapov krvi.

Ceprav me je pesek streljal v peruti; pesek otroštva; prijateljeval sem s peskom; trava se je zadušila v pesku; le drobni pesek me duši; bleščeč hrbet peska; najtanjši pesek; po pesku sem taval; kri je spil pesek; kosti je zmlel pesek; sonce je oslepelo od peska; nisem mogel dvigniti roke, da bi vrgel soncu peska v oči; pesek je ostal; pesek je siv; (ni mrtev, ni živ); pesek je žejen; čas je neslišno zasipavanje.

Bojan Pisk (38 pesmi) pa nam svojo kri, svoje solze ponuja.

Vznemiri upadlo gladino moje krvi; najlepše rože iz moje krvi; breze in zvezde rasto iz moje krvi; šel bom za glasom tvoje krvi; na gladini krvi... se motno zrcali mrzlo truplo jeseni; glej, tvoja dlan krvavi; ajda je rdeča od tvoje krvi; večer je oškropil s toplo krvjo tvoje oči; črna, poslednja kri neke jeseni; zjutraj bo moja dlan le... tanek curek usahle krvi; deklica... je tiho prinesla v odprte sanje kapljo krvi; z rdečim nožem mi reže večer telo, da krvavi.

Ljudje pa so rože in jočejo; jokal sem z njimi, z rožami in pticami; (veter) je z njo zaihtel; joči, joči, zjoči se; nikar zdaj ne joči; saj bi jokala za mano brez joka.

Po vsem, kar smo zgoraj napisali — strašno smo se namučili — smemo nekaznovano zaključiti, da glavnina slovenske sodobne poezije, ki pripada tako imenovani struji novoromantičnega brenkljanja na večne, inertne in izrazito egoistične teme (kot so recimo samota, bolečina, večer, letni časi, smrt in sanje) sloni predvsem oz. izključno na metafori, kar je očitna zmota, očiten nesporazum. Smemo celo trditi, da slovenska pesem spričo zadušljivega preobilja metafor (metafor nasploh in metafor na rovaš vetra ptic itd. posebej) nujno vodeni. Nujno, neizbežno drsi v precioznost in emfazo, spreminja se v običajen prežveček iz papirja in otrobov (iz brezlesnega papirja, iz prvosortnih, baržunastih otrobov), v postan, brezidejen brezvsebinski, le votlozvončkljajoč verbalizem, ki ga ničesar ne opravičuje, nobena živa in možata misel, nobeno čvrsto, izvirno, resnično čustvo ter postaja že odvečen, morda celo že nadležen in nezaželen.

Zategadelj se bo ta pesem prej ko slej znašla na pragu novoakademizma. Od tod do banalnosti in popolne okamnitve je pa le korak. Metafore bodo potemtakem njen — z opali, berili in lazuriti okrašeni grob.

Ocene in poročila

Hahn Otto: POP-ART IN HAPPENINGS

Pop-Art je najnovejša smer v umetnosti, njeni proizvodi polnijo avantgardistične galerije v New Yorku, Londonu, Parizu in Rimu. Je nova izvirna oblika realistične umetnosti, ki se poslužuje industrijskih artiklov, reklamnih parol, časopisnih in filmskih fotografij, skratka vseh proizvodov, namenjenih široki potrošnji. Pop-Art je neke vrste izhod, ki ga je trenutno našla umetnost na svoji poti k figurativnosti, beg pred hermetično zaprtostjo abstraktne umetnosti. Pop-artisti dobivajo inspiracijo v Picassovih kolažih, surrealističnih montažah. Picabija in dadaističnih konstrukcijah Kurta Schwitterja. Začetnika te umetnosti v Ameriki sta Robert Rauschenberg in Jasper Johns. Predstavljata vmesno generacijo umetnikov, med abstraktnim ekspresionizmom Pollocka, Kooninga, Kliene in generacijo pop-artistov. Rauschenberg je znan po takoimenovanem »combine-painting«. Za njegove slike so značilni poetičnost in simboli dela, npr. koščki vezene, prošnja za službo itd. V delih Jasperja Johnsa pa prevladuje racionalni moment, točno predvidene modifikacije uporabljenega predmeta. Roy Lichtenstein pa išče navdih v plitvi komercialni ilustraciji. Njegovi najbolj priljubljeni sižiji so eksplozije, kriki, letalske nesreče; zanje je značilna tragična veličina. Med znanimi pop-artisti naj omenimo še naslednje: James Rosenquist, Andy Warhol, Robert Indiana, Jim Dine, Vlaes Oldenburg, George Segal.

Glasba je še pred slikarstvom skušala integrirati stvarnost, npr. vplesti v kompozicijo šume korakov, škripanje vrat, itd. Med prvimi pobudniki te vrste umetnosti je bil John Cage. V glasbi so se tako, vzporedno z razvojem pop-Arta, razvili takoimenovani happenings, kot izraz želje

po prepletanju umetnosti in življenja. Glasbenikom so se pridružili tudi slikarji pop-artisti. Happenings so postali pojem za gledališko predstavo, nekako sintezo glasbenih in likovnih elementov. V 5 do 20 minut trajajoči predstavi, ki se je udeleži majhna skupina povabljenec, so igralci istočasno tudi gledalci in na določenem prostoru improvizirajo dano temo. Happening je oblika odklanjanja stereotipnega načina življenja, ki ga nudi človeku moderna civilizacija, pomeni sprostitev človekove zatirane seksualnosti. Jean-Jacques Lebel takole opisuje potek predstave happeningsa »Sence«: »Claes Oldenburg, skrit za poševno nagnjeno mizo v sobi št. 3, osvetljuje papirnato steno in pri tem dela določen šum. Lucas in Pat sta v sobi št. 2, oblečena v črno. Lucas z bucikami spenja spodnji del hlač nekega človeka, ki ga drži Pat na rokah, na glavo mu položi suknjič, čeprav ima že klobuk, in ga popolnoma prekrije kot kako mumijo. Nato ga vrže, vsega v črnem, v banjo, napolnjeno s črno tekočino; zdaj Lucas pometá sobo, se pogleda v ogledalo, si našminka ustnice in gre ven.«

Alain Jouffroy v svojem romanu »Sanje, daljše kot noč« (»Un rêve plus long que la nuit«) opisuje potek happeningsa takole: »... pripovedovala je o slavju na morskem obali, v Sheephead Bay, pokopališču ladij v bližini Coney Islanda, kjer so mladi ljudje iz Greenwich Village zažgali stolpe, zgrajene iz zabojev. Na kole so obesili kose sivega platna in na koncu vrgli goreče deske v morje: Pisala je: »To je čista resnica, noro gledališče, počasi odvijajoča se improvizacija na obali, ob mraku; možje in žene, ki jih ne vidi noben neprizadet gledalec. Vsi prijatelji se udeležujejo slavja in se zanimajo le za postavljanje in rušenje stolpov, za igro vetra na blagu, pritrjenem na kole za pristajanje. Nobena gle-

dališka predstava se ne more meriti s trenutki, ki jih človek sam doživi, noben dialog ni tako lep kot stavki, ki jih spregovorimo s prijateljem, ni lepšega dekora, kot je pravo nebo z milijardami ptic. Iz oddaljenega juke-boxa v nekem lokalu so prihajali zvoki melodije, ki jo je pel Ray Charles. Bolj nas je razvzemala in očarala kot Walkyrijina pesem. Slavje se je zaključilo s kopanjem vseh nastopajočih: Dekleta, ovita v papir, impregniran s smolo in privezan z vrvicami, moške s starimi radijskimi aparati, z deli hladilnikov, avtomobilskih karoserij na ramah. Ko so se potopili vsi ti ostanki, je nastala tišina, morje je pljuskalo ob trupe ladij, zasidranih ob obali. Dekleta so se zleknila na črnem pesku, počasi so odvezovale vrvice in se za trenutek pokazale gole, brez ogromnih vencev iz papirja, impregniranega s smolo.«

Pismo Allana Kaprowa, v katerem slikar opisuje happening: »Dali so mi klet za centralno kurjavo (v kletnih prostorih nekoga gledališča), da bi tam priredil happening. Deloma sem poplaval klet in v njej razobesil sode (ki so bili stolčeni) in raznovrstne kovine. V ogromnih kupih papirja so bili ljudje, nad njimi pa je na lestvi visela gola ženska. Skupina ljudi je prišla po veži, skozi garderobo in temen hodnik;

Popravek

V članku Božidarja Debenjaka »K vprašanju o alienaciji 3« št. 20-21 na str. 756, 5.—6. vrsta od zgoraj se je pri lektoriranju vrnila napaka, ki bistveno kazi smisel. Stavek se mora pravilno glasiti: »Predpostavke so vsepovsod obstajale dalje«; (namesto: »Domneve so...« etc.). Bralce prosimo, da nam oprostite.

s skupino glasbenikov se je spustila v jamo. Povsod so bili lasje... in policija je bila tam.«

Jean-Jacques trdi, da je že Antonin Artaud poznal to eksperimentalno izrazno obliko. Isto tendenco zasledimo v momentalnem gledališču Marinettija, v dadaističnih spektaklih, v gledališču Bauhauza in v velikih surrealističnih »gestes« (geste-kretnja, junaška pesem). Za razliko od dadaističnih in surrealističnih manifestacij, ki so bile izpostavljene zasmehovanju in so izzvale škandale, so happeningi zaključene predstave. O happeningu ni mogoče dati kritične ocene, ker je to neke vrste domača zabava. Le povabljeni lahko sodijo o uspehu in neuspehu, in sicer po ekstazi, ki jo doživijo ob predstavi. Stevilni newyorški slikarji so odložili čopič, se odrekli slavi in se povsem posvetili happeningu, v katerem umetnik lahko vloži — daleč stran od publike in skomercializiranega sveta — vse svoje umetniške sposobnosti.

Razlika med Pop-Artom in happeningom: Pop-Art vključuje realnost v imaginarno območje umetnosti, happening pa vključuje irealnost v realnost. Obe obliki umetnosti sta odvrgli dediščino abstraktno umetnosti in poskušata najti tako umetniško govornico, ki bi bila v skladu z moderno urbanistično in mestno civilizacijo.

